

SOMMAIRE

<i>Lázs, Sándor</i> : Les passions du codex Jordánszky. Au sujet des traducteurs des livres scripturaires du codex Jordánszky	413
<i>Molnár, Péter</i> : La copie moderne du manuscrit médiéval de la <i>Chronique de Dubnica</i> (OSZK, Fol. Lat. 331.)	447
<i>Metzger, Soma</i> : Le journal d'une femme nobiliaire et son auteure : les suites des notes qu'Éva Szentpétery d'Asgúth a mises sur papier entre 1694 et 1702	456
<i>Dóbk, Ágnes</i> : Les résultats des recherches sur Janos Pannonius que György Klímo György (évêque de Pécs) et József Koller (historien) avaient poursuivies en diverses collections italiennes	479
<i>Tüskés, Anna</i> : Les bibliothèques de Márton Marczibányi (1785–1834)	493

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Jan-Andrea Bernhard</i> : Gál Huszár, imprimeur du Libellus (1551/1559) de Bullinger. Contexte, relations et questions théologiques	506
<i>Oláh, Róbert</i> : Le livre wittenbergeois de Gáspár Heltai	514
<i>Rozsondai, Béla</i> : Sur un exemplaire de la Chronique de Sopron de Márk Faut et de Menyhért Klein	517
<i>Borda, Lajos</i> : Imprimés uniques de Csíksomlyó	527

REVUE

Anciens Imprimés de Hongrie, volume 5., 1671–1686 (<i>Pogány, György</i>)	532
---	-----

NECROLOGIE

A la mémoire d'István Käfer István (1925–2024) (<i>Kovács, Eszter</i>)	536
--	-----

REVUE

Eric Suire, <i>Nicolas Le Tourneux (1640–1686), Dans l'ombre de Port-Royal</i> , Paris, Honoré-Champion, 2022 (<i>Tóth, Ferenc</i>)	539
Szalai Béla, <i>Az ősi bátorságra emlékezzetek! A magyar történelem kortárs metszeteken 1660–1665 [Souvenez-vous de l'ancien courage. La représentation de l'histoire hongroise en gravures, 1660–65]</i> , Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023 – Szalai Béla, <i>Két császár is ront már minket: A magyar történelem kortárs metszeteken 1666–1684 [Deux empereurs cherchent notre perte : la représentation de l'histoire hongroise, 1666–1684]</i> , Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023 (<i>G. Etényi, Nóra</i>)	542

AUTEURS	549
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2024. 4. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-, KÖNYVTÁR-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE

140. ÉVFOLYAM

2024

HUNGARIAN HUMANITIES
RESEARCH CENTRE

NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT ÉS AZ ORSZÁGOS

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,
KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE, DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE

EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

140. ÉVFOLYAM 2024. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*

TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Bp., Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi posztán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható a *Penna Bölcsész Könyvesbolt*ban (1053 Bp., Magyar u. 40.), az *Írók Boltjában* (1061 Bp., Andrássy út 45.) és a *HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont*ban (1097 Bp., Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Lázs Sándor</i> : A Jordánszky-kódex passiói. A Jordánszky-kódex szentírási könyveinek fordítóhoz	413
<i>Molnár Péter</i> : A <i>Dubnici Krónika</i> kódexének újkori másolata (OSZK, Fol. Lat. 331.)	447
<i>Metzger Soma</i> : Egy köznemesi női napló és szerzője. Felső-asgúthi Szentpétery Éva 1694 és 1702 közötti feljegyzéseinek konzekvenciái	456
<i>Dóbké Ágnes</i> : Klimó György pécsi püspök és Koller József történész Janus Pannonius-kutatásai itáliai gyűjteményekben	479
<i>Tüskés Anna</i> : Marczibányi Márton (1785–1834) könyvtárai	493

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jan-Andrea Bernhard</i> : Huszár Gál, Bullinger Henrik Libellusának (1551/1559) nyomdásza. Hátterek, kapcsolatok és teológiai kérdések	506
<i>Oláh Róbert</i> : Heltai Gáspár wittenbergi könyve	514
<i>Rozsondai Béla</i> : Faut Márk és Klein Menyhért Soproni krónikájának egy példányáról	517
<i>Borda Lajos</i> : Unikum csiksomlyói nyomtatványok	527

FIGYELŐ

Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. kötet, 1671–1686 (<i>Pogány György</i>)	532
---	-----

NEKROLÓG

Käfer István emlékére (1925–2024) (<i>Kovács Eszter</i>)	536
--	-----

SZEMLE

Eric Suire, <i>Nicolas Le Tourneux (1640–1686), Dans l'ombre de Port-Royal</i> , Paris, Honoré-Champion, 2022 (<i>Tóth Ferenc</i>)	539
Szalai Béla, <i>Az ősi bátorságra emlékezzetek! A magyar történelem kortárs metszeteken 1660–1665</i> , Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023 – Szalai Béla, <i>Két császár is ront már minket: A magyar történelem kortárs metszeteken 1666–1684</i> , Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023 (<i>G. Etényi Nóra</i>)	542

SZÁMUNK SZERZŐI	549
-----------------------	-----

Kiadja
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Országos Széchényi Könyvtár.

Lázs Sándor

A Jordánszky-kódex passiói

A Jordánszky-kódex szentírási könyveinek fordítóihoz

Ez a dolgozat – amely egy hosszabb munka egyik ága – azt kívánja bebizonyítani, hogy a *Jordánszky-kódex*ben lévő bibliafordítást nem egyetlen ember készítette, hanem egy közösség. A munkát az az ismeretlen szerzetes irányította, aki az evangéliumok elé magyar nyelvű bevezetőt írt.¹

Kutatástörténet

A *Jordánszky-kódex* kódexirodalmunk „egyik legrejtélyesebb teljesítménye” írta *A magyarországi humanizmus kora* című könyvében Kardos Tibor.² Kijelentése főként arra vonatkozott, hogy a kódexbéli bibliafordítás milyen társadalmi és egyházi mozgalmak, pontosabban milyen ideológiai okok kiszolgálása miatt készülhetett.

A *Jordánszky-kódex*et hosszú ideig a pálos remete Bátori László munkájának tulajdonították, bár az első és máig egyetlen tudományos igényű kiadásban Volf György cáfolta.³ Kardos Tibor az 1950-es évek osztályharcos politikájának szorításában fel is vázolta a forradalmi hevületű ideológiai hátteret. Úgy vélte, hogy „Hunyadi Mátyás idejében az uralkodó pártfogásával, a ’devotio moderna’ irányzata a központosság céljai érdekében pártolt törekvéssé válik, és teljességgel utat tör a biblia fordításának, kommentálásának előreformációs, nyelvművelési szándékkal kísért feladata. Ezután Bátori László tevékenységét, a *Jordánszky-kódex*et, a Karthauzi Névtelent és a 16. századi első bibliafordítóink, Komjáthy, Pesti, Sylvester erasmista törekvéseit, mint egyetlen folyamat láncolatát látjuk.”⁴

A lendületesen megrajzolt ív Kardos könyvének megjelenése után egy évvel később tört meg. 1956-ban Mezey László bizonyította, hogy Bátori László nem fordította le a Szentírást. Mezey szerint a hárshegyi barlangban élő pálos remete

¹ Köszönöm Korondi Ágnesnek, hogy biztatott e dolgozat megírására. Hálával tartozom Sarbak Gábornak, aki számos hibára felhívta figyelmemet.

² KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955, 365.

³ *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, a *Csemez-töredék* szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György, Bp., 1888 (Régi Magyar Nyelvmélekek, V), VII.

⁴ KARDOS 1955, i. m. 326.

legfeljebb egy régebbi fordítást javítgatott, ezt az újabb szöveget lemásolta és magyarázatokkal látta el.⁵ Erre a megállapításra Mezey a Gyöngyösi Gergely pálos rendfőnök *Vitae Fratrum Heremitarum* című rendi krónikájának 'Hungarice consripsit' kifejezését értelmezve jutott. Mezey a javítgatott bibliafordítást a *Müncheneri kódex*ben megőrzött és huszitanak mondott⁶ bibliafordítás szövegével azonosította. De azt, hogy ez a recenzeált textus valóban azonos a *Jordánszky-kódex* szövegével, azt sem Mezey, sem más nem kísérelte meg bebizonyítani.⁷

A kutatások során rendre meghiúsultak azok a kísérletek is, amelyek a különböző bibliafordításokat és a *Jordánszky-kódex* szövegét egymásból próbálták eredeztetni. A fordítások az azonos latin szöveg miatt is mutathattak véletlen egyezéseket, de a korszak iskolai úzusa, valamint az írásbeliségnél időben távolabbra nyúló szóbeli hagyomány is okozhatott fordítási azonosságokat.⁸

Nem hozott meggyőző eredményt egy másik kutatási irány sem, amely a *Jordánszky-kódex* hangjelölési sajátosságait összekapcsolta a Karthausi Névtelen posztilláskötetével, az *Érdy-kódexszel*.⁹ Bár a két hangjelölési rendszer sok tekintetben hasonlít, sőt a két kódex illuminálása és kötése is a lövöldi karthauzi kolostorhoz köthető,¹⁰ mégsem fogadták el maradéktalanul a karthauzi eredetet.¹¹ Ugyanígy nem

⁵ MEZEY László, *A „Báthory-biblia körül, A mű és szerzője = Az MTA I. Osztályának Közleményei*, 8, 1956, 191–221, 204.

⁶ „Alig van a régi magyar irodalom történetében olyan alkotás, amely mélyebben függene össze az elnyomott dolgozó népek a feudalizmus elleni küzdelmével, mint a Müncheneri, Bécsi és az Apor-kódexben fennmaradt magyar bibliafordítás” – kezdte KARDOS Tibor, *A Huszita Biblia keletkezése* (Bp., 1953 [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai], 82) című munkáját. Ehhez kapcsolódik Kardost követve Mezey is, amikor előbb idézett dolgozatában a mű forradalmiságát említi, illetve Ezdrás apokrif könyvét elemzi (MEZEY 1956, i. m. 205, 217–219).

⁷ MEZEY 1956, i. m. 204–205.

⁸ KÁROLY Sándor, *A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz = Nyelvtudományi Közlemények*, 57–58(1955–1956), 260–268, különösen 267–268.

⁹ Dráva melléki szlavón nyelvjárásúnak gondolta a fordítást VEINSTEIN HEVESS Kornél, *A Jordánszky és Érdy codex = Magyar Nyelvőr*, 23(1894), 217–220, 267–274, 313–320, 364–367, 400–404, 458–463 és SUHAJDA Lajos, *Az Érdy- és Jordánszky-kódex kétbetűs magánhangzói = Nyelvtudományi Közlemények*, 31(1901), 85–108, 202–224. – Később Pécs környékére lokalizálták a kódex keletkezését: MIKESY Sándor, *A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glosszák keletkezési helyéhez = Magyar Nyelv*, 63(1967), 197–199. – Dienes Erzsébet az 1980-as évek elején összefoglalta az addigi kutatási irányokat és cáfolta azokat: DIENES Erzsébet, *A Jordánszky-kódex eredetéről (Az Érdy- és a Jordánszky-kódex kapcsolatáról) = Magyar Nyelv*, 77(1981), 315–319 és *Magyar Nyelv*, 78(1982), 440–453; Uő, *Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kézíratai összehasonlításának tanulságaiból = Emlékezés Mészöly Gedeonra*, Bp., 1981 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 161) 61–65.

¹⁰ ROZSONDAI Marianne, *Eredeti kötésben megőrzött nyelvemlékeink = „Látjátok feleim...”*, *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29.–2010. február 28., szerk. Madas Edit, Bp., OSZK, 2009, 187–191.

¹¹ Bán Imre is kétségesnek tartja a kapcsolatot: BÁN Imre, *A Karthausi Névtelen műveltsége*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtörténeti Füzetek, 88), 14–15. A továbbiakban a Névtelen megjelölését Bán Imre szerint írom, a rend megjelölésében az elterjedt írásmódot alkalmazom.

lehetett igazolni, hogy a kódexet premontreiek vagy domonkosok fordították,¹² vagy azt sem, hogy *Jordánszky-kódex* a (Nyulak, illetve ahogy később nevezték) Mária szigetének domonkos apácái számára készült bibliafordítás. Valószínűsíthető, ám nem bizonyítható, hogy szövegét az ottani apácák használták.¹³

A kódex szövegét eddigi kutatói egyetlen fordító munkájának tartották. Álláspontjukat nem részletezték, a feltételezést a fordító – a másolatban is megőrzött,¹⁴ saját munkáját kommentáló – meglepő vallomására¹⁵ és a mű egységességét sugárzó kolofonokra alapozhatták. A kolofonok megadják a fordítás évét is, miszerint a négy evangélium magyar szövege már 1516-ban elkészült.¹⁶ Gyanítható, hogy röviddel ez után fejezték be az Apostolok cselekedeteinek, Pál zsidókhöz írott levelének, valamint a katolikus leveleknek és a Jelenések könyvének fordítását; ezeknek a bibliai könyveknek – a katolikus levelekhez írt összefoglaló kivételével – nincs előszavuk és datálásuk. A Heptateuchus, azaz Mózes öt könyve, a Bírák és József könyve csak az újszövetségi könyvek elkészülte után került sorra, fordításuk után egy 1519-es kolofon olvasható.¹⁷ Ezt a fordított sorrendet az elemzés során nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A másfél évszázados kutatás során csupán egyetlen kérdésben nem mutatkozott véleménykülönbség. Ez nem volt más, minthogy a *Jordánszky-kódex* bibliai könyveit egyetlen ember fordította és a teljes kódexet egyetlen másoló írta le. Ezzel a kódex fordítási sajátosságait vizsgáló Nagy Ilona is egyetértett.¹⁸ A Corvina-kutató Csapodi Csaba szintén egyetlen fordító munkáját látta a kódex faksimilekiadásához és olvasatához csatolt utószóban.¹⁹

¹² TIMÁR Kálmán, *Premontrei kódexek*, Kalocsa, Nyomatott Árpád R.-T. Könyvnyomdájában, 1924, 36–50; Uő, *Magyar kódexcsaládok = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1928, 72.

¹³ LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján, Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Bp., Balassi, 2016, 193.

¹⁴ A másolók gyakran híven közölték a szöveghez írt megjegyzéseket is. Egy ilyen különös esetet őrzött meg a premontrei ordinárium egyik másolata. A *Lányi-kódex* 185–186 lapváltásánál a másolók is váltották egymást, mégpedig úgy, hogy egy személyes hangú betoldás elejét az egyik scriptor kezdte meg, a másik lapon pedig egy újabb másoló fejezte be. LÁZS 2016, i. m. 244.

¹⁵ „Eeth keth kapitwlom hean vagon, my modon, es my zerrel montta wr yften zerzeny az nagyab tabernaculomoth, awagy az yften Satorath es egyhazath mynden zerzamawal hozya tartozowal, es benne valokkal, kynek értelme es magyariflaga femykeppen en elmeenbe nem ffer, de egyebtől fem erthetm.” (33^v)

¹⁶ „Deo gras. Iftennek haalaa. Eth veeghe vagon zent Janos ewangeliomanak, es mynd az neegy ewangelifitaknak ewangeliomoknak. Adwenthnak elfe zerdayan Azon eztendőben, mykoron Crifuf zylefētwl foghwan ynranak Ezer ewth zaz tyzen hatod eztendőben.” (151^v)

¹⁷ „Eth vagon az byraknak yrafokrol valo kenyek veeghe wr Iftennek hyreewel. Ez az ooh tórweeñnek heeted kenyweenek veeghezety, myneere my ydwelleghwnkre zykzeegh, zent dorottya azzon napyan, ezer ewth zaaz tyzen kylenecz eztendewben . 1..5..1..9.” (84^v)

¹⁸ NAGY Ilona, *A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátosságairól = Magyar Nyelv*, 77(1981), 41–48.

¹⁹ CSAPODI Csaba, *A Jordánszky-kódex*, 8–10. Melléklet a következőhöz *Jordánszky-kódex, Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről, 1516–1519*, szöveggondozás, olvasat Lázs

Az említett populáris kiadás olvasatának készítésekor figyeltem fel némely különös jelenségre, majd sokat beszélgettem a problémáról az átírást rendkívül gondosan ellenőrző Ács Pállal. A kódexben az egyes szám harmadik személyű névmás írása az azonos másoló ellenére az első szakaszban *hwí*, majd *ew*, aztán majdnem a kézirat végéig ismét *hwí*, miközben hol ritkábban, hol gyakrabban felbukkan a *hew* írásmód is. Hasonló problémát jelentett a határozott névelő eltérő használata a szövegben. A névelő hol *az*, hol *a*, hol pedig *ah* alakban szerepelt. Akkoriban szinte sajtárdeákként²⁰ hiába tanakodtam, tapasztalatlanságom miatt nem jutottam előbbre, holott fel kellett volna vetődnie bennem, hogy az egyetlen scriptor több fordító munkájából összeállított kéziratköteget – vagy akár annak a korábbi másolatát – másolta. Mentségemre szóljon, hogy akkoriban még erősen élt – és befolyásolt engem is – az a felfogás, hogy a másolók önkényesen bántak szövegeikkel, nem követték szorosan az előttük lévő mintapéldányt.²¹ Az utóbbi években azonban sokat foglalkoztam népnyelvű kódexeink párhuzamos másolataival, és pontosan az ellenkezőről győződtem meg. Tételelem szerint a másolók nem változtattak szándékosan az előttük lévő szövegen, miközben természetesen számos önkéntelen – néha értelemzavaró – hibát is elkövettek. Másolatukba azonban nem írtak új mondatokat, szavakat, nem érvényesítették saját helyesírásukat, saját nyelvjárásukat, sőt, iparkodtak híven követni mintapéldányuk hangjelölését is.²²

A *Jordánszky-kódex* korábban félretolt problémája így már más megvilágításban újból előkerült.

Abból az új felismerésből, hogy anyanyelvű kódexirodalmunk scriptorai másoláskor nem változtatnak szándékosan mintapéldányuk sajátosságain, az következik, hogy egy-egy szöveg jellegzetességeit a fordító – ritkábban egy későbbi átdolgozó – hozta létre még a másolás előtt. A névmások írásmódjának különbözősége és a határozott névelők eltérő használata, valamint egyéb sajátságok azt mutatják, hogy a *Jordánszky-kódex* egyes könyvei fordítóinak hangjelölési és nyelvhasználati szokásai eltértek a kézirat más szentírási könyveinek fordítóinak nyelvi szokásaitól. Vizsgálataim így elsősorban arra irányulnak, hogy kimutassam,

Sándor, Bp., Helikon, 1984. Ism. MADAS Edit, *A Jordánszky-kódex*, Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. századelejéről (1516–1519). 1. A kódex faksimilie kiadása. Mell. CSAPODI Csaba, *A Jordánszky-kódex*. 2. A kódex szövegének olvasata. Mell. Utószó és szómagyarázatok a Jordánszky-kódex olvasatához. Bp., Helikon K, 1986, 181–183; M. NAGY Ilona, *A Jordánszky-kódex = Magyar Nyelv*, 83(1987), 117–119.

²⁰ A kifejezésről lásd MEZEY László, *A „sajtár-deák” = Filológiai Közöny*, 14(1968), 521–524.

²¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 127.

²² Az apácák másolói tevékenységéről szóló monográfiámban különbséget teszek a szerzetesek átdolgozásai és a scriptorok munkája között. Megállapításom szerint a nővérek gondosan másoltak, még ha gyakran hibáztak is, szándékosan nem változtattak sem mintapéldányuk hangjelölésén, sem nyelvjárásán. (Vö. LÁZS Sándor, *Szerzetesek vetélkedése, Fordítások és átdolgozások XVI. század eleji kódexeinkben*, Bp., Balassi, 2023).

hány fordító munkáját találjuk a *Jordánszky-kódex* bibliai könyveiben.²³ E dolgozatban most – amellet, hogy a főbb szakaszokat a fordítók munkája szerint elkülönítem – csak az evangéliumfordítások passióit, azok közös jellemzőit mutatom be. A passiókat feltételezésem szerint valamivel az evangéliumok elkészülte előtt fordították le, majd emelték át az evangéliumi könyvek újonnan készült fordításába.²⁴ A passiók fordítója gyaníthatóan azonos azzal, aki Máté evangéliumán is dolgozott, fordítását aztán recenzeálták az evangéliumok fordításakor.

A Jordánszky-kódex

A *Jordánszky-kódexet* ma az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi. A 194 leveles kézirat jelzete MS. II. 1. A kódex szövege és annak másolata a Magyar Királyság területén készült a 16. század második évtizedében.²⁵ A római számmal készült eredeti foliálás nem folyamatos, az újszövetségi résznél újból kezdődik. Ez arra utal, hogy a kódexet két részletben másolták, mégpedig az Újszövetséget korábban (1516), az ószövetségi részeket később (1519), különben a számozás folyamatos lehetne.

²³ A 16. századból több példa akad arra, hogy a bibliafordítást nem egyetlen ember végezte. Heltai Gáspár kolozsvári lelkésztaírsaival (Gyulai Istvánnal, Ozorai Istvánnal, Egri Lukáccsal, valamint Vízaknai Gergely iskolamesterrel) könyvenként fordította a Bibliát, amelynek első része (Mózes öt könyve) 1551-ben jelent meg. A harmadik kötet az Újszövetséget tartalmazta (1565), az utolsó pedig Józsuétól a Krónikák könyvéig a történeti könyveket. Gyulai István így számolt be a közös munka hasznáról: „Nem ok nélkül voltunk kedig ennyin e munkába együtt, hanem előszer ezokáért, hogyha valamelyünk avagy az írásnak értelmét, avagy a magyar szónak módját és járását jól eszébe nem vett volna, a másünk avagy a harmadünk eszébe vennéje.” Gyulai István Mózes öt könyvéhez írt előszavának olvasatát közli: ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak”, *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., Balassi, 2003, 71–100, 78. – Károlyi Gáspár sem egyedül dolgozott a bibliafordításon, maga említi a *Vízolyi Biblia* (1590) előszavában, hogy társaival együtt végezte a munkát: „egynéhány jámbor tudós atyafiakkal, kik nékem az fordításban segítséggel voltak”. Károlyi Gáspár előszavának olvasatát közli ZVARA 2003, i. m. 171–188, 185. – Károlyi bibliafordítói tevékenységéről: SZABÓ András, *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*, Bp., Kálvin, 2012, különösen 102–108. – Imre Mihály megtalálta Sámuel könyvének azt a kéziratot változatát, amely aztán a végleges szövegbe is bekerült: IMRE Mihály, *A Vízolyi Biblia egyik forrása, Petrus Martyr*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006. Itt köszönöm meg Heltai János segítségét, amelyet a nyomtatott bibliafordítások keletkezésének megismeréséhez nyújtott.

²⁴ Csapodi Csaba, ahogy a korábbi kutatók szintén azt a véleményt képviseli, hogy esetleg korábbi fordításokat is bekerülhettek a *Jordánszky-kódex* bibliafordításába, de állítását ő sem próbálta szövegkritikai módszerekkel bizonyítani. (CSAPODI 1984, *A Jordánszky-kódex*, 9.)

²⁵ A kódex leírása: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, KÖRMENDY Kinga, LAUF Judit, MADAS Edit, SARBAK Gábor, szerk. Madas Edit, Esztergom, Bp., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai, OSZK, 2021 (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae, VII-A), 119–123.

A kódex kötését a lövöldi (ma Városlőd) karthauzi kolostor műhelyének tulajdonítják. Az évszázadok során több részre szakadt kéziratok könyv darabjait Simor János (1813–1891) hercegprímás 1880-ban egyesítette, restauráltatta és bekötötte; két levél az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában van; jelzete MNY4.²⁶

A kézirat egyetlen gyakorlott kéz basztarda írása; nem az első példány, hanem számos – értelemzavaró – hibát is tartalmazó másolat.²⁷ A kéziratot nem emendálták, idegen kéz javítása nincs benne.

A kutatás tárgya és módszere

Az eddigi vizsgálatok főként arra irányultak, hogy kimutathatóak-e azonosságok az anyanyelvű kódexekben lévő bibliafordítások között, tehát bizonyítható-e le származási kapcsolat a magyar nyelvű szövegek között. Az effajta szöveghagyományozás azt mutatná, hogy létezett valamiféle irodalmi tudat a késő középkorban, hogy a szerzetesek és a papok ismerték és fölhasználták munkájukhoz – például prédikációikhoz – a korábbi vulgáris fordításokat. Ez a feltevés a mai filológiai gyakorlatot – hogy a szövegalkotók kész fordításokat használnak és idéznek újabb szövegeikben – vetíti vissza a 15–16. század fordulójára. Ez a munka figyelmen kívül hagyja ezt az eddig sovány eredményt hozó kutatási irányt.

Ebben a dolgozatban azt vizsgálom, hogy egyetlen vagy több ember készítette-e a *Jordánszky-kódex*ben lévő magyar szöveget, illetőleg mutat-e arra valami, hogy egy-egy korábban készült fordítást, annak részletét átemelték-e az új fordításba. A kutatáshoz a szövegkritika módszereit kell alkalmazni. Ebben ugyan nincs újdonság, de kódexeink szövegeit még nem elemezték behatóan ebből a szempontból.²⁸ Össze kell vetni a grammatikai eszközök használatát, a hangjelölési változásokat, a szinonimákat, a stilisztikai megoldásokat.

Azonos latin szövegek eltérő fordítása az evangéliumokban

Bevezetésül csupán egy problémát említek. Egy fordításon belül igen kevés figyelmet szentelnek a kutatók a szinoptikus evangéliumokban olvasható, gyakorta szó szerint azonos latin mondatok fordításainak. Máté, Márk és Lukács evangéliumának azonos latin mondatai a *Jordánszky-kódex* bibliafordításában többnyire

²⁶ Ez a két levél, hogy ne zavarja meg a faksimile levélszámozását, ebben a tanulmányban külön számot kapott: OSZK I és OSZK II. Ennek technikai jelentősége van, így folyamatos a diagramon a számozás.

²⁷ *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, (Régi Magyar Nyelvemlékek, V.) 1888, Volf György, Előszó, XII–XIV.

²⁸ Berrár Jolán tett arra kísérletet, hogy két szövegről megállapítsa, azonos-e a fordítójuk. BERRÁR Jolán, *Közös nyelvi sajátágok a Debreceni és Wessprémi-kódexekben = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, szerk. Bárczi Géza, Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1956, 581–586.

nem egyeznek. A párhuzamos versek grammatikai szerkezete megfelel ugyan a Vulgatának,²⁹ de ugyanazt a latin szót igen gyakran más magyar kifejezéssel adják vissza, sok bennük a szinonima, eltérés. Ez ugyan nem zárna ki, hogy több evangéliumnak ugyanaz a fordítója – hiszen a fordítás talán hosszabb ideig tartott, így nem emlékezett már a korábbi megoldásra –, de mégis megfontolásra ad okot, hogy a *Müncheneri kódex* párhuzamos helyei többnyire azonosan hangzanak:

Vulg	Mt 10.9–10 (9) nolite possidere aurum neque argentum neque pecuniam in zonis vestris (10) non <i>peram</i> in via neque duas tunicas neque <i>calciamenta</i> neque <i>virgam</i> dignus enim est operarius cibo suo	Mc 6.8–9 (8) et praecepit eis ne quid tollerent in via nisi <i>virgam</i> tantum non <i>peram</i> non panem neque in zona aes (9) sed <i>calciatos sandaliis</i> et ne induerentur duabus tunicis	Lc 10.4 (4) nolite portare sacculum neque <i>peram</i> neque <i>calciamenta</i> et neminem per viam salutaveritis
Jord	(9) Ne akaryatok bymy arańat, fe ezyftet, fe penzt ty ówetóken, (10) fe <i>erzent</i> az wton, fe ket kentófthek ne legyen, fe <i>farwtok</i> , fe <i>yftaptok</i> . Mert melto az mywes hw eeteleere. 90 th	(9) Es paranczola hűnekyk: hoğ femyt ne vynneenek az vttra hanem csak <i>yftapot</i> , (9) De csak <i>bokanczot</i> venneenek labokban, es ket kentelben ne etezneenek. 105 th	(4) Ne vyfellyetek azert fakot, fe <i>erzent</i> , fe <i>cypellefth</i> , es fenkyt az vton ne kezennyetek. 122 ^{ra}
MK	(9) Nè akariatoc birnotoc fe arańat fe èzűftot / fe penzt tú mazsgatokon / (10) ne <i>taffolt</i> vtban fe két kontófokek fe <i>farukat</i> fe <i>vèzzot</i> / met melto munkas o etkèn ^c 16 ^{ra}	(8) 7 paranczola onèkic hog valamit az vtban ne vennen ^c / hanècac <i>vèzzot</i> ne <i>taffolt</i> sem kenèrèt sem èrètet mazsagon (9) dèfol l'ackal <i>faruztaffanac</i> mng / 7 hog ne oltóztellen ^c ket zocnackal 41 ^{ra}	(4) ne acariatoc vifelnec fakocat 7 fe <i>tafolt</i> fe <i>farucat</i> 7 fèkinec az vtba ne kòzonnètèc 67 ^{ra}
Vulg	Mt 12.1 (1) in illo tempore abiit Iesus sabbato <i>per sata</i> discipuli autem eius esurientes coeperunt vellere <i>spicas</i> et manducare	Mc 2.23 (23) et factum est iterum cum sabbatis ambularet <i>per sata</i> et discipuli eius coeperunt praegredi et vellere <i>spicas</i>	Lc 6.1 factum est autem in sabbato secundoprmo cum transiret <i>per sata</i> vellebant discipuli eius <i>spicas</i> et manducabant confricantes manibus

²⁹ A következő kiadást használtam: *Biblia sacra, iuxta vulgatum versionem*, adiuvantibus Bonifatio Fischer, Iohanne Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber, I–II, Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1975².

Jord	(1) Az ydóben egy ynnepen meegyen vala Jefus <i>az vete-meenyen atal</i> , hw tanoythwany kedyglen meg ehezwen, kezdeek zaggathny <i>az gabona feyet</i> , es eenny. 91 ^{ra}	(23) Ennek vtanna efmeg len, hogy ynnepnapon mennee el <i>az gabona kezet</i> , es a” tanoythwanok kezdeenek elől menny, es <i>az gabona ffeeben</i> zagathny. 103 ^{ra}	(1) Terteneek mafodzer egy ynnep napon ho” mykoron el mennee <i>az tarron</i> , hw tanoytvany zagattyak vala <i>az bwza feyet</i> , es kezek kezeth meg tyztoyttwan eznek vala. 117 ^{rb}
MK	(1) Az idóben mene i ^e innépén <i>vètémén altal</i> / Ȯ taneituañi ke·megèhèzueièc kèzden ^e <i>gabona fòkèt</i> žağğatnioc 7 ènnièc 17 ^{vb}	(23) Es efmeg vg lot micor vž žombaton <i>vètémén altal</i> menne 7 Ȯ taneituañi iarattoc kèzden ^e <i>gabona fòt</i> žagğatnioc 37 ^{vb}	(1) IG lot ke a mafod žombaton / micor èlòžèr a <i>vètémén altal</i> menne / žağğatnac uala Ȯ taneituañi <i>gabona fòket</i> 7 megèžèc vala Ȯ kèžèckèl mğmaruā / 60 ^{rb}

A *Jordánszky-kódex*ből kiemelt részletekből kitűnik, hogy a fordítások pontosak, de egy-egy latin szónak más-más magyar megfeleltetése van,³⁰ nem úgy, mint a *Müncheni kódex* evangéliumaiban a párhuzamos szövegek fordítása esetében. A magyarázat az lehet, hogy a *Jordánszky-kódex* evangéliumain más-más szerzetes dolgozott, nem ismerte azokat a megoldásokat, szavakat, amelyeket a párhuzamos latin szövegek átültetésénél a másik fordító használt.

A különbség a fordítói habitusban is megmutatkozik. Máté evangéliuma – egyébként is költői – részeinek fordításában ritmikus próza jelenik meg, ami a párhuzamos részek és más fordítás összevetésekor különösen kiütöközik:

Vulg	Mt 7.24–27 (24) omnis ergo qui audit verba mea haec et facit ea adsimilabitur viro sapienti qui aedificavit domum suam supra petram (25) et descendit pluvia et venerunt flumina et flaverunt venti et inruerunt in domum illam et non cecidit fundata enim erat super petram (26) et omnis qui audit verba mea haec et non facit ea similis erit viro stulto qui aedificavit domum suam supra harenam (27) et descendit pluvia et venerunt flumina et flaverunt venti et inruerunt in domum illam et cecidit et fuit ruina eius magna	Lc 6.47–49 (47) omnis qui venit ad me et audit sermones meos et facit eos ostendam vobis cui similis est (48) similis est homini aedificanti domum qui fodit in altum et posuit fundamenta supra petram inundatione autem facta inlismus est flumen domui illi et non potuit eam movere fundata enim erat supra petram (49) qui autem audivit et non fecit similis est homini aedificanti domum suam supra terram sine fundamento in quam inlismus est fluvius et continuo concidit et facta est ruina domus illius magna
------	---	--

³⁰ Károly Sándor a már idézett tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy milyen sok a szinonima a fordításban. Ennek nem csak az lehet az oka, hogy leleményesebb a fordító, hanem az is, hogy más-más szerzetes fordította az evangéliumokat. KÁROLY 1955–1956, i. m. 268.

Jord	(24) Mynden azert ky eet hallya az en bezedymet, es teetemennyel bel tellyefeyty, hafonlattatyk belcz emberhez, ky eppeyty hw hazat az erőfl kew zyklan. (25) Es effew efwek, vgroggyok ywenek, zelek tamadanak, es az hazra rohananak: es el nem effeek, mert fundamentoma vala az kew zyklan. (26) Awagy ky hallaŋga ez bezeedeket, es bel nem tellyefeytendy hwket, hafonlatuf lezen az bolond emberhez, ky raktta hw hazat az fewenyen, (27) es effek efwen, vgroggyon ywen, zelek fwvan, es az hazat fundamentomabol ky deythwen, es len felette nağ hwneky romlafa. 88vb	(47) Mynden ky en hozyam yew, en bezedymeth halgattya, es tezy azokat, ym meg mwttatom tynektek kyhez hafonlatos. (48) Hafonlatos az oly emberhez, ky hw hazat meellyen affa, es az kemen kew zyklan vetette hw fundamentomath. Hogy kedegh vyz arya yewend, es az vyz reaya zakadand, az hazath el nem deythety, fē meg nem yndoythattya, merteref kewen vala eppeythven. (49) Ky kedeg hallya, es nem tezy, hafonlatos az oly emberhez, ky hw hazath azeref kew zyklan eppeythy fundamentomnal kyl, kyre rea zakad az ar viz, es azonnal el efyk, es hwneky effety nagy lezen. 118rb
MK	(27) 7 ʒallot le es 7 iottēnc fol'oc / 7 futtanac zelec / 7 omlottanac a· haʒra / 7 nē ēfet le / mert ʒakatot vala ʒros koʒiʒton (28) Es mēdēn ki hal'l'a ʒn igeimēt 7 nē tēʒi azokat / hafonlatic heit ferfiuhoʒ ki alkotta ʒ hazat fpuēhēn / (29) 7 ʒallot le ʒs / 7 iottēnc fol'oc / 7 futtanac zelec / 7 omlottanac a· haʒra· 7 leēfet / 7 volt ʒ romlafa nag 13vb	(47) Mendʒ ki iʒ ʒn hoziam 7 halgat't'a ʒn bēʒedemēt 7 tēʒi azocat / m̄ngmutatom tūnēctec kiūēl egēnlʒ legen / (48) egēnlʒ ʒmberʒrēl ʒ haʒa ʒakoual a koʒiʒton / ki mel'ʒn affa / 7 vēti ʒ fondaṁtomat Arradat leuē ke· a· fol'o om̄la a· haʒra 7 nē moʒdeithata meg aʒt / mert rakattat ʒros koʒiʒton (49) Ki ke· hal'l'a 7 nē tēʒi egēnlʒ ʒmberʒrēl ʒ hazat fondaṁtō nalkul a· fʒldʒn alkotoual kiʒē a· fol'o omoluā legottan le ēfet 7 volt ʒ om̄lafa nag 61va

Lukács evangéliumának fordítója szabadon értelmezte az eredetit, hibásan ültette át magyarra a 49. verset. Máté evangéliumának magyar szövege hű a Vulgatahoz, a szép részletet – 25. vers – pontosan, mégis költőien adja vissza: „Es effew efwek, vgroggyok ywenek, zelek tamadanak, es az hazra rohananak: es el nem effeek, mert fundamentoma vala az kew zyklan” (88vb). Ugyanezt tapasztaljuk a 27. verset olvasva; a fordító itt megváltoztatta az igemódot: „es effek efwen, vgroggyon [sic] ywen, zelek fwvan, es az hazat fundamentomabol ky deythwen, es len felette nağ hwneky romlafa” (88vb).

Ezek a stilisztikai megoldások elkülönítik a fordítókat, de a filológusnak – a szöveg régisége miatt – a gyakran ingadozó esztétikai érzékére kell támaszkodnia, és ez nem teszi lehetővé a biztos ítéletet. Ezt a már bevált módszert azonban nem lehet elvetni, más vizsgálatok eredményeivel együtt kell használni.

Grammatikai eszközök vizsgálata

A bevezetőben volt már szó az alapproblémáról, az egyes szám harmadik személyű névmás eltérő írásmódjáról. A hangjelölés eltérése, mint látjuk majd, kiejtésbéli különbséget is rejt. A veláris határozott névelő is különféle alakban jelenik meg, hangzása feltehetően szintén megfelelt írásmódjának. Ezeket a grammatikai eszközöket nem tudjuk a latin szöveg alapján ellenőrizni.

Az előzőnél megbízhatóbbnak, sőt valójában egzaktnek tűnik a grammatikai eszközök használatának vizsgálata. Olyan jegyeket kell keresünk, amelyek jellemzők egy-egy fordítóra. Ilyen egyebek mellett a kötőszóhasználat.³¹

A kutatás eszköze

A legalapvetőbb vizsgálati módszerünk a szövegek összehasonlítása: az azonoságok és az eltérések interpretálása. Ettől várható, hogy elkülöníthetjük egyes bibliai könyvek – ritkábban szakaszok – fordítóját, vagy éppen ellenkezőleg, a kódexben több egymástól távolabb lévő szövegről kimutatható, hogy azonos ember dolgozott az átültetésén.

Ebben a munkában az alapot a magyar nyelvű kódexek É. Kiss Katalin vezetésével elkészült digitalizált szövege szolgáltatja.³² Ebben a korpuszban az általánosan használt programok keresői a szövegben jelzik ugyan a találatokat, de a keresett kifejezések helyét és az előfordulásaik számát csak a monitor jobb margóján mutatják meg. Ebből nem derül ki – például a *Jordánszky-kódex* esetében –, hogy melyik bibliai könyvben és hányszor található meg egy-egy szó. Ez érvényes a többi kódexre is, az általános keresés nem bontja a találatokat az egyes szövegegységekre. Ez nehézséget jelenthet a nyelvészeti kutatásoknál, de a textológiai vizsgálatokat még nehézkesebbé teszi.

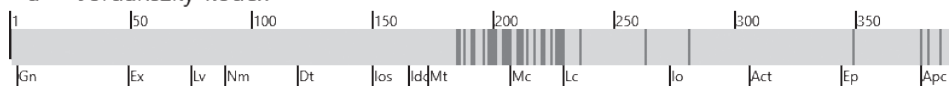
Ötletem a kutatáshoz az volt, hogy az azonos kifejezéseket, jelenségeket egy, a kézirat levélszámozását és fejezetbeosztását jelző vízszintes vonalon jelenítsük meg. A Pageline-nak nevezett sorokat egymás alá helyezve kitűnnek a nyelvi azonosságok, ismétlődések, eltérések. A vizsgálat új segédeszköze Érchegyi Atti-

³¹ Összefoglalás a kötőszavak kialakulásáról és használatáról a kései ómagyar korszakban: JUHÁSZ Dezső, *A kötőszók = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, szerk. Benkő Loránd, II/1, *A kései ómagyar kor, Morfematika*, Bp., Akadémiai, 1992, 772–814. – Az alá- és mellérendelő mondatokról: NICOARA Anita, *Mondattípusok keveredése a középmagyar korban = Nyelvtudomány*, 2(2006), 133–148. A kötőszavak gyakoriságának elemzése a stilometriai kutatások egyik eszköze, ugyanis a kötőszavak és a névmások egyfelől mint funkciószavak statisztikailag megfelelő mennyiségű adatot szolgáltatnak a szövegek mélystruktúráinak feltérképezéséhez. SZEMES Botond, *Kidolgozott viszonyok, A tagmondatkapcsolatok automatikus azonosításának hasznosíthatósága a stilisztikában és az irodalomtörténet-írásban = Digitális Bölcsészettudomány*, 4 (2021). <https://doi.org/10.31400/dh-hun.2021.4.2415>

³² Az Ómagyar korpuszról: É. Kiss Katalin, *Magyar nyelvű kódexek digitális alapú feldolgozása = Magyar Nyelvjárások*, 52(2014), 43–56. A digitális szöveg több helyen pontatlan, ellenőrizni kell.

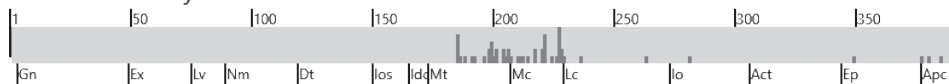
la által kifejlesztett program, amely a digitalizált és a levélszámok szerint előzetesen preparált szövegben lineárisan keres;³³ itt például az aposztróf nélküli *a* határozott névelőt:

"a" - Jordánszky-kódex

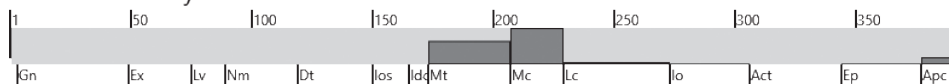
Egy másik – a tanulmányban b-vel jelölt – diagramtípus³⁴ a szavak *eloszlását* ábrázolja:

"a" - Jordánszky-kódex

A szavak egyes szövegegységeken belüli *gyakoriságát*, tehát a szöveg terheltségét a program egy harmadik típusú – a tanulmányban c-vel jelölt – grafikonon³⁵ mutatja be:

"a" - Jordánszky-kódex

³³ A program által megjelenített Pageline a felső vonalon követi a kódex levélszámozását, de a recto és a verso lapok miatt duplán számol. Az ábra felső részén kiálló rovátkák az ötvenes beosztású számsorban a recto-verso leveleket, az alul lelógó vonalak pedig a bibliai könyvek kezdetét jelzik. Ha a program használatakor a Pageline-on mozgatjuk a kurzort, megjelenik, hogy hányadik recto vagy verso levélen találjuk a keresett kifejezést, és hogy a szó hányszor fordul elő; a nyomtatott ábra ezt természetesen nem tudja.

A program által keresett szavak idézőjelben vannak. Az idézőjel mutatja, hogy teljes szóra (a kifejezés előtt és után szóköz van) vagy részletre (a szó előtt és után nincs szóköz) kerestünk rá.

³⁴ Ebben az esetben is érvényesek az előző jegyzetben elmondottak, a program használatakor a kurzor mozgatásával megkapjuk, hol és hányszor fordul elő a grammatikai eszköz, kifejezés.

³⁵ Az *a* határozott névelő Máté és Márk evangéliumában egyaránt 21-21 alkalommal szerepel. Az ábránkon viszont látszik, hogy mivel Márk evangéliuma kevesebb levélből áll, ezért gyakoribb az *a* előfordulása, mint a másik evangéliumban, így az arra vonatkozó oszlop magasabb, mint a Máté evangéliumé. Az oszlop magassága tehát arányos a keresett kifejezés adott szakaszon belüli gyakoriságával. Lukács és János evangéliumában, valamint az apostolok leveleiben az *a* határozott névelő csak egyszer, illetve kétszer fordul elő, a gyakoriságot ezért vékony vonal ábrázolja. A csekély terjedelmű Jelenések könyvében az *a* határozott névelőnek szintén csupán három előfordulása van, de a könyv rövid, levélszáma alacsony, így az oszlop magasabb.

Elemzések

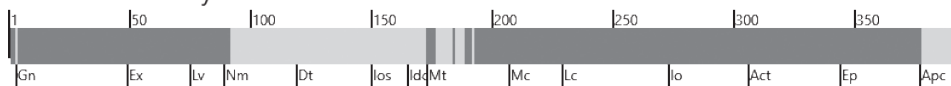
A következőkben néhány példán azt mutatom be, miképpen fedí föl és ábrázolja keresőprogramunk a *Jordánszky-kódex* nagy szerkezeti egységeit, ez ki is jelöli néhány fordító munkájának határait.

Az egyes szám harmadik személyű névmás írásmódja

A *Jordánszky-kódex*ben a scriptor az egyes szám harmadik személyű névmást mintapéldányának nyomán több alakban másolta. Az eltérő hangjelölésű névmások ejtése különbözött.

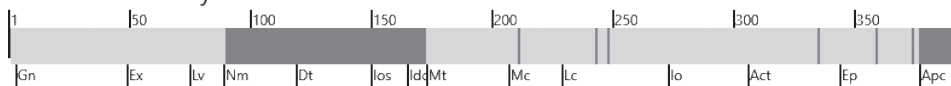
1.1

" hű " - Jordánszky-kódex

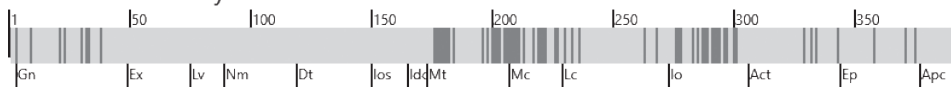
1.2

" ew " - Jordánszky-kódex

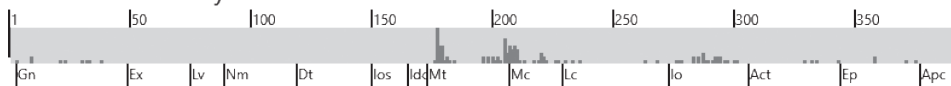
1.3

" hew " - Jordánszky-kódex

1.3.b

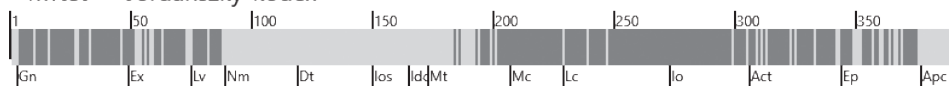
" hew " - Jordánszky-kódex

A diagramokon jól látható a bibliai könyvek kezdeténél és befejezésénél is az éles cezúra az egyes szám harmadik személyű névmás jelölésében, miközben nem történt kézváltás, egyetlen másoló dolgozott a kéziron. A névmás ragozott és jellel ellátott alakjai is követik az alapvariáns előfordulásait, a felvázolt struktúra nem változik; csak egy példát mutatok:

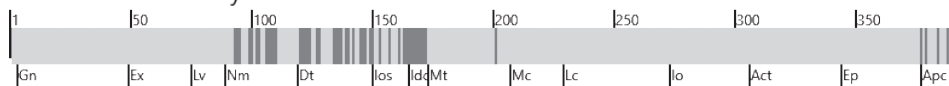
1.4

" hw̃tet " - Jordánszky-kódex

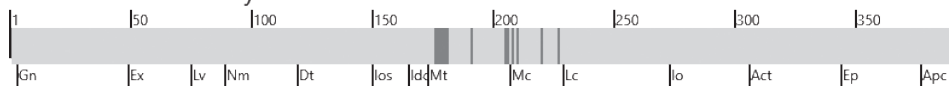
1.5

" ewtet " - Jordánszky-kódex

1.6

" hewtet " - Jordánszky-kódex

A kétféle írásmód két ejtismódot jelentett, hiszen a hangjelölés különbségének akkor van értelme, ha az ejtésben is eltérés van, tehát ha a betűk és mellékjeles variánsaik más-más hangot jelölnek. Volf kiadásának előszavában úgy vélte, hogy a *w* felett lévő két vessző aposztróf, és az az *e*-betű hiányát jelzi. A *hw̃*-ként írt névmás ejtése így szerinte azonos az *ew*-vel, azaz szintén *ő*.³⁶ A névmás ejtése

³⁶ VOLF György, *Előszó = A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, 1888 (Régi Magyar Nyelvemlékek, V), XVI–XVII. A mellékjel kitétele inkább azért történt, hogy a betű hangértéke ne keveredjen az *u* ~ *ú* hangokkal, amelyek betűjelén nincs mellékjel (wrozand, wrozyak 32ra, ywtot 120va, wton 134vb, rwhamat 150ra, wtolfo 187va, etc)

azonban biztosan *ű* volt.³⁷ Az *ŵ* betű *ű* ~ *ű* hangértékben önállóan is előfordul, gyakran olyan szavakban is, amelyekben *ő* mellett szerepel.³⁸

A hangjelölés változása egyben azt is jelenti, hogy olyan ember jelent meg a fordítók között, akinek *ő*-zöre hajló nyelvjárása eltért a többiekétől. A jelek szerint az *ő* feladata volt az Ószövetségből, a Számok könyvétől Máté evangéliumának a kezdetéig terjedő rész és az Apokalipszis fordítása, miközben arra is több jel utal, hogy Mózes utolsó két könyvén más is dolgozhatott.

A diagramokon zavar leginkább az evangéliumok esetében mutatkozik, ennek okait a későbbiekben érintem, de részletesen egy másik dolgozatban számolok be róluk.

A határozott névelők különböző alakjainak használata

A kimutatott struktúra kialakulását akár véletlennek is tekinthetnénk, ha ezen felül nem tudnánk kimutatni hasonló szakaszmegoszlásokat. Ha csak ez az egyetlen szerkezet ismétlődne, azt mondhatnánk, hogy egy korábbi és később ismét lemásolt példányban ezen és ezen a ponton váltotta egy kéz az előzőt, ezt a szakaszt írta, ezért a hangjelölési eltérés. Ahhoz azonban, hogy ez az érvelés igaz legyen, túl sok az alapstruktúrától való kisebb – és szintén ismétlődő – eltérés. A határozott névelő használatát kirajzoló szerkezeti egység ezt mutatja be.

A 16. század elején változóban volt a határozott névelő morfológiája. Az ősbibb alak mellett terjedt a rövidebb változat, de használata függött a beszélő vagy egy közösség aktuális nyelvallapotától.³⁹

az A *Jordánszky-kódex* bibliafordításában a leggyakoribb – mondhatni alapértelmezett alak – az ősbibb forma, az az határozott névelő volt, használata a kézirat minden levelén kimutatható:

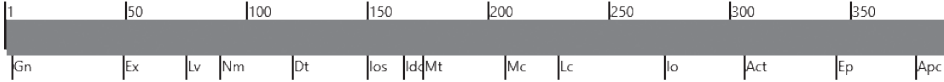
³⁷ Az E/3. névmás ejtésére igen tanulságos lehet az a változás, amelyet Kempis *Krisztus köve-tése* két magyar nyelvű másolatában tapasztalunk: a *Lobkowicz-kódex* mellékjeles v-jét a *Debreceni kódex*ben *ő* váltotta le. Az egyes szám harmadik személy írott alakja egyébként gyakran *ew* a magyar nyelvű kolostori kódexeinkben: *Apor*- (177–288; egyébként *ő*), *Debreceni* (491–557), *Érdy*- (folyamatos), *Festetics*- (folyamatos), *Gömöry*- (6r–28r, 119v–133v, 148v–151v, 157r–163v; egyébként *év*), *Jókai*- (folyamatos), *Lobkowicz*- (274–342; egyébként *ő*), *Példák könyve* (1[69]–18[86], 72[54]–73[55], 75[57]–86[68]; egyébként *év*), *Székelyudvarhelyi* (162r–183v, de az *ő* gyakoribb), *Thewrewk*- (gyakori), *Virginia*- (65v–91v; egyébként *w*, amely keveredik az *ew*-vel), *Vitkovics*- (38r–73r, 84r–92v, 131v–156v, 179r–184v; egyébként *ő*), *Winkler*- (37v–73r, 84r–107r, 131r–156v, 178v–184v, egyébként *ő*, amely azokban a szakaszokban is felbukkan, ahol *ew* van), *Wesprémi-kódex* (117–144 *ew*; egyébként *ő*). A névmás *w* írásmódja ritkábban fordul elő a magyar kódexekben: *Keszthelyi* és *Kulcsár-kódex* (folyamatos), *Virginia-kódex* (folyamatos, néhol az *ew*-vel keveredik), *Székelyudvarhelyi kódex* (179v–187v, keveredik az *ew* írásmóddal). A *hew* írásmód annyira ritka, hogy más kódexekben hapax formának tekinthető (*Debreceni* 1-szer, *Érdy-kódex* 8 alkalom).

³⁸ *kőrwł* 24vb, *hw thwłłk* 25rb, *kemeenwle* 25va, *pwczók* 38vb etc.

³⁹ Fontos megjegyezni, hogy a névelő használatát a fordításkor nem befolyásolta a latin szöveg. GALLASY Magdolna, *A névelők = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, II/1, 738.

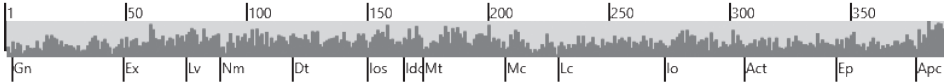
2.1

" az " - Jordánszky-kódex

2.1 b

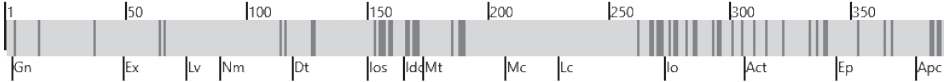
" az " - Jordánszky-kódex

ah Az általánosan használt *az* mellett a középmagyar kor néhány kódexében felbukkant a *h*-val kiegészített rövidebb forma, az *ah*.⁴⁰ Ez a változat feltűnik a *Jordánszky-kódex*ben is:

2.2

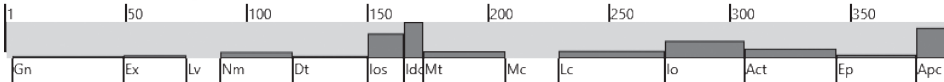
" ah " - Jordánszky-kódex

A variáns azonban csak szórványosan van jelen (összesen 77 előfordulás), még ott is, ahol a szöveg rövidegsége miatt nyomatékossabbnak, karakterisztikusnak látszik:

2.2 c

" ah " - Jordánszky-kódex

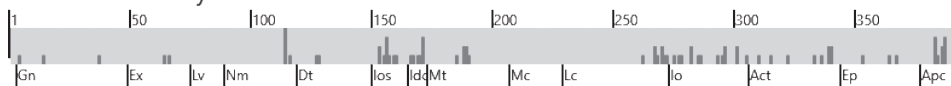
A *Józsue* és a *Bírák könyvében* hét-hét előfordulást találunk, ez azonban eljelenlétektelenedik, ha az *az* határozott névelővel állítjuk arányba: *Ios* 368:7, *Id* 217:7, *Apc* 629:11.

A többi szövegegységben szintén elhanyagolható az *ah* határozott névelő aránya, Márk evangéliumában egyáltalán nem szerepel.

⁴⁰ Így a *Festetics-kódex*ben és a *Debreceni kódex legendáriumában*. Vö. erről GALLASY Magdolna, *A névelők = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, II/1, 718.

2.2 b

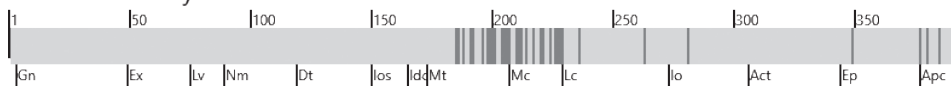
" ah " - Jordánszky-kódex

a Az *ah* variáns vizsgálata akkor nyeri el jelentőségét, ha a határozott névelő rövidebb formáinak előfordulásaival vetjük egybe:

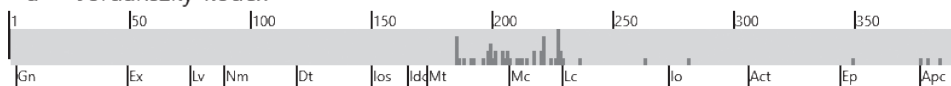
2.3

" a " - Jordánszky-kódex

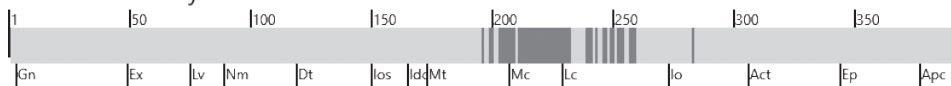
2.3b

" a " - Jordánszky-kódex

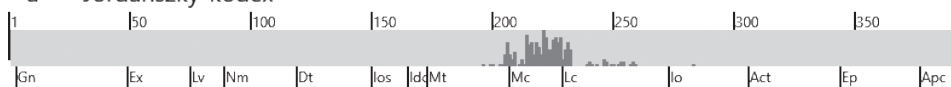
2.4

" a' " - Jordánszky-kódex

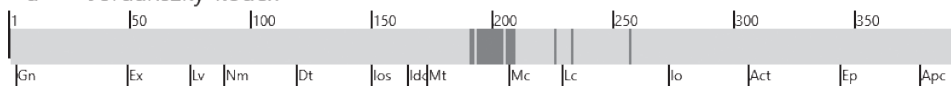
2.4 b

" a' " - Jordánszky-kódex

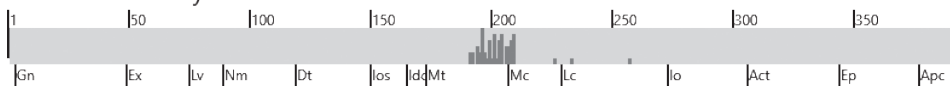
2.5

" a'' " - Jordánszky-kódex

2.5 b

"a" " - Jordánszky-kódex

Jól látszik, hogy a határozott névelő rövid alakja hol önállóan, máskor pedig egy vagy két aposztróffal jól behatárolható szakaszon szerepel, előfordulása Máté evangéliumának végére, Márk teljes evangéliumára, valamint Lukács evangéliumának mintegy kétharmadára esik. Az *a* használata a fordítás többi részében sporadikus (Lk 3×, Jn 1×, Szent Pál levele 1×, Jelenések 3×), ez utóbbi helyek a scriptor figyelmetlenségének következményei is lehetnek, elmaradt az aposztróf, lemaradt a *h*-betű.

Kitűnik, hogy részben ismétlődik a névmásoknál kimutatott alapstruktúra. Az ősi és hosszabb határozott névelő mellett az *ah* legtöbbször az azonos fordító munkájának tulajdonított Jelenésekben és Józsue, valamint a Bírák könyvében fordul elő. Ezek a könyvek ugyanannak az embernek a fordításai, az ő nyelvhasználatát látjuk viszont a szövegben.

Az *ah* határozott névelő korlátozottan jellemző Lukács evangéliuma végének és János evangéliumának fordítására, előfordul az Apostolok cselekedeteiben és a katolikus levelekben. Ennek alapján még nem lehet azt állítani, hogy ugyanaz az ember dolgozott ezeken a magyar szövegeken. Az a valószínűbb, hogy abban a körben, amelyben ezek a fordítások keletkeztek, a nyelvhasználók körében már megindult a határozott névelők átalakulása, de az írott – és így konzervatívabb – szövegben még nem tudták megjeleníteni, keresték a megfelelő formát.

A határozott névelő használatában a legnagyobb kavargást Máté, Márk és részben Lukács evangéliumában tapasztaljuk, ezekben az alapformán felül három variáns (*a*, *a'*, *a''*) van jelen, és – mint már említettem – Máté és Lukács evangéliumában a negyedik változat az *ah* is szerepel. Ennek a tarkaságnak nem nyelvi bizonytalanság vagy hanyag másolás az oka, hanem az, hogy Máté, Márk és részben Lukács evangéliumának előzményszövegeik voltak, amelyeket felhasználtak, és amelyek befolyásolták a fordítókat. Ezeknek a korábbi fordításoknak a nyomait láttuk az összehasonlított párhuzamos evangéliumi szövegekben, részben ez is okozta, hogy ugyanazt a latin szót különféle szinonimákkal adták vissza a magyarban.

Kötőszavak használata a fordításban

A korábban bemutatott, a latinhoz nem kapcsolódó, a magyarban viszont kötelezően használandó és más nyelvi formulával nem kiváltható, egymástól eltérő alakú, de jelentésében azonos grammatikai eszközök használatából ismétlődő mintázat (1.1–1.6, 2.1–2.5 diagramok) rajzolódik ki. Ennek a mintázatnak alapján

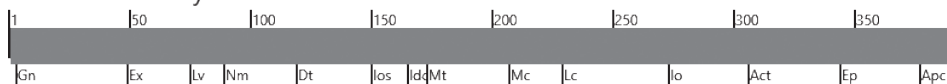
még nem lehet megállapítani, hogy hány fordító dolgozott a *Jordánszky-kódex* ó- és újszövetségi könyveinek fordításán, csak az látszik, mely szakaszok mutatnak azonosságokat. Olyan nyelvi eszközöket kell keresnünk, amelyek az eddigi struktúrán belül visszatérően jellemzőek lehetnek egy-egy fordítóra. Az egyik ilyen karakterisztikus jegy lehet a kötőszavak használata.⁴¹

A most vizsgálandó kötőszavak az írott műveknek nem olyan állandó elemei, mint a névmások vagy a névelők. Ezeknek a grammatikai eszközöknek a használata a beszélő – itt fordító – szándékától és nyelvi beidegzéseitől is függ. Bár a fordító sokszor ragaszkodik a latin előzményszövegben lévő konjunkcióhoz,⁴² mégis bizonyos mozgásteret tapasztalhatunk választásában. Egy-egy latin kötőszó magyar megfeleltetései a *Jordánszky-kódex* bibliai könyveinek nem mindegyik fordítójánál azonosak.⁴³ A fordító bár nem független a latin eredetitől, de szabadságot élvez abban, hogy egy beszédszituációban szándékának megfelelően melyik konjunkció mellett dönt.⁴⁴ Hogy melyik szó fut a tolla alá, abban népnyelvi közege, nyelvállapota befolyásolja a fordítót.

és – is A leggyakoribb mellérendelő kötőszó a kódexben az *es*-ként írott és (10.548 előfordulás).

3.1

" es " - Jordánszky-kódex

⁴¹ Összefoglalás a kötőszavak kialakulásáról és használatáról a kései ómagyar korszakban: JUHÁSZ Dezső, *A kötőszók = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, szerk. Benkő Loránd, II/1, *A kései ómagyar kor, Morfematika*, Bp., Akadémiai, 1992, 772–814. Az alá- és mellérendelő mondatokról: NICOARA Anita, *Mondattípusok keveredése a középmagyar korban = Nyelvtudomány*, 2(2006), 133–148.

⁴² BERRÁR Jolán, *Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában = Magyar Nyelv*, 53(1957), 403–415.

⁴³ Nyelvi ízlésüknek megfelelően viszonylag szabadon válogatnak a fordítók és a recenzensek a kötőszavak között. Párhuzamul vö. LÁZS Sándor, *Kempis magyarul = Lázs 2023*, i. m. 128–130, 150–155.

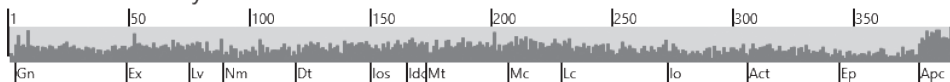
⁴⁴ Szent Pál zsidókhöz írt levelében (170v–177r) az *annak okaerth* kötőszó 13 alkalommal szerepel. A *Jordánszky-kódex* korpuszában egy egységen belül ez igen magas előfordulásnak számít. (Összes találat 99, amelyben benne vannak azok is, ahol a szó végi t mögött néma h van. Előfordulások: Gn 13×; Ex 5×; Lev 1×; Nm 6×; Dt 12×; Ios 6×; Idc 1×; Mt 5×; Mc 4×; Lc 3×; Io 15×; Act 5×; Ep 21×; Apc 2×.) Az *annak okaerth* kötőszó – bár a latin eredetitől nem független – nem pontosan követi a Vulgata kifejezéseit, nem feleltethető meg egyetlen konjunkciónak; Szent Pál zsidókhöz írt levelének fordításában lévő *annak okaerth* latin megfelelői: *propterea* Heb 2.1, *unde* Heb 2.17, *unde* Heb 3.1, *propter* Heb 5.3, csak a magyar szövegben van kötőszó Heb 9.15, *propter quod* Heb 11.12, *ideoque* Heb 12.1, *atque* Heb 12.2, *propter quod* Heb 12.12. Az *annak okaerth* konjunkció erős jelenléte a fordításban karakterizálja a fordító nyelvhasználatát.

A konjunkció vizsgálatát bizonyos fókig nehezíti, hogy alakja a korpusz kiterjedt részében azonos az *is* nyomatékostító kötőszóval. Így találjuk *és* értelemben: „hol ot lezen fyalom, es fogaknak czykorgatafa” (89ra), de éppen így áll *is*-ként *is*, csak a mondatban való elhelyezkedése különbözteti meg: *az konkolyak es* (92rb), *azokat es* (92rb).

Az *es* kötőszó eloszlása, illetve gyakoriságának aránya – nyilván nem teljesen függetlenül, de kissé elszakadva a Vulgata latin szövegétől – Márk evangéliumának fordításától kezdődően megcsappan, a Jelenések könyve magyar szövegében viszont feltűnően megnő:

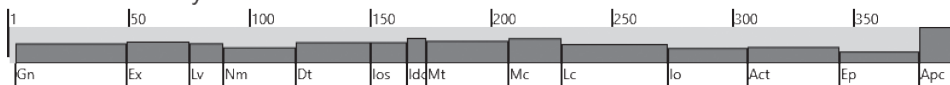
3.1b

" es " - Jordánszky-kódex

3.1c

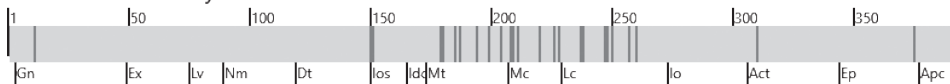
" es " - Jordánszky-kódex

Az *es* csökkenése mellett arra is fel kell figyelnünk, hogy az evangéliumok magyar fordításában az *is*-t *ees*-ként jelölik: „Mert vra, embernek ffa, az ynnepnek ees” (91rb, 103rb), „az yo gabonat ees” (92^r), „Meegh az porth ees” (122rb), „az heyak ees, az kefelywk es” [sic] (128va). Az *ees* variáns csak az első három evangéliumra korlátozódik, János evangéliumában nem fordul elő.

3.2

" ees " - Jordánszky-kódex

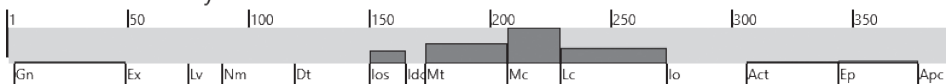

Az *ees* előfordulásainak száma nem túlzottan jelentős, mégis ki kell emelni használatukat. A másoló az evangéliumokban hét-hét, illetve nyolc alkalommal írta le a variánst, de a teljes korpusz egyéb szakaszaiban csupán öt alkalommal. Ez kizárja azt, hogy a scriptor sorozatos hibát ejtett volna. Olyan fordítást másolt, amelyben az *es* mellett *ees* variáns szerepelt. A keveredés alapján valószínű, hogy ezeket az evangéliumokat máshonnan emelték át, aztán recenzeálták a szöveget. Ezt az eddig elmondottak mellett még egy tény támogatja.

A *Jordánszky-kódex* nevezetes a kettős magánhangzók gyakori használatáról. A kettőzött magánhangzók gyakoriságát vizsgálva azonban azt látjuk, hogy pont azon a helyen csökken le – még hozzá drámaian – a szavakban kettőzött *e* száma, ahol a fordítók bevezették a megkülönböztető jelentéssel bíró *ees* használatát:

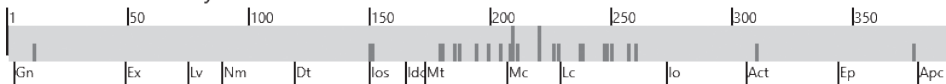
3.2 c

"ees" - Jordánszky-kódex

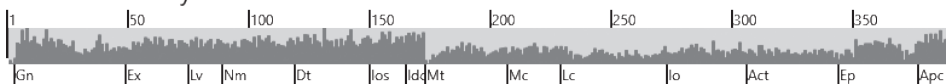
3.2 b

"ees" - Jordánszky-kódex

ee 1. b (hangjelölés)

"ee" - Jordánszky-kódex

Ez a csökkenés Pál apostol a zsidókhoz írt levelének nyolcadik fejezetéig tart, aztán a katolikus levelek fordításától kezdve visszaáll az általánosnak tekinthető eloszlás, amely aztán az 1519-ben megkezdett ószövetségi fordításban is folyamatos.

Az anomália – az *ees* használata, a szavakon belüli *ee* hangjelölés alacsony számának egybeesése – mintha azt jelezné, hogy 1516-ban az evangéliumok fordítását mások kezdhették, mint a később elkészült új- és ószövetségi könyveket. Az, hogy a többiekéről semmit nem tudó fordítók külön kezdtek volna dolgozni az evangéliumokon, ráadásul úgy, hogy János evangéliumát munkába sem vették, nehezen hihető.

Plauzibilisebb feltételezés – és ezt támogatják a párhuzamos helyek eltérő fordításai –, hogy a munka kezdetekor a szövegen dolgozók korábbi magyar fordítást használtak föl, azt recenzeálták. János evangéliumának magyar fordításában már nem találkozunk a mai *is-t* jelölő *ees* szóval, tehát ebben az esetben vagy nem rendelkeztek régebbi fordítással, vagy valamilyen okból nem használták. Ide társul az a megfigyelés is, hogy az evangéliumok passióiban alig, illetve egyáltalán nem fordul elő hosszú, azaz duplázott *ee*.

Több, a késő középkorban használt kötőszó – *annak okáért, minek okáért, annak utána, ennek utána, ennek elette, honnem mint* – vizsgálata hozott több-kevesebb eredményt, de az egyik különösen kitűnt az elemzés során.

pedig A *Jordánszky-kódex* bibliafordításában a latin *autem* konjunkció magyar megfelelője azonos jelentésben több változatban és hangalakban szerepel: *kedeg, kedegh, kedeegh ~ kedeglen* és *kedyg, kedygh ~ kedyglen*.⁴⁵ A fordítók nem csak azokon a helyeken szerepeltették a kötőszót, ahol annak latin előzménye a Vulgátában is megtalálható, a konjunkció használatával gyakran az elbeszélést segítették mind az ó-, mind az újszövetségi szakaszokban.⁴⁶

A korpuszban a mai *pedig* konjunkció változatainak eloszlása nem egyenletes, sőt keverednek is egymással, de a variánsokat jellegzetesen egy-egy szakaszhoz

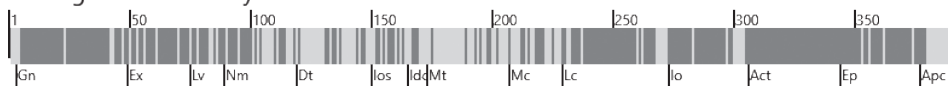
⁴⁵ KEDEGH: „Len kedegh Abel yoh paztor, es kayn zanto ember” OSZK II^{vb} ~ „rursusque peperit fratrem eius Abel fuit autem Abel pastor ovium et Cain agricola” Gen 4.2; „Centurionak kedegh egy zolgaya gonozwl lewen, ymaran megh kezd vala halny, ky vala hwnky yeles.” 118va ~ „centurionis autem cuiusdam servus male habens erat moriturus qui illi erat pretiosus” Lc 7.2. KEDEG: „Ha ky kedeg tyzta volt, vton fem volt, es megh nē yllte az hofwetot: ky vezz annak lelke ew nepe kezzöl, mert wr yftennek nem tet aldozatot ew ydeyben, az ew byneet ennen magan vyfely.” 46va ~ „si quis autem et mundus est et in itinere non fuit et tamen non fecit phase exterminabitur anima illa de populo suis quia sacrificium Domino non obtulit tempore suo peccatum suum ipse portabit” Num 9.13; „Valanak kedeg oth le tewe en hat kew vydre az lydoknak tyztwlattyok zerenh, foghwan mynideny keth awagy harom merteketh.” 136va ~ „erant autem ibi lapideae hydrae sex positae secundum purificationem Iudaeorum capientes singulae metretas binas vel ternas” Jo 2.6. KEDEEGH: „Twdom kedeegh hogy the es te zolgayd megh sem feelytek wr yftent.” 25vb ~ „novi autem quod et tu et servi tui necdum timeatis Dominum Deum” Ex 9.30; „Es fordwlwan az azzonyallathoz, monda Symōnak: Latod ee ez azzonyallatok? Bel yewek te hazadban, vyzet en labaymnak nē adaal: ez kedeegh hñ kenyhwllatafawal moffa megh en labaymat, es hñ hayaywal megh zarazttaa.” 119rb ~ „et conversus ad mulierem dixit Simoni vides hanc mulierem intravi in domum tuam aquam pedibus meis non dedisti haec autem lacrimis rigavit pedes meos et capillis suis tersit.” Lc 7.44. KEDEGLEN: „Zyl kedeglen ffyat, es hyvod hw newet Jefufnak, mert hw ydwezōjty az hw nepeet mynden byneyböl.” 86rb ~ „pariet autem filium et vocabis nomen eius Iesum ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum” Mt 1.21. KEDYGH: „Te kedygh alamyfnat tewen, ne thwga te balod, myt akar tenny te yogod” 88ra ~ „te autem faciente elemosynam nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua” Mt 6.3. KEDYGLEN: „Halwan kedyglen hog Arkelaus vralkodnek Judeaban hw attyanak herodefnak hel” ette, meg feelmek atthwl hazayaban ywny. Es angyaly yntef myat almban teree galileanak tartomanyban.” 86va ~ „audiens autem quod Archelaus regnaret in Iudaea pro Herode patre suo timuit illo ire et admonitus in somnis secessit in partes Galilaeae” Mt 2.22.

⁴⁶ Példának okáért ilyen helyek: „Ha kedegh vala meely lelek twdathlanfagnak myatta veeth-kőzendyk wr yftennek hagyomafa ellen” 37ra ~ „quod si peccaverit anima per ignorantiam de populo terrae ut faciat quicquam ex his quae Domini lege prohibentur atque delinquant” Lev 4.27; „Megh hallaa kedeg azt az kananeof, Arad varafnak kyrall” a, ky deel felől lakozyk vala, hogy kanaannak feldeere kywe yewth vona Izrael.” 57ra ~ „audivitque Chananeus rex Arad qui habitabat ad meridiem in terra Chanaan venisse filios Israel” Num 33.40; „Heted eztendőben kedyglen boczanatod [sic!] teegy” 64rb ~ „septimo anno facies remissionem” Deut 15.1; „Akkoron kedyglen bel tellyefedeek vrnak monda Jeremiyaf pphthanak zaya atal mondwan:” 86va ~ „tunc adimpletum est quod dictum est per Hieremiam prophetam dicentem” Mt 2.17.

köthetjük. Fővariánsnak a *kedegh* alakot tekinthetjük (719 előfordulás). Ez a változat uralkodik Mózes első könyvében, Lukács és János evangéliumában, az Apostolok cselekedeteiben, Pál apostolnak a zsidókhoz írott levelében és a katolikus levelekben. A Jelenések könyvének és a Számok könyvének az elején is ez a variáns a leggyakoribb, de a 48^v levél után ritkulnak az előfordulások, a 188^r levél után pedig meg is szűnnek. A diagramból az is kitűnik, hogy a fővariáns helyét a néma *h* nélkül írt *kedeg* szóalak veszi át Máté, Márk és részben Lukács evangéliumában; ugyanígy hiányzik a kettőzött *e*-s változat. Ez a két *e*-vel írt variáns a *kedeegh*, amely keveredik a többi írásmóddal, de az első három evangéliumban csak elvétve fordul elő. Ennek oka, hogy – mint már tapasztaltuk – az evangéliumok fordítói és recenzensei nem kedvelték a duplázott *e*-t, ez az elutasítás vonatkozik a szóvégi néma *h*-ra is.⁴⁷

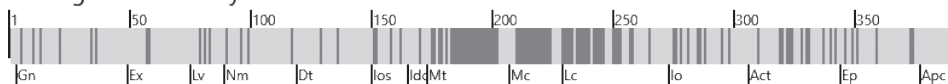
3.3

"kedegh" - Jordánszky-kódex

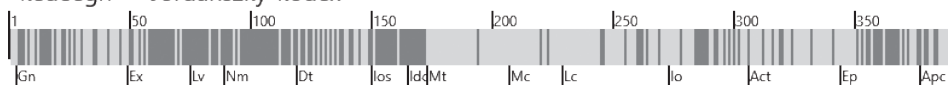
3.4

"kedeg" - Jordánszky-kódex

3.5

"kedeegh" - Jordánszky-kódex

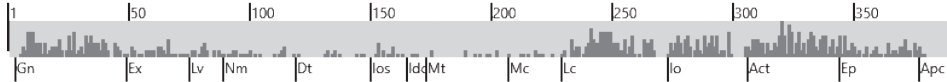
A variánsok eloszlása – itt elsősorban a *kedegh* és a *kedeegh* eloszlását hasonlítjuk össze – mutatja, hogy miként jut túlsúlyba a *kedeegh* forma a katolikus levelekben és a Jelenések könyvében, majd szaporodik meg a használata Mózes második könyvétől kezdve az evangéliumokig. Az evangéliumok közül a keveredés főként János evangéliumát érinti, de ott sem jut túlsúlyba a *kedeegh* használata. Érdekes ismét figyelni rá, hogy a *kedeegh* konjunktio az evangéliumok passzióiban nem fordul elő.

⁴⁷ A néma *h* jellegzetes használatáról az evangéliumi fordításokban a későbbiekben lesz szó.

A diagramok még egy következtetésre adnak módot. Az, ami korábban sejtés volt, egyre inkább gyanúvá válik, a Lukács-evangélium végét, és a János-evangéliumot más fordította, mint a Mátét és Márkot.

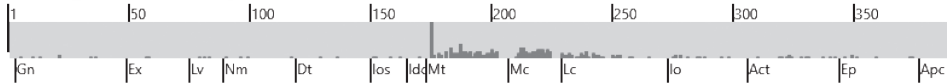
3.3 b

"kedeegh" - Jordánszky-kódex

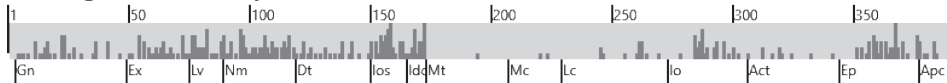
3.4 b

"kedeeg" - Jordánszky-kódex

3.5 b

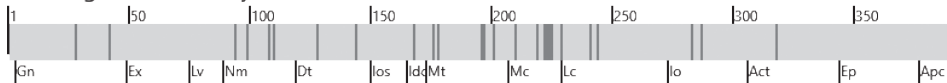
"kedeegh" - Jordánszky-kódex

Az előzőkhöz képest a másik alvariáns a *kedeeg* viszonylag ritkán (30 előfordulás) szerepel a fordításokban.

3.6

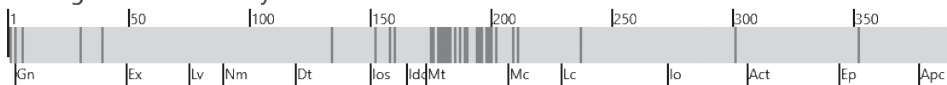
"kedeeg" - Jordánszky-kódex

A konjunktio hosszabb változata a *kedeglen* csak Máté evangéliumában gyakori, azonban a passió kezdetén eltűnik az evangélium fordításából:

3.7

"kedeglen" - Jordánszky-kódex

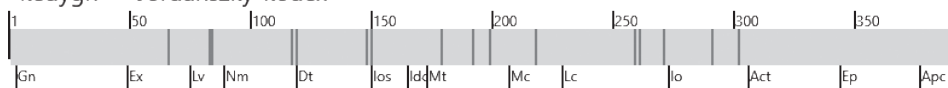

A *kedeglen* ezen kívül – és ezt érdemes megjegyezni – más variánssal nem keveredve, feltűnik Szent Jeromos Mózes könyveihez írt előszavának fordításában. A jelenség azonos fordítóra utal, de ez már egy későbbi dolgozat tárgya.

A *kedeg* konjunkció *i*-vel ejtett variánsának szóvégi *-h*-val kiegészített változata sporadikusan az egész korpuszban jelen van, csupán az Apostolok cselekedeteinek, a leveleknek, a Jelenések könyvének, Mózes első könyvének, József, valamint a Bírák könyvének fordításából hiányzik. Ezek a hiányok többé-kevésbé megfelelnek a korábbi struktúrának is.

3.8

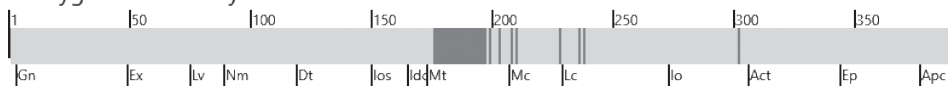
"kedygh" - Jordánszky-kódex

A következőkben az előbbieknél sokkal fontosabb szerepet kap a *kedyg* és a *kedyglen* változat. A szóvégi néma *-h* nélküli variáns mint hangjelölési sajátosság, akárcsak eddig, az evangéliumokra jellemző, azonban ez a variáns Máté evangéliumát kivéve csupán elvétve fordul elő.

3.9

"kedyg" - Jordánszky-kódex

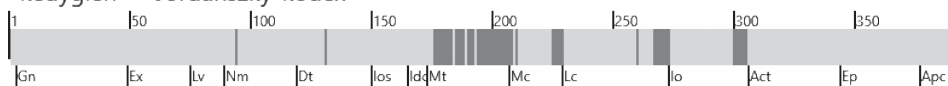

Máté evangéliumában a *kedeg*, a *kedeglen* és a *kedyg* konjunkcióhoz a kötőszó egy újabb variánsa társul a *kedyglen*. A konjunkciók párhuzamosan vannak jelen (a *kedyg* 70-szer, a *kedyglen* 87-szer) az *e*-vel hangzó kötőszavak mellett. Igen fontos azonban felfigyelnünk rá, hogy a *kedyg* konjunkció használata Máté evangéliumának passióelbeszélése kezdetén (99^r) szinte teljesen megszakad, onnan csak egy további előfordulása van (100^r); ez akár a scriptor elkalandozó figyelmének, tévesztésnek is betudható.

Az előzőknél is lényegesebb azonban, hogy a két konjunkció közül a *kedyglen* a Máté-evangéliumbéli előfordulása mellett mind a négy evangélium passiójában és a rájuk következő – a feltámadásról szóló fejezetben – egyeduralkodóvá válik:

3.10

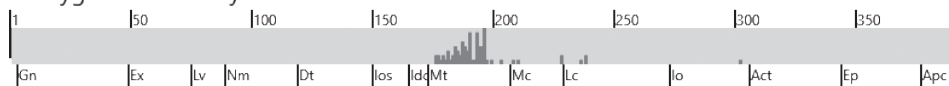
"kedyglen" - Jordánszky-kódex

A Máté-evangéliumban látott keveredésre, hogy a passió kezdetéig, azaz a 26. fejezetig párhuzamosan jelen van benne a *kedeg* (103), a *kedeglen* (40), a *kedyg* (70) és a *kedyglen* (55) konjunkció, nehéz más magyarázatot találni, mint azt, hogy az evangélium fordítójának, pontosabban recenzensének rendelkezésére állt egy korábbi magyar szöveg, azt dolgozta át meglehetősen következtelenül, amint az a szó eloszlásának diagramjain is látszik:

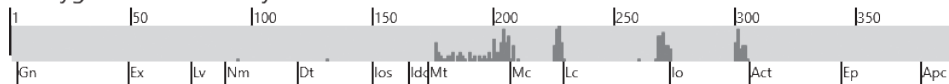
3.9 b

"kedyg " - Jordánszky-kódex

3.10 b

"kedyglen " - Jordánszky-kódex

Az átdolgozás önmagában nem magyarázza meg azt az anomáliát, hogy az evangéliumok passiófordításában új stilisztikai elemként egy addig nem használt konjunkció, a *kedyglen* jelent meg.

Nem írja felül állításomat a kötőszó elszigetelt használatáról az sem, hogy Márk evangéliumának kezdetén többször feltűnik a *kedyglen* konjunkció, majd pedig a passió kezdetéig elmarad. A scriptort a lendület vitte tovább, a gyakran ismétlődő konjunkciót feltehetően hasonló alakok helyett írta le. Ez a megtanult fordulatról való leszokási folyamat magyarázza a Lukács és János evangéliumának elején lévő – ritka – előfordulásokat is.

Hangjelölési eltérések a különböző szakaszokban

A hangjelölés egy anomáliája szintén mutatja a passióelbeszélések különállását.

Magyar nyelvű kódexekben rendszeres, hogy a szó végén a *t*- és a *g*-betűt egy néma *h* követi. A *Jordánszky-kódex*ben a szóvégi néma *h* előfordulása szövegegyeségenként – és valószínűleg a fordító hangjelölési szokásainak megfelelően – hol sűrűbb, hol ritkább. Az evangéliumfordításokban a szó végi néma *h* szinte teljesen eltűnik, de ugyanezt figyelhetjük meg a passióknál is.

A *Jordánszky-kódex* passiófordításaiban⁴⁸ viszonylag kevés szóvégi néma *h*-t találunk. A *-th* előfordulása Lukács és János evangéliumaiban nő meg, miközben a szóvégeken a *h* nélküli *-t* mennyisége egyáltalán nem csökken:

-th	-t
Mt P 99 ^v –101 ^v 2,5 levél Össz.: 32 találat Levelenkénti átlag 12,8	Mt P Mt 99 ^v –101 ^v 2,5 levél Össz.: 279 találat Levelenkénti átlag 111,6
Mk P 111 ^r –113 ^r 2,1 levél Össz.: 26 találat Levelenkénti átlag 12,3	Mk P 111 ^r –113 ^r 2,1 levél Össz.: 255 találat Levelenkénti átlag 121,4
Lk P 132 ^r –135 ^v 3 levél Össz.: 115 találat Levelenkénti átlag 38,3	Lk P 132 ^r –135 ^v 3 levél Össz.: 249 találat Levelenkénti átlag 83
Jn P 145 ^v –151 ^v 5,5 levél Össz.: 217 találat Levelenkénti átlag 39,4	Jn P 145 ^v –151 ^v 5,5 levél Össz.: 641 találat Levelenkénti átlag 116,5

Az evangéliumokban az előzőkhöz képest viszont már másképpen aránylik a *-th* és a *-t* előfordulása:

-th	-t
Mt 86 ^r –99 ^r 13,5 levél Össz.:106 találat Levelenkénti átlag 7,8	Mt 86 ^r –99 ^r 13,5 levél Össz.:1737 találat Levelenkénti átlag 128,6
Mk 102 ^r –110 ^v 8,9 levél Össz.: 63 találat Levelenkénti átlag 7,1	Mk 102 ^r –110 ^v 8,9 levél Össz.:1156 találat Levelenkénti átlag 129,8
Lk 113 ^r –132 ^r 19,25 levél Össz.: 461 találat Levelenkénti átlag 19,5	Lk 113 ^r –132 ^r 19,25 levél Össz.:1598 találat Levelenkénti átlag 83
Jn 135 ^v –146 ^r 10,25 levél Össz.: 217 találat Levelenkénti átlag 21,2	Jn 135 ^v –146 ^r 10,25 levél Össz.: 587 találat Levelenkénti átlag 57,3

A szóvégi néma *h* előfordulása az evangéliumfordításokban sporadikus.⁴⁹ Lukács és János evangéliumában a másik két evangélium fordításához képest azonban szinte drámai emelkedést tapasztalunk a *-th*-k előfordulásának számában, ugyanakkor János evangéliumának fordításában a szóvégi néma *h* nélküli *-t*-k száma felére csökken. A passiókban és az evangéliumokban előforduló szóvégi *-th*-k átlagának eltérése csak látszólag alacsony, párba állítva azonban már jól látszik a szinte kétszeres különbség: Mt ev 7,8 ~ Mt P 12,8;

Mk ev 7,1 ~ Mk P 12,3; Lk ev 19,5 ~ Lk P 38,3; Jn ev 21,2 ~ Jn P 39,4. Ekko-ra szóródás azonos fordító esetében valószínűtlen.

Ugyanakkor nyilvánvalónak látszik, hogy a Lukács evangéliuma egy részét és János evangéliumát ugyan hasonló hangjelölést alkalmazó, de más írássajátságokkal jellemezhető ember fordította, mint a másik két evangéliumot, de az is kitűnik,

⁴⁸ Passiókat Mt 26,1–27,66; Mk 14,1–15,46; Lk 22,1–23,53; Jn 18,1–19,42 szakaszokat tekintik. A magyar fordítás ennél bővebb, nemcsak a kereszthalált mondja el, hanem a feltámadást is: Mt 16., Mk 16., Lk 24. és Jn 20–21. fejezet.

⁴⁹ A táblázatban szereplő adatok nem tartalmazzák a passiókban lévő előfordulásokat.

hogy a passiófordítás – itt most csak a szóvégi *-t*-k előfordulására utalok – nem az ő tollából származik.

Az evangélium- és a passiófordítások hangjelölésének különbsége akkor lesz igazán szembetűnő, ha a kódex többi szövegrészein is elvégezzük az elemzést. A kontrollcsoportban a szóvégi *-th* és *-t* aránya kiegyensúlyozottabb, az előfordulások száma néha szinte azonos, a kilengések más-más fordítót jeleznek.

-th	-t
10 ^r –25 ^v 16 levél Össz.: 705 találat Levelenkénti átlag 47	10 ^r –25 ^v 16 levél Össz.: 948 találat Levelenkénti átlag 59,2
26 ^r –39 ^v 13 levél Össz.: 1008 találat Levelenkénti átlag 77,5	26 ^r –39 ^v 13 levél Össz.: 687 találat Levelenkénti átlag 52,8
40 ^r –49 ^v 10 levél Össz.: 774 találat Levelenkénti átlag 77,4	40 ^r –49 ^v 10 levél Össz.: 496 találat Levelenkénti átlag 49,6
70 ^r –84 ^{v*} 15 levél Össz.: 671 találat Levelenkénti átlag 44,7	70 ^r –84 ^{v*} 15 levél Össz.: 1100 találat Levelenkénti átlag 73,3
152 ^r –169 ^{v**} 18 levél Össz.: 602 találat Levelenkénti átlag 33,4	152 ^r –169 ^{v**} 18 levél Össz.: 1575 találat Levelenkénti átlag 87,5

* Ebben benne van a *Bírák könyve* valamint *Jósúé könyve*.

** *Apostolok cselekedetei*

A *Jordánszky-kódex* kontrollként ide idézett részleteiben teljesen más arányok mutatkoznak a szóvégi *-th* és *-h* használatában, mint az evangéliumok teljes szövegeiben. A passió- és az evangéliumfordítások közel azonos arányszámai arra engednek következtetni, hogy a fordítók ugyanazt a hangjelölési hagyományt követték, de a mindennapi gyakorlatban már eltértek egymástól.

Eredeti problémánk, a passiót elbeszélő fejezetekben mutatkozó eltérések megértéséhez magában a *Jordánszky-kódex*ben találunk útmutatást. A négy evangéliumnak azokon a helyein, ahol a *kedyglen* megjelenik, ott új fejezettel a passió is elkezdődik. Máté evangéliumában a 16. fejezet kezdeténél – a kódex 99^v levélén – egy rubrummal írt szó maradványa látszik: *assio* – a könyvkötő gyaluja levágta a P betűt. A többi evangéliumban a passiók kezdeténél rubrummal készült címközlés egészíti ki a fejezetszámozást: Márknál *Passio* (110v), Lukácsnál *Passio el kezdetik* (132r) és Jánosnál *Pasio Weegh vaczora* (145v); két utóbbinál rubrumozott élőfej került a szöveg fölé. Ezek a bejegyzések és az élőfejek – *Passio*, illetőleg *Weegh vaczora* és *Passio* – nemcsak kiemelték a szakasz jelentőségét, hanem a szenvedéstörténet leírásának gyors megtalálását is lehetővé tették, ami megkönnyítette a kódex használatát.

A Máté-evangéliumon kívül csupán a passiókban jelen lévő *kedyglen* kötőszónak a csak ezekre a szövegszakaszokra korlátozódó használata két dolgot sugall. Az egyik az, hogy az evangéliumok fordításán dolgozók nem voltak azonosak a passiók fordítóival. Elképzelhető, hogy a passiófordításokat a valószínűleg átdolgozott szövegű Máté-evangélium fordítója készítette, de akkor a passiókban

szerepelnének azok a kötőszavak is, amelyeket ott megtalálunk, márpedig ezeknek nyomát sem látjuk.

Valószínűbb egy másik magyarázat. A passiók valamivel korábban készült, önállóan használt, és már bevált szövegét átemelték és egyszerűen beillesztették az evangéliumok újonnan készült fordításaiba. Ezzel az új fordítások közé olyan stilisztikai elemek kerültek, amelyek a korpuszban máshol nem szerepelnek. A passiók önállóságát a rubrummal írt címek és az élőfejek is hangsúlyozzák.

Népnyelvű passiófordítások

Valamiféle népnyelvű passiószöveggel – mint az egyházi év legfontosabb ünnepeére szánt paraliturgikus olvasmánnyal – a Magyar Királyság a legtöbb másod- és harmadrendiszerzetesi közössége rendelkezhetett, de még az is felvethető, hogy a férfiak laikus testvéreinek is készítettek anyanyelvű olvasmányokat. A Krisztus mártíriumát elbeszélő szövegek azonban nem bibliafordítások, hanem az evangéliumok passiószövegei alapján összeállított, gyakran Mária-siralommal átszőtt feldolgozások. Ezeknek a devóciós passióknak részben a női kolostorok sürgető olvasmányigényét kellett kiszolgálniuk; a *Nádor-kódex* (1508 körül) például annak a passiónak a részben befejezett fogalmazványát őrizte meg (72^r:1–154^r:10), amelynek szerzői tisztázatat, azaz a redakció másolatát a korábbi *Winkler-kódex* (1506) tartalmazza (69^r:1–117^v:16).⁵⁰ Az *Érsekújvári kódex* passiójának írója a címközlésében az állítja, hogy Máté evangéliumát fordítja (*Passio Domini nostri Iesu Christi secundum Matthaeum*, 39ra–50vb), miközben evangéliumharmonióra hasonlító módszerrel több evangéliumból és forrásból dolgozott.⁵¹ Ezeknél kevesebb joggal, a fogalmakat összemosva állítja a szakirodalom néhány prédikációról, elmélkedésről és imádságról, hogy az passió.⁵²

A ránk maradt, 16. század eleji magyar kódexek alapján úgy tűnik, hogy nincs létjogosultsága a korábbi önálló passiófordítás átemeléséről szóló elméletnek, legalábbis nem találjuk az evangéliumok passióinak önálló népnyelvű fordítását, eszerint a 'pia exercitia' során a laikusok beérték devóciós passiókkal. A magyar

⁵⁰ LÁZS Sándor, *A Passio domini nostri Iesu Christi a Nádor- és a Winkler-kódexben* = LÁZS 2023, i. m. 376–411.

⁵¹ LÁZS 2016, i. m. 352 skk.

⁵² PUSZTAI István a *Weszprémi-kódex* kiadásának előszavában (*Weszprémi-kódex*, XVI. század első negyede, *A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Bp., 1988 [RMK, 8], 15) sorolja fel, hogy szerinte mely magyar kódexek tartalmaznak passiókat. Passiónak tartja Mária és Szent Anzelm dialógusát Krisztus kínszenvedéséről (*Apor-kódex*, 199–228, Pusztai-nál 157–186), a *Döbrentei-kódex* elmélkedését (1^r–7^r), valamint a *Debreceni* (305–326) és a *Lobkowitz-kódex* (153–174) BONAVENTURA *De perfectione vitae ad sorores* VI. fejezetének fordítását, a *Vitkovics-kódex* óra ájtatosságát (73–103). Ezeknél több joggal nevezhető passiónak a *Weszprémi-kódex* olvasmányprédikációja, amely a kötelező elemek kötelékében – thema, divisiók és felsorolások – egy Mária-siralmat is felhasználva mondja el Krisztus szenvedését (1^r–56^v). A *Weszprémi-kódex*ből egy bejegyzés szerint (28^r) nagycsüttörtök este olvastak föl egy klarissza közösség előtt.

nyelvű írásbeliség több tekintetben követte a külföldi gyakorlatot, érdemes tehát megvizsgálni, mit találunk a német nyelvterületen.

Egy, ma Rostockban lévő imakönyvet a hildesheimi Lüchtenhofhoz kötnek.⁵³ A 15. század közepén alapított kolostorban a közös élet testvérei (*Fratres Vitae Communis*) működtek. A 'devotio moderna' szellemében készült kéziratban nem a szentírás passiófordítását, hanem *Krisztus életét és szenvedéseit* írták le 1470-ben; ebben az esetben a magánajtatosság állt a középpontban.

Néhány 15. és 16. század eleji német nyelvű világi kódex – többnyire imakönyvek – a devóciós passiók mellett őrzi az evangéliumokból kiemelt és így önálló szöveggé vált passiók fordításait is.⁵⁴ A fordítások többnyire pontosak, de találhatók bennük magyarázatok, idegen elemek is.⁵⁵ A könyvek – már csak méretük miatt is – sem másod-, sem harmadrendi közösségké nem lehettek, közösségi felolvasásra nem voltak alkalmasak, nincs is erre utaló jelzés bennük. Tulajdonosai többnyire magánszemélyek, feltehetően patríciuscsaládok tagjai voltak.

Ismerünk azonban két német nyelvű kéziratot, amelyek egy közösséghez, a müncheni Pütrich patríciuscsalád alapította beginaházhoz (Pütrich-Seelhaus) köthetőek. A ferences harmadrendi nővérek házának e két népnyelvű kódexe a

⁵³ ROSTOCK, Universitätsbibliothek, Mss. theol. 38. Leírása: HEYDECK, Kurt, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Rostock*, (Kataloge der Universitätsbibliothek Rostock, 1), Wiesbaden, 2001, 215–223.

A fenti kéziratok passiószövegeiről: KLEMMT, Rolf, *Eine mittelhochdeutsche Evangeliensynopse der Passion Christi, Untersuchung und Text*, Diss. Heidelberg, 1964.

⁵⁴ BERLIN, Staatsbibliothek: mgo 396; mgo 495; mgo 502. Leírásuk: DEGERING, Hermann, *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preußischen Staatsbibliothek*, III. Die Handschriften in Oktavformat und Register zu Band I–III, Leipzig, 1932 (Mitteilungen aus der Preußischen Staatsbibliothek, IX), (Reprint Graz 1970), 136–139, 162, 167.

HAMBURG, Staats- und Universitätsbibliothek: Cod. theol. 2009c, 1^r–42^v (14. sz. közepe!); Cod. theol. 2088c, 209^r–302^v. Leírásuk: KRÜGER, Nilüfer, *Die theologischen Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg*, Bd. 3: Quarthandschriften und kleinere Formate (Cod. theol. 1751–2228) (Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg II,3), Stuttgart 1993, 112–114, 184, 187–190. Lit.: LÜDTKE, Willy, *Evangelientexte, besonders aus Harmonien = Festschrift Hans Vollmer zu seinem 70. Geburtstag*, Potsdam, 1941 (Bibel und deutsche Kultur, XI), 320–363, 342. NEMES, Balázs J., *Dis buch ist iohannes schedelin: Die Handschriften eines Colmarer Bürgers aus der Mitte des 15. Jahrhunderts und ihre Verflechtungen mit dem Literaturangebot der Dominikanerobservanz*, in *Kulturtopographie des deutschsprachigen Südwestens im späteren Mittelalter: Studien und Texte*, hg. von Barbara Fleith und René Wetzel (Kulturtopographie des alemannischen Raums, 1), Berlin, New York, 2009, 157–214, 179, 182, 195, 197. <https://doi.org/10.1515/9783484971080.157>

⁵⁵ VOLLMER, Hans, *Passionen als Teilübersetzung der Evangelien*, in *Ein Reisebericht aus ostmärkischen und anderen Bibliotheken*, ..., Herausgegeben in Gemeinschaft mit Kurt Beckey und Siegfried Miers von Hans Vollmer, Potsdam, 1940, Bibel und deutsche Kultur - Veröffentlichungen des Bibel-Archivs in Hamburg X. Neue Folge der „Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters“.

négy evangélium passiójának önálló fordítását tartalmazza.⁵⁶ Egy Lübeckben őrzött imakönyvben – hiába szánták magánajtatosságra – szintén az evangéliumok passióinak fordítását olvashatjuk.⁵⁷

Számunkra – tekintve, hogy a *Jordánszky-kódex* nagy valószínűséggel apácának készült – az előzőknél fontosabb egy kolostori analógia az ismeretlen és elveszett magyar passióhoz. A központilag irányított domonkos szerzetesek által szigorúan felügyelt nürnbergi domonkos nővérek Szent Katalin kolostorának könyvtára rendelkezett olyan kódexszel, amelyben a négy evangéliumból kiemelt passiók fordítása önállóan szerepel. A passió a Cent. IV, 33 jelzetű kézirat harmadik részében nagyjólt és húsvéti liturgikus szövegek (lekcionárium és temporale) között (260ra–281rb) olvasható.⁵⁸ A 15. század második negyedében készült kódex eredeti – még a domonkos nővérek által adott – jelzete (E II) nem szerepel az olvasandó könyvek jegyzékekben,⁵⁹ ezek szerint közösségi felolvasásra ezt a kéziratot nem használták.⁶⁰

A nővérek a nagyheti felolvasásokon a devóciós passióelbeszélések mellett⁶¹ az előírt napokon – virágvasárnap Máté szerint, a nagyhét keddjén Márk szerint,

⁵⁶ MÜNCHEN, Staatsbibliothek, Cgm 4477, 260^r–321^v; Cgm 4478, 246^r–288^v, leírásuk: SCHNEIDER, Karin, *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die mittelalterlichen Handschriften aus Cgm 4001–5247*, (Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis, V,7), Wiesbaden, 1996, 140–142, 143–144; SEPP, Florian, WAGNER, Bettina und KELLNER, Stephan, *Handschriften und Inkunabeln aus süddeutschen Frauenklöstern in der Bayerischen Staatsbibliothek München = Nonnen, Kanonissen und Mystikerinnen, Religiöse Frauengemeinschaften in Süddeutschland*, Beiträge zur interdisziplinären Tagung vom 21. bis 23. September 2005 in Frauenchiemsee, hg. von Eva Schlotheuber, Helmut Flachenecker und Ingrid Gardill Göttingen, 2008 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 235; Studien zur Germania Sacra, 31), 317–372, 353.

⁵⁷ LÜBECK, Stadtbibliothek, Ms. theol. germ. 8° 33, 223^r–270^v; Ms. theol. germ. 8° 45; Ms. theol. germ. 8° 61. Leírásuk: HAGEN, Paul, *Die deutschen theologischen Handschriften der Lübeckischen Stadtbibliothek*, Lübeck, 1922 (Veröffentlichungen der Stadtbibliothek der freien und Hansestadt Lübeck 1,2), 22–23, 31, 49. https://digital-stadtbibliothek.luebeck.de/viewer!/image/Mstheolgerm833/29/LOG_0000/ (letöltve: 2024. augusztus 15.)

⁵⁸ SCHNEIDER, Karin, *Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*, Beschreibung des Buchschmucks Heinz Zirnbauer. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965 (*Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, 1), 27 *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, 1–32, 32.

⁵⁹ *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, III/III, Bistum Augsburg, Eichstätt, Bamberg, bearbeitet von Paul Ruf, München, 1932, 650–670; *Die Bibliothek des Klosters St. Katharina zu Nürnberg: Synoptische Darstellung der Bücherverzeichnisse*, I–II, Hg. Antje Wiling, Berlin, Akademie Verlag, 2012.

⁶⁰ SCHNEIDER, *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, 133–134.

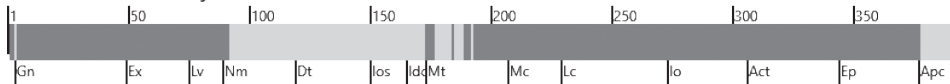
⁶¹ A domonkos nővérek nagyheti passióolvasmányai bőségesek voltak, nem bibliafordítások, hanem devóciós szövegek. Gregorius Valder passióelbeszélésének kolofonja jól mutatja, mit kellett a mártírium ecsetelése mellett tartalmazniuk a 15. század közepén a passiószövegeknek: „End ist des text von dem leidenn Xpi ordnleich nach innhalten der vir ewangelisten mit intrag vnd deuttung der lerer. Benedictus deus et pia mater eius. Explicit per manus frater Georgii Valder ordinis predicatorum.” (Itt végződik Krisztus szenvedéséről szóló textus a négy evangélista rendje szerint el-

szerdáján Lukács szerint, nagypénteken János szerint – hallgatták meg német nyelven az evangéliumok passiótörténeteit. Talán az ünnepélyesség és a hitelesség kedvéért a passiót nem a már említett kódexből olvasták föl, hanem – az olvasmányjegyzék nyomán – a kolostorban másolt, háromkötetes, díszes bibliából,⁶² amelynek újtestamentumi része 1443-ban készült el.

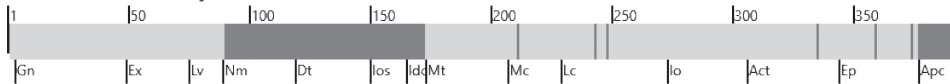
Összegzés

Könnyen áttekinthető struktúrát kaptunk az 1.1, 1.2, 2.4, és a 3.2 diagramon:

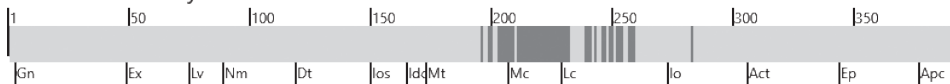
"h^w" - Jordánszky-kódex

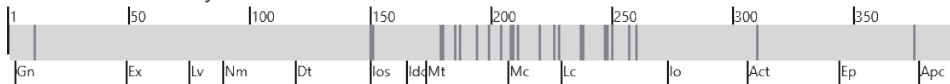
"ew" - Jordánszky-kódex

"a'" - Jordánszky-kódex

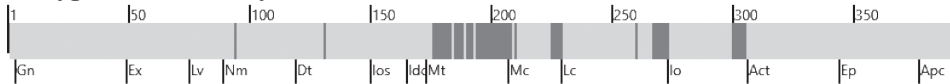

"ees" - Jordánszky-kódex

Ezt színesítette a 3.10-es diagram:

"kedyglen" - Jordánszky-kódex

mondva, betoldásokkal és az atyák magyarázatával). Idézi: SCHNEIDER, *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, 134. Valder szerepéről a kolostori reformban: SPIELVOGEL, Eva, *Georg Falder-Pistoris. Reformator österreichischer und süddeutscher Dominikanerklöster des 15. Jahrhunderts* = *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 83(1975), 325–351.

⁶² Eredeti jelzet: A X, mai jelzet Cod. Cent. III, 43. Leírása: SCHNEIDER, *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*, 7–8; WILLING (Hg.), *Die Bibliothek des Klosters St. Katharina zu Nürnberg: Synoptische Darstellung*, I. 70–71. A nagyheti felolvasásáról: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*, III/III, 657–688.

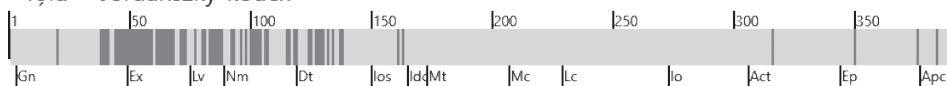
A diagramokról leolvasható, hogy 1516-ban a fordítás munkáját az evangéliumok elé írt előszótól egészen a levelek végéig ugyanazok az emberek, még pontosabban egy olyan 3-4 tagú csoport végezte, amelynek nyelvhasználati szokásai közel azonosak voltak. Az általam a munka összefogójának tartott ember szerkesztette és fordította Szent Jeromos levelét 1519-ben, néhány jel alapján ő kezdhette a Pentateuchus fordítását, amit aztán azok a társai vettek át tőle, akikkel az evangéliumokon dolgozott; ők fejezték be Mózes első három könyvét.

A munka másik szereplője az lehetett, aki a Jelenések könyvét ültette át magyarra, ő dolgozott Józsue és a Bírák könyvén, valamint feltehetőleg Mózes negyedik és ötödik könyvének fordításában is közreműködött.

Ez azonban csak a durva struktúra, amely további kisebb egységekre tagolódik. Itt van mindjárt az ószövetségi szakasz elején egy furcsa jelenség, a *föld* szó két alakban való használata és toldalékolása (*felden*, *feldön*):

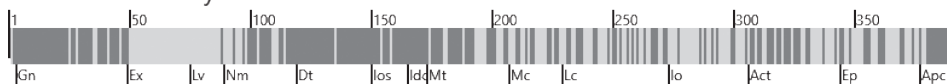
4.1

"föld" - Jordánszky-kódex

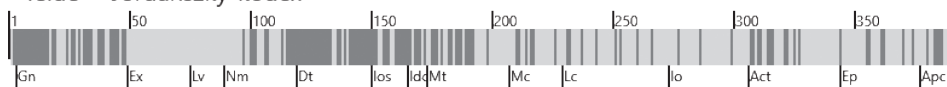
4.2

"feld" - Jordánszky-kódex

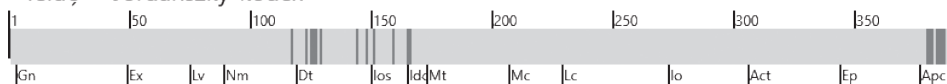
4.3

"felde" - Jordánszky-kódex

4.4

"feldő" - Jordánszky-kódex

Itt ismét kirajzolódik az a struktúra, amely azt mutatja, hogy azonos a fordítója a Jelenések, valamint Józsue és a Bírák könyvének, de erős a gyanú, hogy ez a fordító részt vehetett a Számok és a Második Törvénykönyv magyarra való átültetésében is.

Az alapstruktúrából jól kitetszik, hogy a *Jordánszky-kódex* magyarra átültetett evangéliumai sok tekintetben különálló fordítási egységeket képeznek. Az evangéliumok részletes elemzésére itt nincs hely. A szinonimák és a szakkifejezések, a kötőszavak használata alapján az körvonalazódik, hogy Máté evangéliumának volt korábbi magyar szövege, ezt vették át és recenzeálták. Átdolgozója az lehetett, aki az evangéliumokhoz az előszót írta. Részben átvétel volt Márk és Lukács evangéliuma is, amelyet szintén átdolgozhattak, viszont János evangéliumát – a passió kivételével – újonnan fordították.

A húsvéti ünnepkör kiemelkedő szövegei a Krisztus szenvedését bemutató passiók mellett az evangéliumok feltámadást elbeszélő fejezetei voltak. Ezeket már korábban lefordították, valószínűleg használták is különböző paraliturgikus alkalmakkor, feltehetően közösségi felolvasásokon. A *Jordánszky-kódex* bibliafordításának passiói ilyen szövegek. A kódex bibliafordításánál nem sokkal korábban készült szöveget praktikus okokból, netán fordítója iránti tiszteletből átvették, valószínűleg keveset alakítottak rajta. Az evangéliumok átvett passiói a visszatérő szóhasználat alapján egyetlen ember munkájának tulajdoníthatóak. Az eredeti fordító feltehetően azonos azzal, aki a korábbi Máté-evangéliumot fordította.

Az átvett magyar szöveget nem ismerjük. Csak olyan lehet, amelyben ismétlődő elem a *kedyglen* kötőszó, vagy valamelyik változata. Azokban a kéziratokban, amelyek esetleges forrásként felvetődtek, ez az alak egyáltalán nem szerepel.

A *Müncheneri kódex* evangéliumainak fordítói egyik változatot sem használták, még a *kedeg* valamelyik változatát sem. A Karthausi Névtelen viszont gyakran, 1038 alkalommal élt a *kedeeeg* konjunkcióval. A hosszabb változat különféle variánsokban van jelen az *Érdy-kódex*ben: *kedeeghlen* összesen tízszer fordul elő az evangéliummagyarázatokban (92^a–138^b) és még kilencszer a későbbiekben, de már különféle szövegegységekben.⁶³

A *kediglen* néhány magyar kódexben, ha nem is karakterisztikus, de gyakori egy-egy szövegben. Ilyen a *Székelyudvarhelyi kódex*ben Peraldus Guilelmus munkájának, a *De eruditione religiosorum*nak a fordítása (162^r–179^r), ebben a *kediglen* kilencszer, a *kegiglen* pedig 29-szer fordul elő. Ugyanígy jellemző a *Nádor-kódex* – és a *Debreceni kódex*ben annak átdolgozásaként megőrzött – Apollónia legendájára a *kedeglen* fordulat.⁶⁴

Ha nem is jártunk sikerrel a forrás megtalálásával, a magyar bibliafordítás története végül gazdagabb lett a passió egy – ugyan elveszett – a 15–16. század fordulóján készült fordításával.

Egy kérdést kell még tisztáznunk, de ez már a fordítókról szól. Nem tudjuk pontosan, melyik apácakolostor volt a kódex tulajdonosa, így a fordítók rendi hovatartozására sem tudunk következtetni. A dolgok természetéből azonban azt kell feltételeznünk, hogy a Vulgátát magyarra átültetők egy viszonylag népes

⁶³ A szó a Karthausi szövegében más variánsokban is szerepel: *kedyghlen* (2×), *kedyglen* (1×), *kediglen* (1×), *kedeglen* (3×), *kegyglen* (1×).

⁶⁴ A két legendáról: Lázcs, *Egy fordítás, egy scriptor, két másolat, két mintapéldány, Szent Apollónia legendája és példája a Nádor- és a Debreceni kódexben* = Lázcs 2023, i. m. 314–332.

konvent tagjai lehettek, amelynek megvolt a gazdasági ereje és szerzeteseinek felkészültsége a munka elvégzésére, és amely hosszabb időre képes volt lemondani a Bibliát tolmácsolók egyéb tevékenységéről.

A fordítást a jelek szerint nem közösen, hanem – hogy gyorsabban elérjék a kitűzött célt –, párhuzamosan készítették. Más volt ez a munkamegosztás, mint harminc évvel később a kolozsvári bibliafordítóké. A *Jordánszky-kódex* bibliafordítóinak munkáját ugyan az evangéliumokhoz prólógust író szerzetes összefoghatta, de nem nyelvi tökéletességet várt el, hanem azt, hogy társai annyit közveítsenek, amennyi a hithez szükséges.⁶⁵ Így már érthető, hogy miért nem kért a fordító segítséget a társaitól, amikor az Exodusban (33rb; lásd 15. jegyzet) arról panaszkodik, hogy nem érti a latin szöveget, bátran lemondott két fejezet tolmácsolásáról. A *Jordánszky-kódex* fordítóinak magatartása tehát gyökeresen eltért a reformáció bibliafordítóiétól, akik filológiai akribiával tökéletességre és teljességre törekedtek, közösen fordítottak, héber és latin változatokat vetettek össze.⁶⁶

Lázs, Sándor

Die Leidensgeschichten des Jordánszky-Kodex: über die Übersetzer des Kodex

Der Jordánszky-Kodex enthält die vollständigste ungarische Bibelübersetzung vor der Reformation; er stammt aus den Jahren 1516 und 1519.

Mehr als hundert Jahre lang wurde behauptet, dass der Jordánszky-Kodex von einem einzigen Mönch übersetzt worden sei. Einige Anomalien der Rechtschreibung und Wortbenutzung machten mich darauf aufmerksam, dass der ungarische Text nicht von einem Übersetzer stammen dürfte. Mit einer neuen statistisch-textkritischen Methode gelang es mir zu beweisen, dass der ungarische Text tatsächlich der Zusammenarbeit mehrerer Übersetzer zu verdanken ist. Auch das konnte nachgewiesen werden, dass die vier Passionen nach einer nicht viel älterer Vorlage abgeschrieben worden ist.

Keywords: 16th century, Bible translation, passion, textual criticism, statistical method, Gospel.

⁶⁵ „Ez az ooh tőrweének heeted kenyweenek veeghezety, myneere my ydwefleghwñkre zykzeegh, zent dorottya azzon napyan, ezer ewth zaaz tyzen kylencz eztendewben. 1519.” – olvasható a *Heptateuchus* kolofonjában (84vb).

⁶⁶ „...úgy követtük a zsidó Bibliát, hogy előttünk volt a közdeák Biblia is, előttünk s több deák Bibliák is. Megolvastván ezokáért együnk egyiket, másünk másikat, harmadünk harmadikat, negyedünk negyediket, követtük az igazb és az írás szerint való értelmet.” Gyulai István Mózes öt könyvéhez írt előszavának olvasatát közli ZVARA 2003, i. m. 71–100, 78–79.

Molnár Péter

A Dubnici Krónika kódexének újkori másolata **(OSZK, Fol. Lat. 331.)**

A Dubnici Krónikát mindenekelőtt az teszi fontossá számunkra, hogy utolsó fejezeteiben (cc. 228–235.) – miként azt először Mályusz Elemér jelezte – „az első alkalommal [...] hangzott el [a ránk maradt hazai anyagban] történetíró részéről elítélő bírálat egy hatalma teljében lévő király ellen.”¹ Ez az uralkodó pedig éppenséggel az „igazságos” Mátyással azonos. Az alapvetően a *Budai Krónika* szövegét alapul vevő, de abba a („második”) honfoglalás történetéig egy, a *Képes Krónika* családjába tartozó krónikaváltozat részleteit beépítő² kompilációt összeállító váradi klerikus ugyanis műve (eredeti) zárásaként (c. 228.) felpanaszolta Várad 1474. februári oszmán felprédálását, melynek ódiumát Mátyásra hárította, a gyászos esemény után szinte azonnal.³ A kompilációhoz hozzájutott a király kegyeiből átmenetileg kiesett Béltéki Drágfi Bertalan megbízását teljesítő, a királyi udvarba is bejáratos deák, aki átalakította a „váradi” fejezet végét, és Mátyást bíráló elemekkel (cc. 229–235.) egészítette ki az összeállítást először 1479 elején, majd ugyanazon év vége felé közeledve.⁴ *A Dubnici Krónika* másik historiográfiai sajátossága, hogy egyedül ott maradt fenn (cc. 154–172.) az általa megörökített eseményekkel kortárs – nyilvánvalóan ferences – szerző beszámolója I. Lajos király uralmának 1345-től 1355-ig tartó eseményeiről.⁵ Látszólag e szöveg része, valójában azonban a Mátyás-kori váradi kompilátor betoldása az a nevezetes

¹ MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai, 1967 (Tudománytörténeti Tanulmányok, 5), 75. Vö. *Chronicon Dubnicense...* Recensuit et praefatus est M. FLORIANUS [MÁTYÁS Flórián], Quinque-ecclesiis, k. n., 1884 (*Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Pars Prima: Scriptores*, III), 197–204.

² A kompiláció az 1342 előtti korszakot tárgyaló részének formálódásáról ld. DOMANOVSKY Sándor, *Dubniczi Krónika = Századok*, 33(1899), 241–256.

³ Arról, hogy a korábbi szakirodalomban a kompiláció egészének összeállítójaként tisztelt váradi klerikus miért nem írhatta az utolsó fejezeteket, ld. MOLNÁR Péter, *Kultusz és kritika a Magyi-formuláskönyv történeti szövegeiben, Az Epitaphium super excisione urbis Waradiensis alakváltozásai = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Szeged, Lazi, 2021 (*Convivia Neolatina Hungarica*, 4), 45–56.

⁴ A „váradi” fejezet végének átalakításáról ld. *uo.*, 50–51. Az ezt követő fejezetekről ld. MOLNÁR Péter, *A Dubnici Krónika utolsó fejezetei (cc. 229–235.)*, *Szerzői arcél és módszerek = Századok*, 158(2024), 895–918.

⁵ *Chronicon Dubnicense...*, 143–167. A szöveg jellegéről és megírásának vélhető okáról ld. MOLNÁR Péter, „*Reperit ipsum caput... insudatum*”, *Egy váradi Szent László-legenda megalkotása*

történet (cc. 161–162.), melyben maga a sírjából kikelt Szent László siet a tatárok ellen harcoló székelyek segítségére.⁶

Mivel többen úgy vélték (jórészt magától értetődőnek tartották a dolgot, így olykor nem is érveltek álláspontjuk mellett), hogy az utóbbi történet már a 14. század közepétől ismertté vált, ezért érdekes, hogy utal-e valami arra, hogy a *Dubnici Krónika* szövege ismertté vált a mű önálló részeinek első, 1826-ban megjelent kiadása⁷ előtt. E szempontból tanulságos megvizsgálnunk a műnek azt a másolati példányát, mely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, a Fol. Lat. 331 jelzetű kötetben. Ez utóbbit – tudtommal – eddig csak Farkas Gábor Farkas említette, aki a *Budai Krónika* kéziratos példányai után nyomozva bukkant rá. A *Dubnici Krónikát* lemásoló írnok által üresen hagyott oldalakra ugyanis két, eltérő kéz gazdái beírták egyrészt (f. 2^v.) a *Budai Krónika* elejét, másrészt (f. 3^v.) Andreas Hess (Kárai) László (ó)budai préposthoz írt ajánlását.⁸ Erre ráadásul figyelmeztet bennünket a paksaméta első oldalának tetejére írt cím: „Historia Hungarica, partim e Chronicis Dubniczensibus, partim e Budensibus Andreae Hess, cum Appendice Hist. mixta. Cod. Sec. XVIII.” Farkas Gábor Farkas ezt a leírást hozza, ám elhagyja a kormeghatározást, melynél szűkebb időszavat ad meg: szerinte a másolat „a 18. század közepén készülhetett”.⁹ A szerző nem tartotta szükségesnek indokolni e datálást más tárgyú közleményében. Közelebbről megvizsgálva a kérdést: ez a keltezés először evidensnek tűnik, majd megkérdőjeleződik, végül azonban valószínűnek bizonyul. A jelenlegi Fol. Lat. 331. ugyanis két nagyobb egységre oszlik. Első része gravitál a *Dubnici Krónika* másolata körül (ff. 1–73.), míg a második (ff. 74–117.) félig-meddig kidolgozott, önálló cím nélküli archontológiai adatsort tartalmaz, melyben kizárólag uralkodók és világi méltóságviselők kaptak helyet. Az utóbbiban Magyarország királyaként, valamint több örökös tartomány aktuális uralkodójaként III., avagy VI. Károly szerepel (ff. 88^v, 105^v, 107^r, 108^r, 110^r.), miközben a horvát bánok adatsorát szintén a saját jelenkoráig elvezető összeállítás Esterházy József nevével zárja e listát (f. 100^v). Az archontológiai összeállítás tehát 1733 áprilisa, József gróf báni kinevezése és 1740 októbere, a nevezett uralkodó halála között készült.¹⁰ E keltezés érvényét

= *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Molnár Dávid, Szeged, 2023 (Convivia Neolatina Hungarica, 5), 122–123.

⁶ *Chronicon Dubnicense...*, 151–152. Vö. MOLNÁR 2023, i. m. 121–139.

⁷ ENDLICHER, Stephan Friedrich Ladislaw, *Cronica de gestis Hungarorum nach einer Handschrift der gräflich Illéshazyschen Bibliothek zu Dubnitz = Jahrbücher der Literatur*, 1826 April–May–Juni: *Anzeige-Blatt für Wissenschaft und Kunst*, 1–18. (cc. 154–172.) és 22–26 (cc. 228–235.).

⁸ A két rész kezdő-, illetve végzavai: A) „Incipit de prima pars cronice de origine Hungarorum, [...] in tabernaculis separatim inhabitabant.” B) „Ad venerandum Dominum Ladislaum praepositum Ecclesiae Buden. [...] Tuo etiam illustri nomini dedicanda putavimus.”

⁹ FARKAS Gábor Farkas, *A Budai Krónika eddig ismeretlen 18. századi kézírata = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 279. A jelzet és a leírás: *uo.*, (17.) Az utóbbi teljesen egyezik az elektronikus nyilvántartásban olvashatóval: ld. <http://opac.oszk.hu>.

¹⁰ FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai [1526–1848]*, Bp., Maecenas, 1988, 75; *Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig*, főszerk. Benda Kálmán, II, 1526–1848,

ugyanakkor nem okvetlenül terjeszthetjük ki a *Dubnici Krónika* másolatára, mivel a Fol. Lat. 331. kolligátum. Az archontológiai adatsort tartalmazó részt eredetileg jóval nagyobb méretű papírlapokra írták, melyeket a kötéskor, vagyis a Fol. Lat. 331. kialakításakor durván körülvágtak: az írástükör felső szélé így a lapok tetejére került, egy alkalommal (f. 103^r.) pedig félbevágták az ott két oszlopba rendezett adatsor „b” oszlopának külső széléhez társított dátumokat. Ilyen gond a *Dubnici Krónika* másolatát és az azt kísérő szövegeket hordozó paksaméta bekötésekor nem adódott; a könyvkötő nyilván ez utóbbi méretéhez igazította hozzá az archontológiai feljegyzéseket tartalmazó lapokét.

A Fol. Lat. 331. bekötésének hozzávetőleges idejéről és a *Dubnici Krónika* másolata körül gravitáló első részének eredetileg önálló sorsáról kielégítően világosítanak fel bennünket az utóbbi résznek a közgyűjteménybe kerülés után adott címei, illetve a szintén akkor oda került bejegyzések. Mindezek közül kizárólag a fent már idézett, ceruzával írt cím utal arra, hogy a teljes, illetve részleges krónikamásolatokon kívül más is akad e kötetben, mégpedig az a különféle történeti tárgyú adatokat tartalmazó *appendix*, melyen csakis az archontológiai adatsort érthetjük. Ez a ceruzás cím egyrészt a legszorosabban összefügg a Fol. Lat. 331. gerincén olvasható rövidített címmel: HISTOR/HUNGA/RICA. Másrészt az is világos, hogy a ceruzával írt, a lap tetejére szorult cím későbbi, mint az ugyanazon oldal (f. 1^r.) közepét elfoglaló, tintával írt társa (szögletes zárójelben adom meg a sorvégeken a tintával írt szavak mögé ceruzával rótt kiegészítéseket): „Chronicon Dubniczense. Dedicationem excipiens Introductio [, in pag. 5.] discrepat ab introductione impressi operis Andr. Hess Budae 1473. [(Vide notam in calce pag. 4.)]”. A tintával írt cím, annak ceruzás kiegészítései és a lap tetejére szintén ceruzával rótt sorok azonos kéztől származnak, akárcsak az első levelek ceruzás oldalszámai (ff. 2^v–4^r. = pp. 2–5.) – nem véletlenül utalnak tehát ezekre a tintával írt címet ceruzával kiegészítő bejegyzések.¹¹ E kéz gazdája pedig felfedi magát azokban a kizárólag a Fol. Lat. 331. „dubnici” részében olvasható lapalji bejegyzésekben, melyek szintén tintával – nyilván a nyitólap közepén ugyanígy írtakkal egy időben – készültek (ff. 2^v, 3^v, 72^v, 73^r, 73^v.): Mátray Gáborról („G. Mátray”) van szó, aki az első két esetben keltezi is glosszáit: „1851”. Ebben az évben tehát a Magyar Nemzeti Múzeum neves (akkor egyetlen) könyvtárosa csak a *Dubnici Krónika* másolata körül gravitáló paksamétát nézte át, látta el megjegyzéseivel és adott neki címet, (kevésell?) utóbb azonban ez utóbbit ceruzával kiegészítette, illetve (ugyanakkor?) az utóbbit szó szerint *felülírta* egy olyannal, mely már utal az archontológiai gyűjteményre is. Ezt a „programadó” címezést azonnal követhette a két paksaméta egybekötése; az így létrejött Fol. Lat. 331. gerincére pedig a ceruzával írt cím kezdőszavai kerültek.

szerk. Péter Katalin, Somogyi Éva, Bp., Akadémiai, 1982, 567. (Az előbbi által szerkesztett, Nagy Zsigmond József által írt részben.)

¹¹ A Fol. Lat. 331. végén feltűnő ceruzás oldalszámok talán más kéztől származnak: ff. 105^v–110^r. = pp. 210–219. Valamikor a 20. század közepén vagy második felében bélyegezhettek folyamatos foliószámozást a kötet összes levelére.

A Múzeum könyvtárának anyagi helyzetén kívül még egy ok indokolhatta a két, eredetileg eltérő méretű és – a tág magyar történeti vonatkozásokon belül – különböző jellegű paksaméta egybekötését. Az archontológiai rész két vízjele közül a jóval gyakoribb ugyanis olykor feltűnik a „dubnici” rész lapjain is. Nagyjából tehát azonos időben róhatták tele különböző írnokok ezeket a lapokat. (Mint alább látni fogjuk, a „dubnici” résznél számos, míg az archontológiai esetében egy vagy két írnokkal számolhatunk.) Mátray Gábor tudhatott arról, a jelenlegi nyilvántartásokból hiányzó tényről, hogy a két paksaméta esetleg azonos helyről került a közgyűjteménybe. Ha így áll a dolog, akkor az archontológiai rész bizonyos sajátosságai fényt vethetnek a „dubnici” lapok keletkezési körülményeire is. Az előbbi, legalább két kéz által írt adatsora az említett egyetlen oldal kivételével egy oszlopban fut. A nagy igényűen tervezett vállalkozás 1) a hunokkal kezdve a népvándorlaskor uralkodóiról ad áttekintést (a Kárpát-medencében meg nem fordult burgundokat is beleértve), majd 2) rátér Pannóniára és az annak helyén kialakult Magyarországra, illetve a magyar korona egyes társországaira, végül pedig 3) az „örökös tartományok” némelyikére kerít sort (a második és harmadik nagyobb témakörben is a rómaiak előtti korig nyúlt vissza). Az adatsor némileg tudálékos jellegét jelzik azok a rubrikák, melyek után az összeállító uralkodók helyett csak népeket tudott felsorolni (ff. 103^r., 107^r., 108^v.); a boszniai „basák” nevesítéséről pedig eleve lemondott (f. 102^r).¹² Az egyes rubrikák után üresen hagyott helyek – időnként egész oldalak – egyszerre tanúskodnak az összeállító ismereteinek fogyatékosságairól, illetve arról, hogy fontosnak tartotta az adott tételek kidolgozását. Az esetek e körébe tartoznak a nyugati, illetve keleti gót királyok (az előbbiekről rubrikája: f. 75^r. alul, a következő két oldal üres; az utóbbiaké: f. 76^v. felül; ez és a következő oldal üres), a rómaiak előtti pannóniai királyok (f. 86^r.), az ottani ’praefectus’-ok (uo. még a levél versója is jórészt üres), a „dáciai” gót királyok (f. 89^r.), az erdélyi (fő)kormányzók (a rubrika: f. 91^r. alján; a verso üres), a nádorok Nádasdy Tamással megszakadó sora (f. 94^r. nagyobb részétől f. 97^v. aljáig üres – bár ide néhány egyéb országos főméltóság adatsora is beférhetett volna), *Illyria* római ’praefectus’-ai (f. 98^r. alul, a verso nagy része üres), a térség osztrogót királyai (a rubrika: f. 98^v. alján; f. 99^r. felső része üres), a – horvát bánok után külön felvett – *Slavonia* (a rubrika: f. 101^r. felül, az oldal egyébként üres), illetve a boszniai bánok (f. 101^v.: mint az előbbi esetben). Rejtély, hogy mi került volna a meglévő listák mellé az 1) és 2) rész határán (ff. 83–85.), valamint

¹² A boszniai „basák” emlegetése után üresen maradt az oldal nagyobb fele és a következő oldal is (f. 102^{r-v}). Mivel azonban ezek az általánosságban emlegetett „basák” nem az „Illyricum: Periodus III.: Turcica” rubrikában szerepelnek, hanem annak mintegy tartalmát alkotják, ezért az összeállító nyilván nem kívánta név szerint felsorolni őket a levél hátoldalán. Ha egyéb ország – például az igénycímekben bővelkedő magyar királyi titulusból felvett Szerbia – következett volna a sorban, akkor minden bizonnyal annak rubrikája éppúgy ott árválkodna a megfelelő helyen, mint a többi ki nem dolgozott tétel esetében. A jelzett oldal talán azért maradt üresen, hogy *Austria* (vagyis az Osztrák Hercegség) tárgyalása a következő levél rectóján kezdődhessen.

az archontológiai adatsor végén (a f. 109^r. nagyobb része már üres, akárcsak a hátralévő levelek).¹³

Az összeállító tehát elsősorban a régebbi korszakok adatait és a nádorokat (a királyi helytartókkal együtt) felsoroló listáját kívánta kiegészíteni, valamint tervezte az erdélyi főkormányzók és a szlavón bánok összeírását. Az elkészült részeket egymás mellé állítva figyelemre méltó arányok rajzolódnak ki. A népvándorlás kori rész jelenleg – ha az 1) és 2) részek közti üres leveleket is idesoroljuk – úgy tesz ki huszonnégy oldalt (ff. 74–85.), hogy közülük kilenc teljesen üres, egy további pedig csak egyetlen rubrika árválkodik. Ezzel szemben *Hungaria* címen „Pannónia”, Magyarország és annak társországai történetét (a boszniai „basák” utáni üres oldallal együtt) harmincnégy oldalnyi adatsor dokumentálta volna (ff. 86–102.), melyekből szintén kilenc maradt beíratlan, míg egyen csak két rubrika kapott helyet. Az „örökös tartományok” uraival legalább tizenöt, legfeljebb harminc oldalon kívánt foglalkozni az összeállító (ff. 103–110^r. vagy ff. 103–117.); ezek közül tizenöt üres, egy további pedig mindössze Krajna legutóbbi Habsburg hercegeinek neve áll. Igaz, hogy a 3) rész rövidsége részben abból adódik, hogy az összeállító Karinthia és Stájerország korai adatainál Ausztriához utasítja az olvasót (ff. 105^v és 107^r.).¹⁴ Noha tehát emberünk vonzódott a népvándorlaskor és az annál is régebbi idők történetéhez, ám elsősorban a Magyar Királyság és az „örökös tartományok” avval kortárs viszonyaival tudott és akart foglalkozni. Az előbbi esetben két, azonos irányba mutató vonal rajzolódik ki az összeállításból: egyrészt a világi főméltóságok közül – a nádorokon (ff. 92^r–94^r.) kívül – csak a horvát bánokról készült lista (ráadásul csak az utóbbi adatsor vezet el az összeállító jelenkoráig: ff. 99^v–100^v.), másrészt a magyar korona társországai közül kizárólag a délnyugatiak, Horvátország (*Illyria*), Szlavónia és Bosznia kerülnek itt szóba érdemben (ff. 98^r–102^r.).¹⁵ Az „örökös tartományok” közül – az elengedhetetlen Osztrák Hercegségen (ff. 103^r–105^v.) kívül – szintén csak a Magyarországtól délnyugatra fekvőkkel foglalkozott ténylegesen az összeállító: Belső-Ausztria alkotórészeivel, vagyis Karinthiával, Stájerországgal és Krajnával (ff. 105^v–110^r.). Talán ugyanebbe az irányba mutat, amikor a magyar királyok jegyzékébe Zsigmonddal egy sorba felvette (Nápolyi) Lászlót is (f. 88^r.) – az összeállító ezzel a regionális identitás régi mintáját éltethette tovább.¹⁶

¹³ Az előbbi esetben leginkább a népvándorlaskor még nem említett népeinek uralkodóira, míg az összeállítás végén a még nem tárgyalt „örökös tartományok” archontológiai adatsoraira lehetne gondolni – ám mindkét esetben hiányoznak az oly könnyen odavethető rubrikák.

¹⁴ Korábban Bosznia „Illír” korszakánál rövidített hasonlóképpen (f. 101^v).

¹⁵ A magyar királyi titulusban szereplő igénycímek Halicstól és Lodomériától Szerbiáig, avagy Ramáig tartó félköre nem vonta magára emberünk figyelmét. A román fejedelemségekre még kitérek.

¹⁶ A magyar királylista egyéb sajátosságai: rajta szintén azonos sorban szerepelnek egyrészt „Petrus Alemannus” és „Aba” (f. 87^v.), másrészt Mária és II. Károly (f. 88^r.). A két ellenkirály nem kapott itt helyet, ám az összeállító nem feledkezett el III. Lászlóról, Vencelről és Ottóról, V. László uralkodását 1453-tól számította, és – cím nélkül – Hunyadi Jánosnak („Joannes Hunniades”) is helyet szorított a listán (mindezek *uo.*).

Az összeállító érdeklődését és ismeretkörét egyaránt jelzi még, hogy hol társította a nevek mellé az adott uralkodó, illetve méltóságviselő uralkodásának, avagy hivatalviselésének kezdőévét.¹⁷ Mindenekelőtt a *Hungaria*-rész nevekkal is ellátott – a hun királyokkal kezdődő – része mellé kerültek ilyen adatok (ff. 86^v–88^v.); utóbb a „Dácia” felett uralkodó hun (f. 89^r.), és avar (f. 89^v.), királyok, olykor az erdélyi vajdák (f. 90^{r-v}.), a nádorok és királyi helytartók (ff. 92^r–94^r.), *Illyria* a rómaiak előtti királyai¹⁸ (f. 98^r.), a horvát hercegek, majd királyok (f. 99^r.), az ottani bánok (ff. 99^v–100^v.), a boszniai királyok (f. 102^r.), és a kidolgozott listájú „örökös tartományok” hercegei (ff. 103^r–110^r.: néhány kivétellel) esetében sem mulasztotta el ezt megtenni. Érdeklődése inkább országos közjogi, mintsem regionális szempontból irányulhatott Erdélyre. „Dácia” avar korszaka után az összeállító jelzi, hogy a magyarok alatt e térség négy részre, Erdélyre, Havasalföldre, Moldvára és Besszarábiára oszlott (f. 89^v.), ám utána ezek közül már csak a legelsővel foglalkozik (ff. 90–91.). Úgy látszik, túl közel volt még hozzá a Béccsel szemben önálló Erdélyi Fejedelemség korszaka ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhatta volna. A fejedelmek sora nála (I.) Apafi Mihállyal zárul; tehát éppúgy mellőzte II. Apafi Mihály névleges, mint II. Rákóczi Ferenc részleges ottani uralmát (f. 91^r.). A Habsburg-uralomról kialakított álláspont szempontjából a legérdekesebb Szapolyai János szerepeltetése, aki több nekifutásra nyerte el végsőnek bizonyult helyét a listán. Először a „vegyesházi királyok” („Hungaria. Periodus VII.: Hungarica. Successio III.: Reges ex diversis domibus”) Venceltől III. Károlyig tartó sorában kapott helyet „Joannes”; a név után más kéz írta oda: „comes de Zapolya” (f. 88^r.). A Habsburg-uralkodók nevét mindenestre áthúzták (uo.), mivel külön rubrika alá helyezték át őket („Hungaria. Periodus VII.: Hungarica. Successio IV.: Reges ex augusta domo Austriaca”) – ám ennek, az első írnok által lejegyzett sornak az élén ismét „Joannes” áll (f. 88^v.).¹⁹ Alább, az erdélyi vajdák között ugyanakkor két ízben is „Inter-Rex”-nek minősítik ugyanőt (egyaránt f. 90^v.).

Az összeállító – vagy inkább megrendelője – tehát elfogadta a Habsburg Birodalom politikai kereteit – bizonyos magyar szempontok figyelembe vételével. A – nyilván világi – megrendelő vagy elmagyarosodott horvát arisztokrata családból származott, vagy érdemi birtokai fekhettek arrafelé, esetleg ő vagy rokonai kaptak ott tisztsége(ke)t, ami szintén az Adriára néző térségre irányíthatta figyelmét. Ha a mai kolligátum két, nagyobb egysége valóban egy műhelyben formálódott, akkor a megrendelő profilja szempontjából az is figyelemre méltó, hogy a *Dubnici Krónika* másolatát leíró kezek nagy officinára utalnak. Néhány kivétellel négy levelenként adták egymásnak a stafétabotot a ’scriptor’-ok; az sem zavarta őket, ha mondat – olykor pedig egyes szavak – közben járt le a penzumuk: ff. 4–7, 8–11, 12–15, 16–19, 20–23, 24–27, 28–31, 32–35, 36–39, 40–43, 44–47, 48–51, 52^r–54^r, 54^v–55^v, 56–59, 60–63, 64–67, 68^r–69^r, 69^v–70^v, 71^{r-v}, 72^r. Ha az archon-

¹⁷ Az 1) részben csak a hun uralkodók és néhány vandál király neve mellé került dátum (f. 74^r., 78^r.).

¹⁸ Itt AM keltezését használ.

¹⁹ I. Ferdinánd uralmát mindkét alkalommal 1527-től számították. IV. Ferdinánd sem maradt le a listáról.

tológiai részből kiindulva egyrészt világi megrendelőt feltételezünk, másrészt az 1733–1740-es időszakra tesszük e másolat elkészítését, akkor leginkább egy történeti érdeklődésű délnyugati (horvát–)magyar nagyúr titkársága vagy latifundiumának irodája szolgálhatott a másolat elkészülésének keretében. Az írnokok sietősen dolgoztak: legalább két korrektornak kellett pótolnia az átugrott szavakat, kifejezéseket, időnként egész mondatokat – és még utánuk is maradtak kisebb hiányok a szövegben.²⁰ A korrektorok vagy maguktól észlelték a másolt szöveg és a *Budai Krónika* szoros rokonságát, vagy valaki felhívta a figyelmüket a dologra, mindenestre annak fejezetcímeit lapszéli glosszaként társították a *Dubnici Krónika* másolatához ott, ahol eleve nem kerültek át ezek a címek az utóbbi kompiláció szövegébe – a korrektorok egyike még Hess kolofonját is odaírta a *Budai Krónikából* kimásolt szöveg vége mellé (f. 69^r). Ilyen értelemben kívánhatták „teljessé tenni” a kompilációt annak a két kéznek a gazdáai, akik – mint azt a tanulmány elején jeleztem – utóbb a *Budai Krónika* kiadásának terjedelmesebb részeit is beírták a *Dubnici Krónika* másolatának üresen maradt oldalaira.²¹ Hasonló szándék vezethette annak a harmadik kéznek a gazdáját, aki viszont a másolat végének egyik üres oldalán (f. 73^r) vázolta fel a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának egyfajta tartalomjegyzékét.²²

Ezeknél, a nyilván a paksaméta közgyűjteménybe kerülése előtti interpolációknál jóval érdekesebbek azonban a másolat végén olvasható egyéb bejegyzések. Ezek révén válik egyértelművé, hogy főleg aprólékosan összevetnünk a *Dubnici Krónika* egyetlen középkori példányát (OSZK, Cod. Lat. 165.) és a szöveg a Fol. Lat. 331. részévé vált másolatát, ha arra az alapvető jelentőségű kérdésre keressük a választ, hogy milyen viszonyban is áll egymással a két textus. A Béltői Drágfi Bertalan számára összeállított kompiláció 1479 vége felé rögzült szövegét tartalmazó, nyilván akkor vagy legkésőbb 1479–1480 fordulóján előállított kódex 16. század közepi bejegyzései ugyanis ott olvashatók a 18. századi másolatban, annak a levélnek (f. 72.) a nagyobb részén, ahol a recto tetején véget ér a krónika szövege. A levél előoldalának további részén így megtaláljuk előbb a középkori kódex első szennylevelének előoldalára rótt feljegyzéseket, majd az e szennylevelet követő számozatlan papírlevél rectójának két feljegyzését (fordított sorrendben). A középkori papírlevél versójának feljegyzései viszont a

²⁰ A kiegészítések (olykor oldalankét több is) az alábbi helyeken található: ff. 5^r (2), 5^v, 7^r, 8^r, 15^r, 22^v (itt az írnok átugrotta az egész Zotmund-történetet), 24^v, 26^v (2), 29^r (3), 30^r, 31^v, 64^v.

²¹ A Hess Káraihoz intézett ajánlását tartalmazó oldal (f. 3^v.) alján Mátray Gábor is jelzi, hogy más írta ide az 1473-ban megjelent kötetnek ezt az elemét, mint aki előbb (f. 2^v.) bejegyezte a *Budai Krónika* elejét: „Iuxta impressum Chronicon Budense, hic sequitur: »Incipit prima pars Cronice etc.« quod hic, in folio primo[,] scriptura manus alienae legere est. G. Mátray 1851”. (A vessző utólag ceruzával – nyilván szintén Mátraytól.)

²² Itt olvasható az egész kötet címe, Theobald Feger Mátyás királyhoz, illetve Thuróczy Drági Tamáshoz írt ajánlásának „incipit”-jei, a krónika végszavai, Rogerius művének címe és „incipit”-je, Gerhard Ratold kiadói kolofonja, végül alatta a végszavak egy disztichonnal. Legalul a könyvtáros szignált glosszája: „Vide Chronicon Thurócziense. G. Mátray”.

Fol. Lat. 331. szóban forgó levelének hátoldalára kerültek, ahol még helyet kapott a középkori krónikapéldány vége után beírt feljegyzések némelyike.²³ A neves könyvtáros joggal írhatta (kissé elnagyoltan) a másolati példány utóbb említett (f. 72^v.) oldalának legaljára, de a levél egészére érvényesen: „Vide haec inde ab 1542 in Chronico Dubnicensi. G. Mátray”.²⁴ Egyértelmű tehát, hogy a *Dubnici Krónika* a Fol. Lat. 331. részévé vált másolata a kompiláció egyetlen középkori példányáról készült. Minthogy a *Dubnici Krónika* a *Képes Krónika* prológusával kezdődik, melyben²⁵ a mű címe „cronica de gestis Hungarorum”, a 18. századi másolat eredeti címlapjára (f. 3^r.) nyilván azért került magyarázat nélkül ennek rövidített változata („Cronica Hungarorum”), mert abban akkor még nem szerepeltek a *Budai Krónika* első kiadásának utóbb ide másolt részletei és a Thuróczy-krónika „tartalomjegyzéke” (és természetesen a Mátray kezétől származó két cím sem).²⁶ Ugyanezért találkozhatunk a *Képes Krónika* nyitómondatának címmé

²³ A középkori kódex első szennylevelét követő számozatlan papírvél aló sarkából egy jókora darab leszakadt az után, hogy a 16. század közepén feljegyzéseket írtak rá. E résznél a 18. századi írnok gondosan kipontozza a hiányt, tehát a baleset a másolat elkészülte előtt érte a kódexet. A Fol. Lat. 331. szóban forgó oldalán (f. 72^v.) a középkori kódex említett számozatlan papírvélének bejegyzéseit követően az a *Discite mortales*-kezdetű, három disztichonból álló, a Thuróczy-krónikában Bécs bevétele kapcsán Mátyást magasztaló vers olvasható, melynek teljes változatát a 16. század közepén írták be a középkori kódexbe, közvetlenül a *Dubnici Krónika* szövege után (Cod. Lat. 165., f. 102^v.). A Fol. Lat. 331., f. 72^v-n ezt követik a Cod. Lat. 165., f. 104^r. bejegyzései, majd folytatólagosan a *Discite mortales* első disztichonja, melyet a Cod. Lat. 165., f. 104^v-ra *gothica bastarda* írással jegyzett be valaki (nem a kódex másolója). Arról, hogy mikor és miért került a *Discite mortales*... teljes, illetve csonka változata a *Dubnici Krónika* egyetlen középkori kódexébe: ld. MOLNÁR 2024, i. m. 916–917. A Fol. Lat. 331., f. 72^v. legaljára azokat a levélcímezéseket másolták be, melyek a 16. század közepén tollpróbaként kerülhettek a Cod. Lat. 165., f. 104^v. aljára.

²⁴ A dátum a Fol. Lat. 331., f. 72-re bemásolt bejegyzések közül a legelső (bár nem a legrégebbi keltezés viselő) élen olvasható, eredeti változatában a Cod. Lat. 165. első szennylevelének rectóján.

²⁵ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander DOMANOVSKY = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadinae gestarum*. [=SRH] Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY, Budapestini, 1937–1938, I., 239 (, 6–7). Vö. *Chronicon Dubnicense*..., 1.

²⁶ A másolati példány elkészítésekor nem takarékoskodtak a papírral. Két, eredetileg üres levél előzte meg a valaha csak a sommás címet viselő levelet (az egyiket lehet, hogy a kötéskor csoportosították át ide az archontológiai részt záró üres levelek közül – onnan egy továbbit el is hagyhattak); a másolati példányban maradtak üres oldalak (ff. 1^v és 2^r.). A *Dubnici Krónika* középkori kódexének nyitólapján (Cod. Lat. 165., f. 1^r.), alul egy kora újkori kéz emelte ki a címet: „Chronica de Gestis Hungarorum”. Mátray Gábor végig a ma is használatos címen („Chronicon Dubnicense”) emlegette a Mátyás-kori kompilációt: Fol. Lat. 331., ff. 1^r. (ld. a tanulmány elejét), 2^v. (a *Budai Krónika* részletének azonosítása után: „Textus reliquus nil aliud, quam ipsum chronicon Dubnicense. G. Mátray 1851.”), 4^r. (ceruzával a krónikamásolat első oldalán fent), 72^v. (ld. fent), 73^v. (a következő jegyzetben). Ugyanő írta oda ezt a címet a Cod. Lat. 165. első szennylevelén a recto aljára.

alakított változatával a másolati példány utolsó oldalának (f. 73^v.) élén.²⁷ Ennél érdekesebbek azonban az így nyert címet követő, a *Dubnici Krónika* egyetlen középkori kódexét leíró szavak: „Codex est manuscriptus in folio, conscriptus caractere monastico, ex Bibliotheca primum Homonnaiana, iam vero Illeshaziana.” Minthogy a kódex bejegyzéseiből²⁸ csak az derül ki, hogy a 16. század közepén az még a Drágfiak, majd a Drugethek birtokában volt, az Illésházyak emlegetése a Fol. Lat. 331. e helyén tanúsítja, hogy a másolat elkészültekor a középkori eredeti már az utóbbi família könyvtárához tartozott. Onnan kaphatta kölcsön a másolat megrendelője, és biztosan vissza is szolgáltatta, hiszen a ritka kézirat 1838-ban az utolsó Illésházy, István gróf halálával vált hivatalosan a Múzeum gyűjteményének részévé.²⁹

Molnár, Péter

La copie moderne du manuscrit médiéval de la Chronique de Dubnica (OSZK [Budapest], Fol. Lat. 331)

La *Chronique de Dubnica* est une compilation historique extraordinaire dans la mesure où l’auteur de ses derniers chapitres a critiqué, vers la fin des années 1470, le souverain régnant (le roi Mathias de Hongrie). C’est sans doute ce fait, inouï dans la précédente historiographie hongroise, qui explique que son unique manuscrit médiéval (OSZK, Cod. Lat. 165) a été enterré dans les bibliothèques privées des grandes familles aristocratiques, jusqu’à sa redécouverte, survenue en 1826. Hormis ce manuscrit médiéval, nous ne disposons que d’une seule copie de ce texte. Jusqu’à présent, cette copie moderne n’a pas retenu l’attention des chercheurs. En nous penchant sur celle-ci, nous démontrons que cette copie a été faite précisément sur le Cod. Lat. 165 ; elle en reproduit même les gloses écrites au milieu du 16e siècle. Actuellement, la copie moderne de la *Chronique de Dubnica* est l’une des deux composantes d’un colligat, le Fol. Lat. 331. On trouve le même filigrane dans toutes les deux composantes, ce qui montre qu’elles ont été préparées à la même période et, probablement, pour la même collection. L’autre composante du colligat, une archontologie hongroise, a été préparée entre 1733 et 1740, pour un grand seigneur laïc ayant des intérêts dans les parties sud-ouest de l’Empire des Habsbourg.

Keywords: medieval historiography, modern diffusion of medieval chronicle, colligate.

²⁷ „Chronica de Gestis Hungarorum antiquis et nouissimis, ortu et progressu, victoria eorumdem, et audacia, collecta ex diuersis Cronicis veteribus earundem veritates ascribendo, et falsitates omnino refutando. Anno Domini 1358.” Vö. *SRH* I., 239 (, 2–13).; *Chronicon Dubnicense*..., 1. A Fol. Lat 331. szóban forgó oldalán a címet a *Discite mortales*... teljes változata, majd pedig a 103^v-ra utólag beírt, 1547-es dátummal kísért négy versszakos magyar könyörgés követi (a középkori kódexben ezt követő latin mondatot az írnok elhagyta). Legalul: „Vide haec in Chronico Dubnicensi. G. Mátray”.

²⁸ DOMANOVSKY 1899, i. m. 230–232.

²⁹ *Uo.*, 226.

Metzger Soma

Egy köznemesi női napló és szerzője

Felső-asgúthi Szentpétery Éva 1694 és 1702 közötti feljegyzéseinek
konzekvenciái

Bevezető gondolatok

Körülbelül egy évvel ezelőtt, amikor a Szatmár vármegyei kölcsesi Kendék levéltárában kutattam, ráakadtam egy elsőre leginkább költési listára és/vagy tisztartói számadásra hajazó dokumentumra.¹ Már csak azért sem gondoltam másra, mivel az addigi tapasztalataim szerint még az ilyen típusú források is ritkán bukkantak elő a térség köznemesi családjainál, nemhogy egy olyan különleges ego-dokumentum, mint amilyen Szentpétery Éva saját kezével írott naplója, amelyhez hasonló Magyarországon eddig nem került publikálásra.

A dokumentum, azon túl, hogy autográf, szép vonalvezetéssel íródott, és az írásképe is magabiztos tollforgatóra utal. 1694-től 1702-ig tartalmaz bejegyzéseket, és kettő darab negyedrétekből áll, amelynek 156 oldalából 150 teljesen kitöltött. Az üresen hagyott részek a közbülső oldalakon helyezkednek el, a második kötet utolsó oldala is teleírt, amelyen a legalul elhelyezkedő bejegyzés 1702. december 28-ai dátumozású, így nem kizárt, hogy több kötet is született.

A naplóban megjelenő legkorábbi, 1694-es dátum ezzel szemben ténylegesen a bejegyzések megírásának kezdeti időpontja lehetett. Ekkor hónapra pontos dátumot nem ad meg a szerző, aki az első években, 1694–1699 januárjáig nem mindig vezeti kronologikusan a kötetet, sokszor visszatér korábbi dátumokhoz, és többször hónapokat is kihagy két bejegyzése között. 1699 januárjától 1702 decemberéig azonban majdnem napi rendszerességgel írt.

A napló több fő témakörre osztható, amelyeken keresztül Szentpétery Éva műveltségét, érdeklődési körét, mindennapjait, kapcsolati hálóját, utazási szokásait és női szerepeit ismerhetjük meg. Ahogyan az a legelső bejegyzésből is sejthető: „Anno 1694. Váltottuk ki gesztelyi jószágunkot Orosz Zsigmond uramtúl”,² a dokumentum gerincét a gazdasági feljegyzések adják. Ezekből már egy fiatal kora óta magabiztosan gazdálkodó, a birtokszervezésben jártas asszony képe rajzolódik ki. A saját gazdatisztával is rendelkező Szentpétery Éva ezen felül nagy hangsúlyt fektet a házasságba hozott és annak ideje alatt szerzett saját tulajdonainak férjétől való megkülönböztetésére, és igyekszik éberen figyelni minden,

¹ MNL OL P 423 10. cs. 1694.

² A szövegek Bak Borbála „mai helyesírásra átíró” módszere alapján kerültek leírásra. Bak Borbála, *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései* = *Fons*, 7(2000), 91–137.

csicseri Orosz Tamás által intézett teendőt is. A fentiek miatt a napló mint forrás a szakirodalomban megjelenő főnemes asszonyokkal összehasonlítva is pótlólagos szerepet tölt be. A kortárs, gazdálkodással is foglalkozó nőktől ugyanis nem maradtak fenn naplók, a naplókat íróktól pedig a gazdasági tevékenységükről tudósító források hiányoznak.

A gazdasági bejegyzések között nagy számban bukkannak fel itineráriumok is, amelyeknek egy része a birtokok közötti utazáshoz, másik része a rokonokkal és ismerősökkel való kapcsolattartáshoz kötődik. Ez a négy megyére is kiterjedő hálózat azt követeli meg, hogy Szentpétery Éva sokszor férje nélkül utazzon, számos alkalommal napi több mint 60 km-t is megtéve.

A naplóban számos helyen kifejezésre kerülnek a szerző érzelmei is. Az aktuális események fölött érzett öröm vagy gyász leírása mellett Szentpétery Éva 1698-tól kezdve minden év végén kétoldalas imában értékeli előző esztendőit a jó vagy rossz események tükrében. A szerző ugyanezekben az imákban többek között támogató feleségként és anyaként tűnik fel.

Az előbbi, gazdálkodó és gondoskodó szerepek mellett Szentpétery Éva művelt, a vármegyei közelet történései felé nyitottan álló nőként is megjelenik. Azon túl, hogy könnyedén bánik a pennával, számos helyi, országos jelentőségű politikai eseményt is lejegyez, illetve jelentőséget tulajdonít elhunyt gyermekei órára pontos élettartamának.

A szerző és környezete

Szentpétery Éváról és Orosz Tamásról viszonylag sokat tudunk, annak ellenére, hogy személyes dokumentumaik külön egységként nem maradtak fenn és egyébként is azon köznemesi réteghez tartoztak, amely nehezen kutatható. A felső-asgúthi Szentpéteryeknek nincsen publikus családi levéltáruk, illetve a csicseri Oroszoké³ sem tartalmazza a házaspárral kapcsolatos iratokat, mégis számos olyan ego-dokumentum maradt fenn velük kapcsolatban, amely ritkaságnak számít a társadalmi rétegükön belül. Több végrendeletet és gazdasági iratot, valamint jelen tanulmány fő forrását, a naplót vélhetően lányuk, Orosz Éva örökölte meg, így kerülhettek annak férje, kölcssei Kende László családjának levéltárába. Érdekes azonban, hogy a házaspárnak alig maradtak meg missziliseik, amelyek kiváló kiegészítói lennének a naplónak, például az esetleges házastársi konfliktusok kapcsán.

A rendelkezésre álló iratok és szakirodalom segítségével mindkét „főszereplő” életpályájának fontos szakaszai felvázolhatók. Orosz Tamás Ung vármegyei köznemesi családba született, László nevű apja volt az egyetlen olyan fiú a testvérei közül, aki nem viselt alispáni tisztséget.⁴ A napló Orosz Tamás rendszeres vármegye-

³ MNL OL P 959.

⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai, Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 1–12, P. k., Pest, 1858–1868, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/> (letöltve: 2023. október 21.) o. n.

gyűléseken való részvételéről árulkodik, amely alapján arra következtethetünk, hogy valamilyen megyei tisztséget töltött be az 1703-as évet megelőző időszakban. Életéről a Rákóczi-szabadságharc kirobbanása után tudunk meg többet. Heckenast Gusztáv szerint 1703-ban Rákóczi pártján áll, 1704-től 1710-ig eperjesi harmincados, 1706-ban dézsmás és 1707-ben „commissarius jezsuita-ügyben”, tehát római katolikus.⁵

Születése időpontját nem ismerjük, de feltételezhetően fiatal volt a napló létrejöttékor. Szentpétery Évával kötött házassága lehetett számára az első és utolsó, más házasságból született gyermekeire ugyanis semmilyen utalás nincs a naplóban. Halálának ideje sem datálható, de egy, a feleségétől fennmaradt jobbágyszabadítási irat szerint 1713-ban már nem élt.⁶ Orosz Tamás 1694-ben, az Ung vármegyei csicséri (Čičarovce, Szlovákia) udvarházán és az ehhez kapcsolódó telkén kívül semmilyen más föld- vagy lakástulajdonnal nem rendelkezett, a házasságba előbbin túl leginkább vagyont vitt.

Szentpétery Éva életkori adatait szintén nem ismerjük, azokra vonatkozóan azonban már van viszonyítási alapunk. Édesanyját, aki ekkor 39 éves, 1698 júniusában veszíti el, így amennyiben ő legalább 16 évesen szülte lányát, az a napló megírásának kezdetékor, 1694-ben legfeljebb 19 éves lehetett. Orosz Tamás előtti házassága nem ismert, így minden bizonnyal fiatal, elsőházas asszonyként látott hozzá a naplója írásához, talán pont az esketést követően. Második férje Palugyay Zsigmond volt,⁷ aki Nagy Iván szerint „1705-ben Bercsényi Miklós fő hadi biztosa” lehetett.⁸ Szentpétery Éva 1718-ban, betegségére hivatkozva írta meg egyik, talán utolsó végrendeletét.⁹ Ezek alapján édesanyjával egyidős korában hunyhatott el.

A szerző édesapja Szentpétery János volt, akit a Sáros vármegyei Ásgúton (Podhorany, Szlovákia) temettek el, már a napló megírásának kezdete előtt. Ennek és a róla fennmaradt egyéb adatoknak köszönhetően őt abban a Sáros vármegyei köznemesben ismerhetjük fel, akinek egyes birtokait a 17. század végén egyrészt felmérték, másrészt konfiskálták egy aestimatio szerint. Ezek között volt egy laposi (Lopúchov, Szlovákia) és ásgúti, összesen 1200 forintot érő, részben kőből épült kúria, telkekkel és jobbágysokkal,¹⁰ illetve két, Zemplén vármegyei szőlőbirtok is.¹¹ A földtulajdonok elkobzásának az lehetett az oka, hogy Szentpétery János 1683-ban, a kassai gyűlésen Sáros vármegyei nótáriusként vett részt.¹² Ám az 1684-es végrendeletében már egy eperjesi házzal együtt minden fenti birtokát

⁵ HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, szerk. Mészáros Kálmán, Bp., MTA, 2005 (História Könyvtár Kronológiák, Adattárak, 8), 318–319.

⁶ MNL OL P 423 12. cs. 1713.

⁷ MNL OL P 423 12. cs. 1713.

⁸ NAGY 1858–1868, i. m. o. n.

⁹ MNL OL P 423 13. cs. 1718.

¹⁰ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 052. - No. 039.

¹¹ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 083. - No. 116.

¹² MAJLÁTH Béla, *A felső vármegyei rendek kassai gyűlésének actái 1683-ból: 1. közlemény* = Magyar Történelmi Tár, 6(1883), 360, 371.

feleségére és két lányára hagyta,¹³ utóbbiak közül – a napló szerint – csak a szerző élte meg a felnőttkort.

A naplóíró édesanyja Dobay Anna volt, aki férje halála után réthei Nemessányi Bálinthoz, Thököly volt követéhez ment nőül.¹⁴ Jelentős vagyonról nem tudunk az ő vonatkozásában sem, egyedül „dobói” (Tarcadobó/Dubovica, Szlovákia) telkét és a fenti örökségét említik a források.

A napló és a végrendelet alapján Szentpétery Évának és Orosz Tamásnak összesen négy közös, kettő fiatal korában elhunyt és ugyanennyi felnőttkort megélt gyermeke volt. Éva nevű lányuk kölcei Kende Lászlóhoz ment feleségül 1711-ben, 16 éves korában.¹⁵ A másik, a nővérénél két évvel fiatalabb gyermek a László nevet viselte, őt jezsuita szerzetesnek adták a szülei.¹⁶ Szentpétery Éva és családja ennek ellenére protestáns lehetett. Bajáki Rita szerint a szerző naplóban található imái „megfogalmazásukban és a gondolatok hangsúlyozásának tekintetében inkább protestáns, azon belül evangélikus imakönyvekre” hasonlítanak.¹⁷

A Szentpétery–Orosz-házasságba az asszony vitt több jószágot, három földbirtokot – Lapos, Asgút, Pusztasalgó (Uzovský Šalgov, Szlovákia) – és egy eperjesi lakást. Fő udvarházuk és egyben lakhelyük Csicsér volt, amelyet a naplóíró minden esetben otthonukként említett. Innen délnyugatra, légvonalban 90 km távolságra feküdt Gesztely, az a Zemplén vármegyei birtok, amely 1694-es megvételétől kezdve a birtokrendszer teljes, szőlőn kívüli élelmiszerellátásáért volt felelős.

A gesztelyi birtok volt a házaspár számára mindennek az alapja, bizonyosan a napló sem véletlenül egy vele kapcsolatos bekezdéssel indul. Az itteni, mezőgazdaságból és időszakosan állattartásból származó jövedelmet évről évre újabb szőlőbirtok megvételével, és ezeken zajló bortermesztéssel egészítették ki. 1697-ben vették meg horlyói (Худльово, Ukrajna) és „csernahói” (Csarnahó/Černochoy, Szlovákia), 1700-ban lehóci (Ляхівці, Ukrajna), majd 1702-ben tarcali szőlőjüket.

Szentpétery Éva és Orosz Tamás 1702-ben érte el a legmagasabb vagyoni státuszát, amely összesen nyolc földbirtokot, egy lakást, valamint körülbelül 700 forint évi bevételt jelentett. Ezek alapján a házastársak a szakirodalom által kedvelt 10 portás határvonal alá sorolandók, és egyértelműen kijelenthető, hogy távol álltak a jómódú köznemesektől, mint például a velük egyidőben gazdálkodó Szirmay Andrástól, aki pontosan tízszer annyi bevételt, 7000 forintot termelt 1702-ben.¹⁸

¹³ MNL OL P 423 8. cs. 1684.

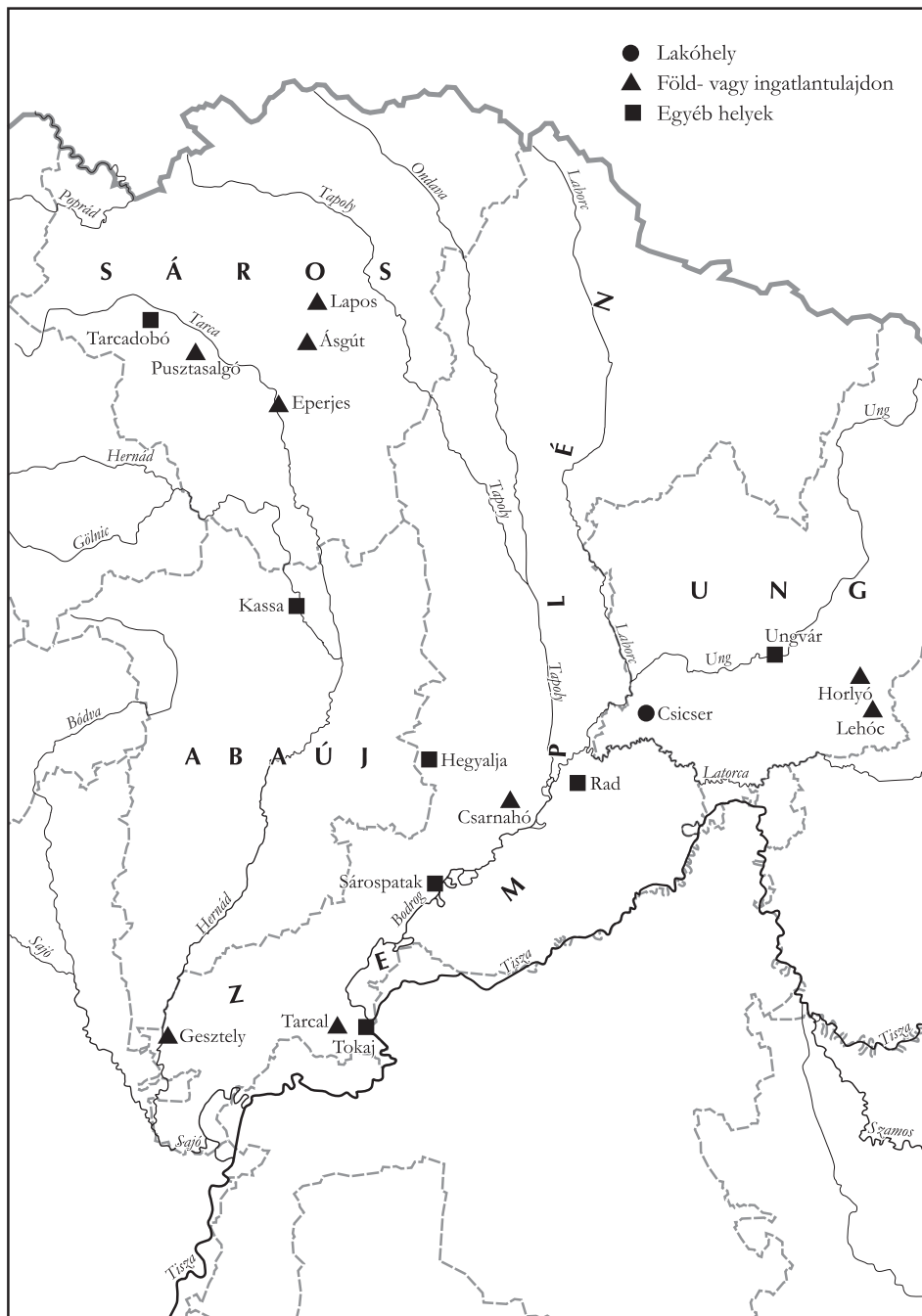
¹⁴ Heckenast 2005, i.m. 304.

¹⁵ MNL OL P 423 12. cs. 1711.

¹⁶ MNL OL P 423. 13. cs. 1718.

¹⁷ Bajáki Rita szíves közlése. Bajáki Rita munkái: *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 10.); BAJÁKI Rita, *Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek = Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. Móré Tünde, TASI Réka, Bp., Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 8), 63–74.

¹⁸ R. VÁRKONYI Ágnes, *Gazdaság, műveltség, mentalitás a XVII–XVIII. század fordulójának köznemesi rétegeiben és a hosszú távú társadalomtörténeti fejlődés kérdései = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII*, szerk. Heckenast Gusztáv, Salgótarján, Nógrád megyei Múzeumok, 1981, 20.

1. ábra. A családi birtok

Ami a történelmi kontextus illeti, a napló a 17. századi Magyarország egyik legturbulensebb politikai időszakában íródott. A feljegyzések megszületése előtt alig több mint húsz évvel, 1671-ben került sor a Wesselényi Ferenc nevéhez fűződő összeesküvés megtorlására, amely eseményt, láncreakciószerűen újabbak követtek. Az ebből kibontakozó, Thököly Imre által elért sikereknek az időközben Bécs alatt elbukó oszmán támadás vetett véget, amely után elkezdődött a török csapatok kiűzése Magyarországról. A politikai megtorlásokra Buda felszabadítása után azonnal sor került. Mint azt láthattuk, ezek egyike, a birtokelkobzás a családot is érintette, ám a helyiekkel egyetemben volt ennél nagyobb félnivalójuk is. Szentpétery Éva mostohaapja, Nemessányi Bálint 1694-ig bujdosni is kényszerült a komolyabb retorziók elől, amelyeknek hírhedt, példát statuáló esete az 1687-es eperjesi vérsztörvényszék volt, több kivégzett vádlottal.

A napló kezdete előtt csupán hét évvel történt eseményen túl a korszakváltással járó új kihívások is megjelentek. Az I. Lipót nevéhez fűződő centralizációs törekvések és pénzügyi reformok újabb ellenállást váltottak ki, amelyek végül a Rákóczi-szabadságharcban öltöttek testet, 1703 júniusában, fél évvel a napló utolsó bejegyzését követően.

A napló

A dokumentumot Philippe Lejeune műfajokra vonatkozó megállapításai alapján határozhatjuk meg naplóként. A francia irodalomtörténésznek a témában kifejtett gondolatait Szávai János foglalta össze. Lejeune szerint a napló „dátumozott nyomok sorozata”, amelyet „bárki képes írni”, és voltaképpen „minden beletartozik”, csupán annyiban tér el az önéletrástól, hogy szerzője jobban törekszik a valóság pontos megörökítésére.¹⁹

S. Sárdi Margit kora újkori naplókra vonatkozó rendszerezése alapján a dokumentumot további alkategóriák közé sorolhatjuk. A „bejegyzés gyakorisága szerint” folyamatosan vezetett napló, mert napi rendszerességgel bejegyzéseket tartalmaz, illetve, ezen belül, a „bejegyzés hatóköre szerint” egyrészt személyes, másrészt családi, harmadrészt pedig útinapló.²⁰ Habár S. Sárdi Margit szerint a csak gazdasági feljegyzésekből álló források nem nevezhetők naplónak, és emiatt ő a „gazdasági napló” kifejezést sem használja,²¹ a fenti, már így is hibrid definícióba negyedik elemként a gazdasági kifejezés is beilleszthető.

¹⁹ SZÁVAI János, *A napló színeváltozásai = Helikon*, 62(2016), 376–378; Vö. LEJEUNE, Philippe, *Avant-propos au livre de Françoise Simonet-Tenant, Le journal intime, genre littéraire et écriture ordinaire*. Párizs, Tétraedre, 2004; LEJEUNE, Philippe, *A napló mint „antifikció”*, ford. Z. Varga Zoltán. = *Írott és olvasott identitás – Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. Mekis D. János, Z. Varga Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2008, 13–24.

²⁰ S. SÁRDI Margit, *Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század) = Irodalomtörténet*, 37(2006), 619–620.

²¹ S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv, Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 135.

A naplót az eddig megjelent, hasonló műfajú források tükrében egyedülállónak tekinthetjük. A tartalmán túl különlegessége, hogy egyrészt köznemestől származik, aki ráadásul a társadalmi lét női oldalát mutatja be, másrészt viszonylag korán, a 17. században kezdődött megírása.

A két leghíresebb köznemesi napló Szirmay András és Keczer Ambrus nevéhez fűződik. A szakirodalom mindkettőjük művét vegyes vagy gazdasági tematikájúnak tartja.²² Szentpétery Éva naplója birtokgazdasági vetületeit tekintve hasonlóan információgazdag, mint Szirmay Andrásé, többnyire költési listák felsorolásából állnak a feljegyzései. Ugyanígy Keczer Ambrus naplójára is hasonlít, leginkább a kapcsolati hálót és az itineráriumot tartalmazó tulajdonságuk közös.

Az északkelet-magyarországi köznemesasszony azonban többet ír érzelmeiről, és nem utolsó sorban női szempontból közelíti meg azokat a kérdésköröket, amelyeket eddig a köznemesi rétegen belül csak férfiak prezentálásából láthattunk.²³ S. Sárdi Margit kutatásai alapján nők tollából egyedül az arisztokrácián belül ismerünk hasonló alkotást és ott is rendkívül csekély számban. Ezek közül pedig egyedül Nyáry Krisztina néhány bejegyzésből álló naplója korábbi, Szentpétery Éva kötetei viszont hosszabbak.²⁴

A naplóíró íráskészségével is érdemes párhuzamba állítani a kortárs főnemes példákat. Míg Apor Péter feleségének, Kálnoki Borbálának vagy Teleki József feleségének, árva Bethlen Katának „írása kusza”²⁵ és „nehézkés” volt,²⁶ addig

²² Szirmay András naplójáról ld. R. VÁRKONYI 1981, i. m. 15–39; SZIRMAY GÁBOR, *A szirmai és szirmabesenyői Szirmay család története*, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005 (Régi Magyar Családok, 4); KINCSES Katalin Mária, „Magamat megh fegyveresítvén...” Egy felvidéki középnemes, *Szirmay András hagyatéka* = Uő, *Kultusz és hagyomány, Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára*, Bp., Argumentum, 2003, 13–32; A naplót kiadta: *Szirmay András feljegyzései 1680–1713*, kiad. Kincses Katalin Mária, Vaja, Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 2004 (Folia Rakóciana, 9/1–2); Keczer Ambrus naplójáról ld. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat, Bp., MTA, 1975; A naplót kiadta: *Keczer Ambrus naplója* kiad. Tasnádi Nagy Gyula, Bp., MTA, 1894 (Monumenta Hungariae Historica, 2, Scriptores, 33: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*), 80–375. Vö. S. Sárdi Margit szerint Keczer Ambrus naplója udvari, Szirmay András naplója vegyes műfajú. *Uo.*, 80, 134.

²³ Imákat is tartalmazó, köznemes férfi naplója: *Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről*, szerk. Balogh Judit, Barót, Tortoma, 2023 (Háromszéki Téka, 1).

²⁴ S. SÁRDI 2014, i. m. A szerző által említett többi naplóíró: Petki Anna, Kemény Kata, Pekri Polixénia, Wesselényi Zsuzsanna 265, 272. A felsoroláshoz hozzátehető az imanaplót készítő Wesselényi Kata is. Róla ld. DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata imanaplói* = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőeszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Bp., OSZK, Balassi, 2010, 145–164.

²⁵ PAPP Kinga, *Apor Péterné, „Háromszék királynője” = Certamen VII, Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, Pakó László, Sófárvai Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 124. <https://doi.org/10.51384/cert-07.07>

²⁶ FAZAKAS Gergely Tamás, *Árva Bethlen Kata önreprezentációi, (Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett)* = *Studia Litteraria*, 58(2019), 48.

Szentpétery Éva rendkívül szépen írt. Egyazon kéztől származott a napló szövegezése, későbbi végrendelete és összes aláírása is.

A házaspár birtokgazdálkodási munkamegosztása

A napló, éppen kronologikus jellegének és gyakori bejegyzéseinek köszönhetően, nagymértékű betekintést enged Szentpétery Éva dolgos mindennapjaiba. A dokumentum azonban nem csak ezekről tudósít: Orosz Tamás napi elfoglaltságáról majdnem teljesen ugyanannyit tudhatunk meg belőle. Szentpétery Éva ugyanis nagy hangsúlyt fordít arra, hogy lejegyezze férje utazásainak idejét, célját és okát.

Igy, a kettejükéről szóló napi adatok segítségével, közel teljes képet alkothatunk arról, hogyan intézték a birtokgazdálkodással kapcsolatos ügyeiket. A napló idevonatkozó információinak elemzése után egyértelműen látszik, hogy már 1694-ben, egy előre megbeszélt feladatelosztás szerint igazgatták jószágaikat a házastársak, amelytől a napló egész ideje alatt nem tértek el.

Szentpétery Éva minden bizonnyal kellő tudással rendelkezett a gazdálkodás terén, amikor férjhez ment, a naplóban ugyanis az első oldalaktól kezdve a szolgák felé intézett személyes instrukcióiról olvashatunk. Magabiztos szervezési jártasságáról tanúskodik az általa elvégzett feladatok sokszínűsége is. A földműveléssel kapcsolatos szervezés és felügyelet az ő feladatköre, ezeket akkor is ő végzi, ha férjével egy helyszínen tartózkodnak. Itt az egyetlen segítségével gesztelyi ispánja, Miskén Mihály, aki néha árut ad el, pénzt visz Oroszéknek, terményt mér fel és leveleket kézbesít. A gabona aratásának, szórátásának, elraktározásának, feldolgozásának és eladásának felügyelete az asszony feladata. A szervezési feladatok oroszlánrészét teszik ki az áruszállítások, amelyek nemcsak azok eladása, hanem a birtokrészek egy helyről történő ellátása szempontjából is kiemelkedők. A feleség hetente foglalkozik a csónakon, szánon vagy szekéren történő élelem- és eszközellátással, valamint a nem szőlőműveléssel foglalkozó szolgálókat is ő fizeti ki. Míg férje ezekben a munkákban évente többször is helyettesíti, addig ő csak a legritkább esetben teszi meg ugyanezt fordított esetben.

Orosz Tamás az állattartással és szőlőműveléssel foglalkozik a napló bejegyzései szerint, ezáltal ő utazik többet, főként a birtokok egymástól távoli helyzete miatt. Ettől függetlenül nem ritka, hogy Szentpétery Éva férje nélkül is útra keljen. A házastársak számos alkalommal egymástól több száz kilométeres távolságra intézik közös ügyeiket, amelyet az az éves ritmus és feladatelosztás tesz lehetővé, amely a napló kvantitatív vizsgálatának segítségével is megvilágítható.

Szentpétery Éváék 1699-ben például összesen 175 napot töltenek el Csicseren kívül. Ebből a feleség 23 napot van egyedül, míg férje 31-et. Gesztelyben összesen 132 napot vannak, nagyrészt együtt. Az utazásaik gyorsak, átlagosan 50 km-t képesek egy nap alatt leküzdeni, de több alkalommal ezt is felül tudják múlni. Évente körülbelül öt nagyobb, négy napot is meghaladó útjuk van. Sajnálatos módon az utazás pontos körülményeit, beleértve a szállítóeszközt és a lovakat nem

írja fel a szerző egyetlen alkalommal sem, azonban a feljegyzett állomásokat és a megérkezések időpontját igen.

Fontos kiemelni, hogy a napló így sem rögzít minden, Oroszékkel kapcsolatos történést. Többször előfordul, hogy Orosz Tamás adásvételi ügyei kapcsán csak részletinformációkat ír le a szerző. Emiatt az a látszat alakulhat ki a naplóról, miszerint annak szerzője elől férje számos dolgot eltitkol, és a férjről szóló, egyébként részletes feljegyzések pont ezt a hiányt hivatottak pótolni. Ennek a feltételezésnek azonban nincsen alapja. A naplóíró ugyanis sok olyan információról is ködösen fogalmaz, amelynek tudja pontos részleteit. Ilyen például a mostohaapjával kötött megállapodása, amelynek részletes tudnivalóit csak a fennmaradt, naplón kívüli dokumentumokból ismerjük meg.²⁷

A kontrollforrás alapján tudható, hogy a szerződés létrejöttékor Szentpétery Éva jelen volt és ismerte annak pontos részleteit, ennek ellenére nem írta le azokat naplójába. Semmi bizonyíték nincs tehát arra, hogy a szerző esetenkénti szűkszavúsága mögött a férj információvisszatartása állt volna. Egészen egyszerűen megesik, hogy Szentpétery Éva nem minden adatot kíván közölni, még akkor sem, ha máskor hasonló esetekben megteszi ezt.

Szentpétery Éva férjével közösen gyakorolt birtokigazgatását érdemes összevetni az eddig megjelent szakirodalom kortárs példáival, még annak figyelembevételével is, hogy a bennük szereplők mind (naplóval nem rendelkező) főnemes asszonyok voltak, akik szélesebb anyagi és egyéb lehetőségekkel rendelkeztek.

Báró Apor Péter felesége, a Szentpétery Évával közel egyidős Kálnoki Borbála nagyban támaszkodott „egykori kancellárhelyettes” apja társadalmi megbecsültségére abbéli céljai elérésében, hogy örökölt birtokait férje helyett maga igazgathassa. „Háromszék Királynője” szigorú erdélyi „gazdaasszony” hírében állt, leveleiben gyakran intette takarékosagra szolgálát.²⁸

A Nyugat-Magyarországon élő Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva az udvartartás terén folytatott önálló munkákat. Csúcsteljesítménynek számító, 17. századi építkezései során Dobrán lévő várkastélyát egy többfunkciós főnemesi udvarrá alakította. Kincses Katalin Mária szerint „Dobra gazdasági, politikai, katonai, közigazgatási és [...] információs központ, valamint a helyi adminisztráció színhelye” volt.²⁹

Az ilyen, autonóm nőalakok sorába illeszkedik Csáky Kata személye is. Ő, a 18. század derekán, gróf Csáky Zsigmond északkelet-magyarországi főnemes lányaként hosszas csatározásokat folytatott férjével, Bethlen Miklóssal hozományának elköltése kapcsán. A vita odáig fajult, hogy saját birtokainak intézésébe

²⁷ MNL OL 423. 12. cs. 1701.

²⁸ PAPP Kinga 2020, i. m. 123–124.

²⁹ KINCSES Katalin Mária, *Egy nyugat-magyarországi párhuzam, Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Éva udvartartása = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna II, Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. szerk. Tamás Edit, Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 2), 174–177.

nem vonta bele férjét, és többször hangsúlyozta, hogy az gyermekként kezeli őt. Férje halála után korszerűen igazgatta birtokait és rendezte a családi adósságokat.³⁰

Rákóczi Erzsébet 17. századi története és személyes küzdelme nagyon hasonló ehhez. Férjével, gróf Erdődy Györggyel folytatott veszekedései többször férje elhagyásába is torkolltak. Rákóczi Erzsé sérélméi abból fakadtak, hogy férje a birtokok tisztartóit sem engedte lecserélni számára, többször felülírta az asszony e területen hozott döntéseit. A házastársak közötti békülések az asszony autonómiáján segítettek valamelyest, de Rákóczi Erzsé így sem tudott kibontakozni a birtokgazdálkodás terén. A főként Sáros vármegyei birtokain lakó szolgálái is nehezítették helyzetét: folyamatos lázongásaik akadályozták az asszony által kitűzött birtokfejlesztési célok elérését.³¹

Az „öntörvényű palatinusné”, Thököly Éva, Esterházy Pál második feleségének 17. század végi birtokgazdálkodása nagy párhuzamokat mutat Rákóczi Erzséjével. „Ügyes vállalkozói szelleme” ráadásul úgy bontakozott ki, hogy házasságába nem hozott örökölt vagyont és birtokokat. Apai öröksége híján először bekapcsolódott a férje melletti munkálatokba, segített a termények és állatok eladásában. Később a perek és tárgyalások során visszaszerzett örökségét részben arra használta, hogy a férjétől különálló birtokát kiépítse és ezzel elfoglalja magát. Nagy marha- és sókereskedelmet folytatott, hiteleket folyósított a helyi kereskedőknek és valamelyest a borkereskedelemmel is megismerkedett. Férjével és a szolgálókkal hasonló küzdelmeket folytatott, mint az előbbi esetben szereplő főnemes asszony.³²

A fenti példák mindegyikénél megfigyelhető egy mintázat. A bennük szereplő asszonyok férjeik melletti mozgásterük szélesítésére hozományukat és talentumukat használták fel. Szentpétery Éva férje melletti, partnerinek nevezhető státuszára is minden bizonnyal ez a két tényező gyakorolt döntő befolyást. Feleségként és gazdasszonyként is megállta a helyét a tudatosan leosztott gazdasági szerepkörben, amelyben nemcsak a ráosztott feladatokra volt kíváncsi, hanem igyekezett belelátni férje tevékenységébe is.

Az itineráriumok és a szerző időfelfogása

Ahogy arról korábban már szó volt, a több megyére kiterjedő tulajdoni- és kapcsolati hálók/hálójuk miatt Szentpétery Éva és Orosz Tamás sokat voltak távol otthonuktól, mindennapjaik jelentős részét utazással töltötték. A naplóban összesen több mint 60 személyt említ a szerző a szolgálókon és a mesterembereken

³⁰ „Minden öröömöm elegyes volt bánattal”, Csáky Kata levelezése, kiad. Papp Klára, Debrecen, Erdély-történeti Alapítvány, 2006, 26–27, 37, 40.

³¹ BENDA Borbála, *Rákóczi Erzsébet a birtokos és gazdálkodó = A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. Fábri Anna, Várkonyi Gábor, Bp., Argumentum, 2007. 19–28.

³² VISKOLCZ Noémi, *Az öntörvényű palatinusné, Thököly Éva (1659–1716)*, Akadémiai doktori értekezés, Miskolc, 2022, 153–155, 159–165, 203–205.

kívül. Ezek egy részével folyamatosan kapcsolatot ápol a házaspár, számos alkalommal látogatják is egymást az évek során.

Szentpétery Éva, a köznemes asszony tehát nagy rutinnal birkózott meg a térben távol lévő és pontos szervezést igénylő feladatokkal. Az idővel azonban nem csak jól bánt, egyéb jelentőséget is tulajdonított neki. Erre önmagában utal természetesen már a napló műfaja, férje hollétének feljegyzései és az itineráriumok is. Ugyanakkor ezeknél többről is szó van esetében, amely előbbieknél egy sokkal elméletibb kíváncsiságra vall. Szentpétery Éva minden esetben fontosnak vélte elhunyt gyermekeinek órára pontos élettartamát megörökíteni. „3 órákor pedig, délután lelkét az ő Teremtőjének szent kezébe adta. [...] Úgy rendelvén a mindenható Isten életének folyását, amely napon déleesti három órákor tájban lett[!] ez árnyékvilágra, azon napon déleesti három órákor, s három esztendőt és egy hónapot élvén lett életének vége is” – írta például első gyermeke elvesztésekor.

Balogh Piroska tanulmányából tudjuk, hogy Bethlen Miklóst mennyire izgatta saját testének változása az idő függvényében. Mély, filozofikus gondolatai a „test és lélek különválásának” érzékeléséről is értekeztek: „Itt fekszik ugyan a testem ebben az ágyban, de régen pokolban vagyok” – írta.³³ A naplóban ugyanilyen szintű gondolatiság nem jelenik meg, de a Fónagy Zoltán által felvázolt átlagos, a témával kapcsolatos nemesi érdeklődésnél így is többet láthatunk benne. A történész kutatásai arra mutatnak rá, hogy a nemesség műveltebb rétegénél sem volt magától értetődő a naptár pontos ismerete a 17–18. században, sőt a 19. századi erdélyi falusi nemesség számára a működő óra is ritka jelenségnek számított. Az „óraorientált időfelfogás” csak a kereskedő, városi nemesség sajátja lehetett a rétegen belül a korszakban.³⁴

Szentpétery Évához hasonló feljegyzést a nála rangosabb családba és később, 1700-ban születő Bethlen Katánál látunk felbukkanni, aki szintén leírta gyermekei halálának pontos időpontját.³⁵ Szentpétery Éva idővel kapcsolatos műveltsége tehát feltételezhetően átlagon felüli lehetett, jóllehet az érdeklődése például az ünnepekre hangsúlyosan nem terjedt ki, legalábbis a naplójában nem említett egyet sem.

Szentpétery Éva alkalmi és évértékelő imái

A naplóíró személye jó példája annak, hogyan nőtt meg az írni-olvasni tudó nők száma a korszakban, ám az eddigi szakirodalom alapján úgy tűnik, Szentpétery Éva kiemelkedett közegeből. Tóth István György szerint Nyugat-Magyarországon

³³ BALOGH Piroska, *Térpoétika és testírás Bethlen Miklós Önéletírásában = Reformer vagy lázadó? Bethlen Miklós és kora*, szerk. Horn Ildikó, Laczházi Gyula, Bp., L'Harmattan, 2020, 210.

³⁴ FÓNAGY Zoltán, „Minden helynek megvan a maga ideje”, *Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon = Uő, „Atyám megkívánta a pontosságot”, Ember és idő viszonya a történelemben*, Bp., MTA TI, 2016 (Századok Könyvek), 75–78, 82–86.

³⁵ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek = Irodalomtörténeti Közlemények*, 88(1984), 197.

a 17. század közepén természetes volt a középnemesség nő tagjainak írástudatlansága. Még a megőrzvegyült, írásra kényszerülő asszonyok írásképe is gyakorlatlanságot tükrözött. A 18. század elejére a nemek közötti egyenlőtlenség csökkent, de a térségben még az előkelő asszonyok írása is „bizonytalan, gyerekes” maradt. Mindez csak a 18. század végére javult, a kisnemes asszonyok azonban ekkor sem tudtak magabiztosan írni.³⁶

Monok István a fentieket azzal a megállapításával egészítette ki, miszerint a női írni és olvasni tudás nem volt minden esetben gátja a műveltségnek. A boszorkányperek tanulmányozása során ugyanis kiderült, hogy a teljesen analfabéta nők is jól ismerték a nevesebb könyvek tartalmát, és a szóbeliségen keresztül terjesztették is azokat. Előbbiek mellett pedig fontos megállapítani, hogy a köznemes nők esetében kifejezetten rossz forrásadottsággal kell, hogy beérje a kutató. Így akár, például a kivételes esetnek tűnő, Péter Katalin által bemutatott Miskolczi Csulyak Istvánné Szikszai Judit tudása is általánosabb lehetett, mint az a források számából kiderül.³⁷

Erre erősít rá Szabó András tanulmánya is. Szerinte a 16. században megjelenő, női nemet támadó munkák is a női szerepekben végbemenő változást mutatják meg. Azt a műveltségre is kiterjedő jelenséget, amely ráadásul azzal is járt, hogy a „reformáció (és később az ellenreformáció) leglelkesebb híveivé” is az asszonyok váltak.³⁸ Ez a magyar viszonyok között különösen fontos tény, hazánkban ugyanis az átlagosnál több teológiai mű fordítása jelent meg a különféle felekezetek ellenjavaslata dacára.³⁹

Kijelenthető azonban, hogy igazán magas színvonalú munkák eddig csak főnemes asszonyoktól kerültek elő, és ezek az ő köreikben is ritkaság számba mennek. Wesselényi Kata vagy Csáky Kata vallásos művei valószínűleg unikumnak számítottak a korszakban. Hozzájuk Szentpétery Éva naplója sem hasonlítható. Az ugyanis nem tartalmaz olyan direkt, mély és kritikus üzeneteket, mint például az előbbi, a korabeli nevelési szokásokkal és a vallástalanság újkeletű ártaimaival szemben támasztott véleményei.⁴⁰ Ugyanígy nehéz politikai állásfoglalást kiérezni belőle. Ennek ellenére bővelkedik olyan tartalmakban, amelyek még a folyamatosan változó női szerepekhez képest is újként hatnak.

³⁶ TÓTH István György, „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TI, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17), 139–145.

³⁷ MONOK István, *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században = A zsolnártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., PIM, 2014, 79–80; PÉTER Katalin, *Az olvasó nő eszménye a 17. századi Magyarországon = A középkor szeretete, Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona születésnapjára*, szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs, Bp., ELTE BTK, 1999, 323–332.

³⁸ SZABÓ András, *Női művelődés a 16. századi Magyarországon* = PAPP Júlia 2014, i. m. 72–76.

³⁹ PÉTER Katalin, *Papok és nemesek, Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8), 49–50.

⁴⁰ DEÉ NAGY 2010, i. m. 158.

Többek között ilyennek számítottak Szentpétery Éva imái, amelyeket következetesen, meghatározó eseményeknél jegyzett le. Ezek közé tartozott saját gyermekei születésének, halálának és az új naptári évbe lépéseknek az alkalmá.

Az előbbiek imái rövidek a dokumentumban. A halállal kapcsolatos imák az emberi élet végességéről szóló isteni törvények elfogadásán túl a gyermekek korai elvesztése fölötti megkülönböztetett bánatot jelzik. A szerző ugyanis édesanyja és bátyja halálakor nem, azonban két elhunyt gyermekénél szó szerinti ismétlésben írja rövid imáit: „Az Úr adta, ő vette el, legyen szent neve érette.”

A születések imái a keresztyén erényeket sorolják fel és kérik azokat a gyermek(ek) számára: „...kit [ti. újszülött gyermeket] az Úristen neveljen fel igaz hitben, örösisen meg Szentlélekkel. Kegyességgel, isteni szeretettel, félelemmel, hűséggel töltsé bé, hogy lehessen hasznos szolg[ál]ója⁴¹ a nagy Istennek. Ámen.” A születési imák is szó szerint megegyeznek egymással, egyetlen kivételt a fiúgyermek „fölött elmondott” jelent. Ez, a fenti sorok után, a következőképpen folytatódik és zárul: „...és [lehessen] hív előmozdítója Isten Anyaszentegyházának. Ámen.” A distinkció okait a korszak nőkhoz képest cselekvőképesebb férfi-képében, vagy pedig a már a szülők által ekkor fiú gyermekükre kirótt szerzetesi szerepkörben találhatjuk meg.

A művet azonban első ránézésre is azok az évvégi imák teszik számottevőbbé egy gazdasági naplónál, amelyek hosszabb, egybefüggő szöveggént négyszer is megjelennek benne. Ezek adják meg a kereteit a sűrűbben jegyzetelt utolsó éveknek is. A négy szöveg több logikai szakaszra bontható szét. A legtöbb szakasz évente ismétlődik, azonban vannak olyanok, amelyek az adott esztendőben történetekhez képest változnak.

Az első szakasz az Istennek való hálaadásról szól. A szerző itt nyilvánít köszönetet azokért az áldásokért, amelyeket Istentől kapott. Megköszöni keresztyén neveltetését, hálát ad a hűséges férjéért és azért, hogy életben maradt az előző esztendőben. „Felségednek örökkívaló hála, hogy engemet, érdemtelen szegény bűnes szolgálóleányodat, kereszten szülék által a világra hoztál, igaz ismeretredre juttattál és a Jesus Christus tudományában felneveltél, és az én árvaságomban is engemet el nem hagytál, hanem gondomat viselted és hó házastárssal engem megáldottál.”

A második szakasz az egyetlen változást mutató rész. Szentpétery Éva a rosszabb évek végén itt sorolja fel a nehézségeket és kéri ezek megváltozását, míg a jobb évek lezárultával az áldásos események fennmaradását vagy megismétlődését. Külön szakaszba illik a hitben való megmaradás, Isten által e szemléletben való megtartás, amelyet szintén megköszön a szerző és kéri ennek fenntartását egészen haláláig.

Ezután következik a szerettek, jószágok és saját maga gondviselésbe ajánlása, amelyet a bűnbánat egészít ki. „Továbbá, a te atyai gondviselésed alá ajánlom ez új esztendőben szerelmes uramat, szerelmes gyermekimet, minden atyámfiait és barátimot, egész házam népét, minden jószágomot és marhámot, [...] áldj meg

⁴¹ Szövegromlás.

engemet, azokkal együtt.” Az ima utolsó eleme minden esetben az üdvösséges halálra való gondolással és annak kérésével zárul. „Végtére, adj csendes, üdvösséges kimúlást a világából, ámen.”

Nem tudjuk, hogy Szentpétery Éva honnan vette imái szövegét. Erdélyi Zsuzsanna és Fazakas Gergely Tamás gyűjtéseiben velük megegyezőt nem találtam.⁴² A szerző mindenestre az Istenhez szóló szövegeket szó szerint ismétli az adott alkalmakkor, és nagy odafigyeléssel, következetesen alkalmazza őket, megkülönböztetve például egyes haláleseteket egymástól. Ezek együttese egy megtanult szimbólumrendszerre enged következtetni, amelyben ugyanakkor a szerző képes személyes véleményét is megjeleníteni az egyes szövegrészek időnkénti változtatásával és hangsúlyossá tételével, ezzel éveinek értékelésére is használva a szakrális textusokat.

Ezekén túl az imák jelentősége abban is áll, hogy felvázolják a kora újkorban újonnan megjelenő női szerepeket.⁴³ Ezeket, a szakirodalom által történelmi szakaszokra bontott szerepeket ugyanis Szentpétery Éva egyszemélyben megtestesíti. Lengyel Tünde szerint az első ilyen szerepet előhívó társadalmi cezúrát a mohácsi vész gyakorlati szükségletei hozták, amelyek következtében „az idealizált, otthon ülő, rokka pergetéssel és imádsággal foglalkozó asszony képét háttérbe szorította a mindennapok túlélésére törekvő, sokoldalú, határozott nő alakja.” A 16–17. században azonban még nem volt kritérium a nők írni-olvasni tudása férjhezmenetelük előtt. A „tényleges változást csak a 18. század hozta meg, amikor a vidéki udvarházakból, kastélyokból átköltöző »felsőbb« társaság kommunikációs és értelmiségi bázisaként létrejöttek a városi »szalonok«.”⁴⁴

A társadalom tetején elhelyezkedő nők műveltségének megítélése azonban nem mindig tartotta a gyakorlattal a lépést, sokszor ambivalens képet mutatott. V. László Zsófia szerint „a kivételes képességű nők és a halotti beszédekben megjelenő engedelmes, otthonába zárkózó asszony ideálképe között ellentmondás feszült.”⁴⁵

Várkonyi Gábor ezt a jelenséget a nyilvánosság szempontjából vizsgálta meg. Szerinte a kora újkorban a „nőket [...] a nyilvános terekről, a közterekről igyekeztek kizárni, és a család, vagyis a magánélet keretei közé próbálták beszorítani.”

⁴² FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet, A lamentációs és penitenciás sirás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2002 (Csokonai Könyvtár, 50); *Hegveti hágék, lőtőt lépék, Archaikus népi imádságok*, kiad. Erdélyi Zsuzsanna, bev. Ortutay Gyula, Pozsony, Kalligram, 2013.

⁴³ Megjegyzendő, hogy a szerző a korszak egyik fő női műveltséggel összefüggő területét, a gyógynövényekkel való foglalkozást nem említi, dacára annak, hogy egy alkalommal szemének betegségét is lejegyzí.

⁴⁴ LENGYEL Tünde, *Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez, Elvárások, lehetőségek, határok = Századok*, 153(2019), 237, 240, 248–249.

⁴⁵ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok, Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Ráció, 2021 (Ligatura), 83–208. Vö. NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok „árnyék képe”, Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben = Irodalomtörténet*, 32(2001), 23–41.

Ennek oka az volt, hogy a korabeli felfogás szerint a nőket a lehető legteljesebb módon kellett védeni a „külvilágtól”. Az „udvari arisztokrácia számára ezek a kívánalmak [azonban] teljesíthetetlenek voltak”. A főnemesség körében a nőknek is megvoltak a kijelölt feladataik, amelynek a „közszerelés” és a politikai információszerzés is részét képezte.⁴⁶

A fentiek tehát megkövetelték az arisztokrata nők művelődését, azonban erre a környezet, személyes ambíció és/vagy tehetség is erősen kihatott. A szellemi csúcsteljesítményt nyújtó, gazdasággal, pláne politikával is foglalkozó nők száma még a 18. században is csekély volt. S. Sárdi Margit szerint ennek az lehetett az oka, hogy a nők még ekkor is „kommunikációs gáttakkal” találták szembe magukat. Ennek volt az is köszönhető, hogy „saját, apró gondokkal teli életüket nem ítélték megőrkítésre érdemesnek, információtelítettnak.”⁴⁷ A női szerepváltozások tehát nagyon lassan mentek végbe a korszakban és még a 18. század végén is számos társadalmi akadályba ütköztek.

Ezekkel az akadályokkal Szentpétery Éva is biztosan találkozott, de ahogyan az jól látszik, nem csak mint eszményített, otthon maradó, áhítatos asszony jellemezhető, aki fohászában egyedül háza népére gondol, hanem mint magabiztosan gazdálkodó, sőt pennájával is könnyedén bánó, „Jesus Christus tudományára” is fogékony művelt köznemes is.

Érdeklődés a közélet iránt

Szentpétery Éva ezen túl más „tudományok” iránti érdeklődéséről is számot adott feljegyzéseiben. A napló alapján megállapítható, hogy valamelyest figyelte a közéleti történeteket, fontosnak tartotta őket, ha csak említés szintjén is megőrkíteni.

Noha a férj vármegyegyűlésen való részvételéről a napló általában nem annak politikai vonzata, hanem, mint más esetekben is, a férj általános holléte miatt tudósít, egy alkalommal a szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy Orosz Tamás tisztújítás gyanánt utazik el otthonról. Ennél még érdekesebb az a feljegyzés, amelyben a szerző az akkori fontos politikai esemény, a hegyljai felkelés első napjáról tudósít: „die 1. Juli verték fel az ujheli [Sátoraljaújhely] sokadalmat” – írja.

Ezt azonban még mindig nem lehet mély tudásvágyként aposztrofálni a szerző esetében. A lejegyzés oka elsősorban a politikai esemény rájuk mért hatása miatt lehetett fontos számára, hiszen 30 nap elteltével már arról olvashatunk, hogy a család „Ungvárra menekül a kuruc előtt”. Papp Klára szerint Csáky Istvánné Zichy Klára 1698-as levelében is pusztán azért érdeklődött az oszmán csapatok hollétét illetően férjénél, hogy saját fizikai biztonsága felől tájékozódjon. A szerző szerint

⁴⁶ VÁRKONYI GÁBOR, *Ünnepek és hétköznapiak, Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*, Bp., General Press, 2009, 111–117.

⁴⁷ S. SÁRDI 2014, i. m. 271.

ennek magyarázata Zichy Klára – a jóllehet politikai eseményeket alakító – „férjtől távoli családi birtokon való tartózkodása” és ebből fakadó elzártága lehetett.⁴⁸

Egy köznemes északkelet-magyarországi asszony esetében ugyanez hatványozottan megállhatta a helyét. A korszakban egyébként is ez volt a kíváncsi. A Pázmány Péter szerint „ostromlott várként” védendő leányokat és asszonyokat elzárták a „külvilágtól”, és még az arisztokrácia esetében is, ahol ez „teljesíthetetlen”⁴⁹ kíváncsi volt, kevés esetben találkozunk a fentínél nagyobb női érdeklődéssel a műfaj iránt.⁵⁰

A kérdés az, hogy Szentpétery Éva ebbe a nyitott „társaságba” tartozott-e. A fentiekén túl ugyanis volt még egy politikai üggyel kapcsolatos bejegyzése. Amikor mostohaapja, Nemessányi Bálint a bujdosásból hazatért a családhoz, a szerző a távollét okát nyíltan közölte, jóllehet biztosan tisztában volt az információ veszélyességével fiatal kora ellenére is. Amennyiben a szerző pusztá érzelmeit szerette volna kifejezni édesanyja férjével kapcsolatban, ez az információ elhagyható lett volna.

A női magánvagyon védelme

Az előbbieken túl, a korszak nőjogi kérdéseibe is kíváló betekintést enged a napló. Szentpétery Éva már fiatal házasként igyekezett saját tulajdonjogait bebiztosítani férjével szemben. A köznemes asszony rögtön a napló első soraiban fontosnak vélte hangsúlyozni részesedését a 2100 forintot kóstáló, Orosz Tamással közösen megvásárolt „gesztelyi jószágban”. Az összeg eloszlásának pontos arányait és a közösbe befizetett pénz forrását mint igazolást is lejegyezte. „Salgón egy pusztát 160 magyar forinton, meg újabban egy pár arany perecet, egy arany rubintos bogláromat: azt is eladtam 160 százhatvan magyar forintokon, meg ugyan Orosz Zsigmond uramnak adtam valami ólom tálát az eperjesi kannagyártónál, azt is magam pénzemen váltottam ki huszonöt magyar forintot és így az én saját [!] pénzem vagyon Gesztelynek áraban: ötszázhuszonöt forint [...]”⁵¹

A szakirodalom alapján az ilyen, házasság alatti „közös szerzeményekre” való odafigyelés „modern” gyakorlatnak számított, a Somogy vármegyei végrendeletekben például csak a 18. században jelent meg. Jogi jelentősége abban állt, hogy a korábbi felfogással ellentétben a házasfelek által közösen megvásárolt földek kapcsán a női fél szerepét is elismerte a birtokszerzésben és (más házasságból

⁴⁸ PAPP Klára, *Arisztokrata nők a politikáról, avagy miféle témákat érintettek az arisztokrata nők a családi levelezésekben = Tisztelgő tanulmánykötet Czövek István professzor 75. születésnapjára szerk. Vinnai Győző, Szoboszlai György, Zsoldos Ildikó, Bp., Nyíregyháza, MTT, 2021, 31–32.*

⁴⁹ VÁRKONYI 2009, i. m. 112–113.

⁵⁰ Pl. Czobor Erzsébet a főispáni tisztséget is betöltötte férje halála után, ld. LENGYEL 2019, i. m. 247. Kálnoki Borbála pedig tanácsokkal látta el házastársát a politikai döntések terén, ld. PAPP Kinga 2020, i. m. 113.

⁵¹ Szövegromlás.

való) gyermekeinek is tulajdonjogot, valamint öröklést biztosított velük kapcsolatban.⁵²

Nem tudjuk, hogy Szentpétery Éva, az önmagában is kiemelendő törekvésén túl érvényt tudott-e szerezni akarátának, második házasságából ugyanis nem születtek gyermekek, akikre ilyen vagyont hagyhatott volna. Ugyanígy végrendeletében, habár kiemelte, hogy második férjével is volt közösen szerzett telke, ennek rá eső hányadát hitvesére hagyta.

A saját földjeihez fűződő viszonyát és felfogását azonban jelzi, hogy lánya és fia között, habár összes földjét egyenlően osztotta el testamentumában, azokat, amelyek férjhez menetelük, illetve felnőtt korba lépésük után nagyapai jussuként jártak volna nekik, csak halálakor szolgáltatotta ki számukra a részben saját maga által vásároltakkal együtt.⁵³ Ahogyan tehát férjeivel szemben nem tudta, illetve, akár szándékosan is nem akarta érvényesíteni a fentieket, úgy gyermekeivel szemben még jogsérelmet is elkövetett.

Szentpétery Éva ilyen mértékű tudatossága és a női tulajdonlással kapcsolatos hozzáállása nem tudjuk, hogy a családjából eredt-e. Édesapja, megőrződött végrendelete alapján – ahogyan ezt hangsúlyozta is –, nem tett különbséget ősi és szerzett birtokok között lány leszármazottai hátrányára, ez kevésbé volt úttörő, mint a lánya által tanúsított viszonyulás.⁵⁴

Noha a naplóban más hasonló eset nincs lejegyezve és ez sem közvetlenül kapcsolódik a témához, érdemes megemlíteni azt a hosszú feljegyzést, amely szintén az ego-dokumentum elején helyezkedik el. Szentpétery Éva leírta egy olyan pernek a részleteit, amelynek szereplői később egyszer sem kerültek elő a kötetekben. A jegyzet eleje sajnos hiányzik, azonban a contractus eredménye fennmaradt. A leírás szerint egy bizonyos Domik Menyhért és atyafiai 1200 forintot nyertek, melyet a „pécseitekkel” (Péchy) megalkudva úgy hajtottak végre, hogy a „prinyi [Perényi] úrfik” azt jobbágyban, szőlőbirtokban voltak kötelesek kifizetni.

Nem valószínű, hogy a napló bejegyzése azt a korabeli szokást mutatja, amely a családon belüli perek és osztozkodások éber figyeléséről szólt. A korszak leszármazási táblái tanúskodnak arról, hogy mennyi per zajlott a családokon belül az egyes kihalt ágak javai felett, azonban Szentpétery Éva feltételezhetően nem azért akarta tudni az eredményt, hogy később férjével megtámadhassák azt. Habár a jegyzet első fele hiányzik, sejthető, hogy a fentiek még az elveszett résszel együtt

⁵² SZIJÁRTÓ M. István, *Nemesi társadalom és politika, Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*, Bp., Universitas, 2006, 45–49. Vö. A 17. századi soproni végrendeletekkel: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek, kiad. Horváth József, Dominkovits Péter, Sopron, Soproni Levéltár, 2001, 39–41. Továbbá a főnemesek 16–17. századi végrendeleteivel: HORN Ildikó, *Nemesasszonyok végrendelezési szokásai az Erdélyi Fejedelemségben = Mindennapi válaszítások*, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Bp., MTA TI, 2007, 328, 338–339.

⁵³ MNL OL P 423 13. cs. 1718.

⁵⁴ SZIJÁRTÓ 2006, i. m. 45–47.

is kevés információt nyújtottak volna ehhez, ráadásul olyan szereplők ügyéről volt szó, akik nem a közvetlen rokonság tagjai voltak.

Az ügy megemlézése mögött talán a köznemes asszony jogi érdeklődése állhatott. Lehetséges, hogy tanulságként írta fel az esetet, számítva arra, hogy az itt szerzett tapasztalataira még szüksége lehet a jövőben, főként fent említett céljai megvalósítása érdekében.

Összességében a naplóírónak a témával kapcsolatban tanúsított magatartása nem csak jellemére mutat rá, de annak a változásnak is jó példája, amely a földbirtoklás terén a társadalomban a 16. századi patriarchális Tripartitum és a 18–19. századi, a nőket birtokjogi téren elismerő időszak között zajlott.⁵⁵ Szentpétery Éva önálló földbirtokosként is megjelent és a legmodernebb gyakorlatokat is már nagyon fiatalon igyekezett elsajátítani.

Anyaság és halál: Szentpétery Éva érzelmei

A napló időrendisége miatt tökéletesen érzékelteti a kor emberének gyakori találkozását a halállal. Szentpétery Éva félárván kezdi meg házasságát, melynek elején elveszíti egyik gyermekét, idősebb húgát és a szülésbe belehalt édesanyját, fiatalabbik húgával együtt. A későbbi évek során sűrűn jár temetésekre, újabb gyermeke hal meg, és végig ott lebeg feje felett a szintén életveszéllyel kecsegtető politikai szerveződések damoklész kardja.

Imáiban is nagyrészt a halál témaköréről esik szó. Az évertékelő könyörgései keretes szerkezetét az életben maradás megköszönése és az eltávozás utáni, mennyországba való bejutás kérése mint kezdő és záró motívumok adják. Knapp Éva és Tüskés Gábor szerint a 17. század közepétől több új halálértelmezés jelenik meg az erről szóló forrásokban. Ezek közül „a bármikor bekövetkező halál készséges elfogadásának toposza” jól megfigyelhető a naplóban is, ugyanakkor a halálra való felkészülés⁵⁶ kevésbé hangsúlyosan kerül elő benne. A szerző természetesen igyekszik magáról bűnbánó és mások fölött anyáskodó képet kialakítani, de direkt módon ezeket a cselekedeteket nem köti össze az üdvözléssel, talán éppen protestáns hite miatt.

A „jó halál” körüli gondolatok és a „barokk vallásosság” felfogása – miszerint célszerű, ha a végrendelkezők „még erejük teljében fogalmazzák meg végakarukat, mert a halál kapujában a földi hívságok helyett már a lélekkel kell foglalkozni”⁵⁷ – szintén kimutatható a dokumentumban. A szerző többször leírja, hogy a haldoklók a haláluk előtti órákban imáikkal készülnek a Mindenhatóval való

⁵⁵ Uo., 38, 54–55.

⁵⁶ KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *Dissimulatio mortis, A halál koncepciói a kora újkori irodalmi emblematikában = Színlelés és rejtőzködés, A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., L'Harmattan, Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010, 355, 372.

⁵⁷ HORN 2007, i. m. 326.

találkozásra. A szerző édesanyja haláláról sem véletlenül emlékezik így meg: „[Dobay Anna] sok istenes imádsági és fohászkodásai között éjfél után két órakor lelkét az ő Teremtőjének kezébe ajánlotta, kimúlt ez árnyíkvilágból [...]” Az ’ars moriendi’ aktusának megörökítése a halott jó keresztény képét állíthatta ki, melyben teljesítette élete utolsó nagy feladatát.⁵⁸

A naplóíró ritkán emlékezik meg érzelmeiről, ám az esetek többségében ezeket nyíltan, direkt módon adja közre. Elsőszülött, akkor hároméves gyermeke elvesztéséről hosszan ír.⁵⁹ „[1698] Die 26. Februari kezdett rosszul lenni az én szerelmes kedves édes leányom, szerelmes Orosz Anyuskám. [...] [az Ásgútra való érkezés után] Még szegény lyánykámot életben tanáltam, de már nem szólhatott a lelkem, hanem csak az szép szemeivel megnézett. Sokáig le nem vette a szép szemit mind rólam, mind uramról. Utoljára a kezeckéjét adta mind nekem, mind uramnak, úgy búcsúzott el tőlünk az én szerelmes elsőszülemem. 3 órakor pedig, délután lelkét az ő Teremtőjének szent kezébe adta. [...] nekem, keserves anyjának nem kicsiny keserőségemre. Az Úr adta, ő vette el, légyen szent neve érette.”

Mostohaapjának már többször említett, bujdosásából való 1694-es hazatérésénél is bővebben fejti ki érzéseit. „Hazajött az én édes, kedves apámuram, kit én nagy szívem szakadván vártam, s kértem az én Istenemet azon, hogy hozza ki az Úristen hova hamarabb közinkben, kit is az Úristen ennyi bujdosási után hazahozta, kéért[!] légyen áldott és szent az Úrnak neve érette.”

Két kishúga és édesanyja halálakor kevesebb szót ejt a benne dülő érzelmeiről. A korábban született, másfél hónapos testvére 1697-es elvesztését tényszerűen közli, noha ez az első, általa lejegyzett haláleset. Édesanyja 1698-as, szülés közbeni halálának körülményeiről sokat ír, felette érzett fájdalmit rövidebben fejti ki. „Az én holtig való nagy keserőségemre engemet nagy gyámoltalan keserves árvaságra hagyván az én szerelmes kedves, édes asszonyom, anyám.”

1700-ban, negyedik gyermekének elvesztését hasonlóan közli. A „nem kevés keserőséggel” járó történeteket a naplóba két helyre is beírja, csak az egyiknél írva előbbi emócióit. A második anyai gyász tehát enyhébben kerül közlésre, talán az évek lelket edző hatásából fakadóan.

A lányokat két külön helyre temetik el, az első „néhai nagyatyja örökségében” Ásgúton, míg utóbbit a csicseri templomban. A helyszínválasztás sem biztos, hogy jelzésértékű megkülönböztetést takar, mindkettőjüket ott helyezték végső nyugalomra, ahol elhunytak.

A gyermekhalál gyászához kapcsolható a hitben való megtartás megköszönése is. A szerző a következőképpen fogalmaz. „[...] keserőségeim között is [...] a

⁵⁸ SZABÓ Péter, *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989 (Mikrotörténelem), 9.

⁵⁹ Az elhunyt gyermekeket megillető külön bánásmódról bővebben ld. MÉRAI Dóra, *Halál, érzelmek és család a 16–17. századi Erdélyben, A síremlékek mint az érzelmek történetének forrása = Érzelmek és mostohák, Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*, szerk. Erdélyi Gabriella, Bp., MTA TI, 2019 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések, Magyar Családtörténetek, Tanulmányok, 4), 78.

te Szentlelkeddel engemet vigasztaltál, s bátorítottál, és az én igaz hitemben megtartottál.” Ez a fajta „hitpróbára” való utalás látható Bethlen Katánál⁶⁰ vagy Wes-selényi Katánál is, akik közül utóbbi imáiban apja és gyermeke halála miatt haragját is kifejezi Isten felé.⁶¹ Más esetekben azonban, például Bánffy Dénesnél és Bornemissza Katánál mint szülőknél ennek ellentéte tapasztalható, ők ugyanis „nem jelenítették meg az Istenbe vetett bizalom megrendülését,” a kétség azonban itt is megjelent.⁶²

Egyébiránt Szentpétery Éva a gyermekeit csak azok születésekor, halálukkor és a melléjük fogadott dajkák kapcsán veti papírra, noha két gyermeke 1702-ben már hét- és ötéves. A napló alapján feltételezhető, hogy a szoptatást a dajka, a gyerekevelés feladatait életükben a nagyszülők látják el.

A dajkaalkalmazás ebben az időszakban főként a nemesség privilégiuma volt.⁶³ Amennyiben a naplóíró és férje életritmusát általánosnak vesszük, ez nem is meglepő. A gyakori utazások, amelyeket a szokásosnál is szétszakadozottabb birtok-együttes is indukált, nem engedték meg, hogy a pár éves gyerekeket folyamatosan az anyjuk nevelje. A szülők rendkívüli mobilitását és a korabeli gyors információáramlást azonban jelzi, hogy első gyermekük betegségéről hamar értesültek és együtt azonnal a helyszínre tudtak sietni.

A szerző a férjével kapcsolatos érzelmeit a kor szokásaihoz híven az általános formulákon kívül nem említi a naplóban.

A napló és írójának rövid mérlege

A napló megszületése mögötti okok és motivációk feltárásához további kutatásokra van szükség. Az összképet tekintve számos lehetőség szóba hozható, azonban a napló sokszínűsége megnehezíti a válaszadást. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben Szentpétery Éva a feljegyzéseit a birtokigazgatás segédeszközeként kívánta használni, a dokumentum egyrészt miért vegyes műfajú, másrészt miért nem tartalmaz a mezőgazdasági munkákat alapjaiban meghatározó időjárási körülményekről információkat.

Az is felvethető, hogy Szentpétery Éva a munkával készülhetett egy, az édesanyjához hasonló korai halálra is, előre készülve a nehéz asszonyi sorsra. A „csendes, üdvességes kimúlás” után a napló szolgálhatta volna a gyermekeinek birtokjogi védelmét vagy edukációját is azáltal, hogy írója feljegyezte benne a vagyont és a rokonok történelmi szerepvállalását vagy a különböző közéleti eseményeket.

⁶⁰ FAZAKAS 2019, i. m. 54; ld. még NAGY Márton Károly, *A példázattá írt lélek (Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 115(2011), 693.

⁶¹ DEÉ NAGY 2010, i. m. 155–156.

⁶² BALOGH Zsuzsánna, *Az el nem felejtett gyermekek. Születés, halálozás és gondoskodás egy XVII. századi erdélyi nemesi familia levelezésében = Fons*, 28(2021), 25.

⁶³ KRÁSZ Lilla, *Születés és anyaság a régi Magyarországon, 16. század–20. század eleje*, Bp., MTA, 2023, 288.

Ez a motiváció azonban éppen azért tűnik kevésbé valószínűnek, amiért az alábbiak is. Szintén gondolhatnánk, hogy a szerző a munkát saját önreprezentációjára használta, hiszen a naplóban számos lenyomata található Szentpétery Éva „tudományos” nyitottságának. Amennyiben viszont az asszony saját műveltségét szeretne volna kidomborítani a munkával, biztosan megemlítette volna köteteit végrendeletében, ahogyan tette azt például Báthori István a meditációi kapcsán.⁶⁴

Profán megfejtés lehet ezeken túl egyszerűen csak az unalomra vagy a naplóíró grafomán természetére fogni a feljegyzések születését, de ezt is érdemes számításba venni. A rengeteg utazás alkalmat adhatott az írásra, azonban kérdéses, hogy ez esetben az igazán érdekes hétköznapi történetekről és főként az ünnepekről miért nem számol be a naplóíró.

Más természetű, de idevágó kérdés, hogy Szentpétery Éva honnan vette a naplóírás ötletét. S. Sárdi Margit szerint mind a női, mind pedig a férfi naplóíróknál megfigyelhető a rokonai példák jelenléte, a nőknek viszont több társadalmi gátat kellett lebontaniuk, mielőtt belekezdtek az írásba, amelyhez így erős individuumra, valamint támogató mikrokulturális környezetre volt szükség.⁶⁵ Wesselényi Kata esetében is jól láthatóan jelen voltak ezek. Deé Nagy Anikó szerint az imanaplók szerzője férje őt „megérintő” példájára kezdett bele műveinek írásába, és a személyes fogékonyság, cselekvőkészség, illetve a megfelelő környezet is adott volt számára.⁶⁶ Szentpétery Éva köznemes rokonaitól egyelőre ego-dokumentumok csekély számban kerültek elő, ugyanakkor éppen egy másik napló az, amelyet a családhoz köthetünk. Szentpétery Éva többször említi Dobay Zsigmond nevű rokonát – vélhetően édesanyja testvérét – feljegyzéseiben. Minden bizonnyal tőle származik a Munkács 1686-os ostromáról tudósító hadinapló, amelyet egy dobai Dobay Zsigmond nevű, Eperjeshez is köthető, Thököly oldalán harcoló lovaskatona írt.⁶⁷ Szentpétery Éva előtt tehát ott állhatott a közvetlen minta, jöllehet ő maga természetesen más témában írt, mint a nagybátyja.

Íráskészsége, mint a korszakban sok más asszonynak, biztosan nem férjétől származott, hiszen már a házassága elején, 1694-ben tökéletes vonalvezetéssel és szép írásképpel jegyzetelt naplójába. Talán, a naplóírás példájához hasonlóan, a betűvetést is Dobay Zsigmond révén sajátította el, de ugyanígy számításba vehe-

⁶⁴ BALÁZS Mihály, *Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez = Emlékezés és devóció, Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban, A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 134.

⁶⁵ S. SÁRDI 2014, i. m. 272, 268.

⁶⁶ DEÉ NAGY 2010, i. m. 151.

⁶⁷ KÓNYA Péter, *Eperjes szabad királyi város szerepe a kuruc mozgalomban = Hegyaljai felkelés 1697, Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára*, szerk. Tamás Edit, Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 36), 151. A napló: *Dobay Zsigmond naplója 1686*, kiad. Thaly Kálmán, Pest, Emich Gusztáv, 1868 (Monumenta Hungariae Historica, 2, Scriptores, 23: Késmárki Thököly Imre és némely főbb hívének naplói és emlékezetes írásai, 1686–1705), 413–458.

tő Eperjes öntudatos evangélikus polgárainak és az asszony által gyakran látogatott szabad királyi városnak a kulturális hatása is.

Akármilyen okból kifolyólag is született, Szentpétery Éva naplója egy olyan egyedülálló ego-dokumentum, amely közelebb vihet bennünket a máig kevésbé feltárt középbirtokosság mindennapjaihoz, műveltségéhez és érdeklődéséhez. A feljegyzésekből ezen felül megismerjük egy kevésbé módos nemes család napi feladatait, időbeosztását és gazdasági fejlődését. Mindezt egy olyan asszony szemén keresztül tehetjük meg, aki tudatosan megválogatott feljegyzéseivel védi saját érdekeit és figyeli meg a körülötte lévő, a korszak nem csak köznemes női számára idegen társadalmi tereket.⁶⁸

A 17. század második felében született Szentpétery Éva majdnem az összes kora újkorban megjelenő női szerepet megtestesíti. A török háborúk miatti, 16–17. században terjedő gazdálkodónő-szerep nála már természetes. Amellett, hogy gondoskodó anyaként és szolgálói öreként tűnik fel imáiban, fiatal korától kezdve magabiztosan bánik a birtokügyi szervezéssel, férjének megbízható partnere a munkában. Ezeken túl a – még a 18. században született főnemes asszonyoknál sem mindig megfigyelhető – műveltnő-szerep is megjelenik nála. Sok főnemes társával ellentétben tökéletesen ír, tisztában van a férjével közösen vásárolt földek (szokás)jogi hátterével, érdeklődik a politika iránt és imáiban is utal „tudományosságára”.

A napló mint forrás a szakirodalomban megjelenő főnemes nők esetében is komplementer szerepet tölt be. A kortárs gazdálkodó asszonyoktól ugyanis nem maradtak fenn naplók, a naplókat íróktól pedig a gazdasági tevékenységükről tudósító források hiányoznak.

További kutatási lehetőségek, perspektívák

A fentiekből főként az a kérdés adódik, hogy vajon Szentpétery Éva és férje példája mennyire lehetett általános a nemességet tekintve. Számos eddigi kutatás utal arra, hogy a házaspár, de főként az asszony műveltsége kiemelkedő volt saját társadalmi rétegén belül. Érdemes lenne azonban a helyi családok például szokásjogi berendezkedését megvizsgálni, hogy kiderüljön: az asszony esete egyedülálló volt-e, vagy pedig éppen egy lokális jelenségre mutat-e rá.

A napló, sokrétűségének köszönhetően, számos új kutatási eredményhez járulhat hozzá a jövőben. A benne szereplő útleírások az eddig alig feltárt utazástörténethez szolgáltathatnak adatokat, amelyek például a korabeli postahálózattal is összevethetők. A forrás arra is alkalmas lehet, hogy hozzáadjon ahhoz, a korábbi

⁶⁸ A fogalomról bővebben ld. VÁRKONYI GÁBOR, *Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon – a társadalmi tér vizsgálata* = *Századok*, 153(2019), 251–264.

években, két kötet formájában megjelent kutatáshoz, amely a térségbeli „családi eseményekre szóló meghívólevelekre” tért ki 1700-ig bezárólag.⁶⁹

Az ego-dokumentum legunikálisabb részei, az évértékelő imák is további elemzést igényelnek. A helybéli nyomdák által kiadott, helyi gyűjteményekben fellelhető vagy az eperjesi evangélikusok által forgatott német nyelvű imaszövegek átnézése adhat választ a felmerült kérdésekre, például Szentpétery Éva önálló szövegalkotását illetően.

Metzger, Soma

A diary of a gentlewoman Consequences of the records of Éva Szentpétery of Felső-asgúth between 1694 and 1702

In recent years, more and more studies have been published about aristocratic women who kept diaries. These revelations are helping to provide an increasingly broader picture of women's literacy, roles and mindset. However, while we are seeing more and more research in this area, there is still little research on the Gentry. This study presents a voluminous diary by a gentlewoman, the like of which has not been published in Hungary before, and which provides an insight into the female side and the culture of this social strata.

Éva Szentpétery's handwritten diary consists mainly of economic entries and travelogues, but the author also writes a great deal about her emotions. She concludes almost every year with a prayer expressing her views on that period. The author also takes an interest in local public life and organises the day-to-day running of her estates and trade with great confidence. The author tries to use her entries on many occasions to provide reminders of the fact that she owns property in the estates she acquired together with her husband. The control sources included in the research show the practical realization of these owner's property rights demands, for example in the form of contracts.

The presentation, in comparison with aristocratic women and gentry men, reveals the literacy, female roles and emotions of Éva Szentpétery. In many aspects, the results show that the ego document contains more cultural-historical information than similar works by gentry men and in many cases rivals those of aristocratic women.

Keywords: early modern age, women's history, diary, writing, itinerary, gentry.

⁶⁹ *Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)*, szerk. Hanák Béla, Szabó András Péter, Bp., BKTi, 2021 (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak, Magyar Családtörténetek: Források, 4–5).

Dóbék Ágnes

Klimo György pécsi püspök és Koller József történész Janus Pannonius-kutatásai itáliai gyűjteményekben*

Bevezetés

Klimo Györgyöt 1751-ben nevezték ki Pécs püspökének, és haláláig, 1777-ig töltötte be hivatalát. Püspöksége alatt intézkedései a katolikus reformokat tükrözték, és meghatározók voltak az egyházmegye kulturális életére nézve: megújította a papképzést, a tanulókat korszerű olvasmányokkal látta el, jól képzett tanárokat bízott meg, nyomdát és nyilvános könyvtárat hozott létre.¹ A katolikus reformok között nagy hangsúlyt kapott a történeti kutatások előmozdítása; az egyház felelősségének érezte, hogy hozzájáruljon a történelmi műveltség megszerzéséhez.² Klimo követte ezt a törekvést, kulturális vállalkozásai közül kiemelkedik a forráskutatáson alapuló történetírás támogatása. Célja az egyházmegye múltjának megírása volt, a források feltárásával és rendszerezésével – a munka elkészítésével Koller Józsefet bízta meg. Klimo a történeti múlt feltárását eszközként is használta ahhoz, hogy az egyházmegye megkapjon olyan kiváltságokat, amelyeket egykor birtokolt, ilyenek a pécsi püspök pallium viselési joga és a Nagy Lajos király alapította egyetem újbóli felállítása.

A történelmi és irodalmi források beszerzése az 1760-as évek elejétől foglalkoztatta aktívan a püspököt. A kéziratok összegyűjtésében kezdetben Koller József segítette, akit pécsi tanulóévek után küldött Bécsbe, hogy ott a könyvtárakban elkészítse a vonatkozó források másolatát. Később római ágense, Paolo Bernardo Giordani csatlakozott a kéziratok felkutatásához. A forrásgyűjtésben fordulatot jelentett Koller 1766-os itáliai útja. Egy évet töltött Rómában, a forráskiadáshoz

* A tanulmány elkészítését az NKFIH PD 142174. számú projektje és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Legutóbb: SZELESTEI Nagy László, *Klimo György püspök szerepe Muratori műveinek magyarországi terjesztésében* = Uő, *Klimo György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann, Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvtár, 2011, 70–85; SCHMELZER-POHÁNKA Éva, *A pécsi püspöki könyvtár története (1774–1945)*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, 2012; GÓZSY Zoltán, *A katolikus felvilágosodás és a papképzés kapcsolata = Vigilia*, 87(2022), 9, 767–773. DÓBÉK Ágnes, *Circulation of Books, Manuscripts, and Ideas between Hungary and Italy, Cultural Transfers in the Environment of György Klimó, Bishop of Pécs (1751–1777)* = *Cornova: revue České společnosti pro výtzum 18. století* 14, 1(2024), 7–34.

² ROSA, Mario, *Settecento religioso, Politica della Ragione e religione del cuore*, Venezia, Marsilio, 1999, 158–159.

szükséges tanulmányokat folytatott és kéziratok másolatait készítette el. Ez idő alatt legfőbb pártfogója és tanítója Giuseppe Garampi, a Vatikáni Levéltár prefektusa és Tommaso Maria Mamachi, a Santa Maria sopra Minerva domonkos kolostor szerzetese, egyben a kolostorban működő Casanatense könyvtár vezetője. Koller hazatérte után élénk levelezés indult meg a pécsi vonatkozású, a római levéltárakban található források másolatainak elküldéséről. Gyakran Koller közvetítette Klimó kéréseit a római történészek és levéltárosok felé, azonban számos ügyben maga a püspök levelezett, haláláig irányította és anyagilag támogatta a kutatást.³ Koller munkája Klimó halála után, 1782–1812 között jelent meg nyolc kötetben, *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* címmel.⁴

A IV. kötet Janus Pannonius pécsi püspökségét dolgozza fel, Janus irodalmi munkásságára is kitér. A könyvben hivatkozott és kiadott forrásanyag beszerzése két szakaszra különül el: egy részét Klimó irányításával kutatták fel, majd ez a munka folytatódott a püspök halála után, amikor Koller gyűjtötte össze a még hiányzó anyagot Giuseppe Garampi közreműködésével és tanácsait követve. Klimó és Koller levelezésén keresztül rekonstruálhatjuk a forrásgyűjtés állomásait, módszereit, az abban résztvevő személyek kapcsolathálóját.⁵

Klimó első lépései a Janus-kutatásban: együttműködés Teleki Lászlóval

Klimó kiemelt figyelmet fordított Janus Pannonius *Celebratio nuptiarum Iacobi Balbi et Paulae Barbarae* (Klimóék az *Ad Franciscum Barbarum* címmel hivatkoztak rá) versének felkutatására, amely addig ismeretlen és kiadatlan volt. A kézirat beszerzéséről először Entz Géza tudósított, közölve Klimó és Karl Joseph von Firmian milánói székhelyű gróf levélváltását, amelyben a költemény lelőhelyéről értekeznek.⁶ Petrovich Ede további leveleket adott közre, amelyek a kézirat kuta-

³ „Ezt a művet néhai és tiszteletreméltó prelátusom, Klimó György püspök megbízásából írtam, aki ehhez a munkához nemcsak a szükséges irodalmi anyagot gyűjtötte össze, hanem minden egyes oldalát gondosan át is nézte. Sajnos eltávozott e világból, mielőtt befejezhettem volna az utolsó simításokat.” KOLLER, Josephus, *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum*, Posonii, Landerer, 1804. A latin és olasz nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.

⁴ KOLLER, Josephus, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, I–VII., Posonii–Pestini, Landerer, 1782–1812. A sorozatot bevezető kötet: KOLLER, *Prolegomena* 1804, i. m.

⁵ A bejövő levelek szálas anyagként összegyűjtve találhatók meg a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban (a továbbiakban: PEL): I. 1. a. 1. 1751–1776. Litterae privatae Georgii Klimó. A kimenő leveleket időrendben protocollumokba másolták és kötötték be: PEL I. 1. c. További Klimó-leveleket találunk a Klimó-könyvtár kéziratai között: Pécsi Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Történeti Gyűjtemények Osztálya, Klimó Könyvtár és Egyetemtörténeti Gyűjtemény, a továbbiakban: PEKT-TGYO-KKEGY 67037, 67041, 67051. Koller József levelei: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, a továbbiakban OSZK Kt., Quart. Lat. 1511/1–2; Quart. Lat. 1507; Quart. Ital. 33. (Giuseppe Garampi levelei Kollernek); PEKT-TGYO-KKEGY 67038, 67042, 67043, 67052.

⁶ ENTZ Géza, *Klimó György mint Janus Pannonius-kutató = Regnum*, 4(1940–1941), 4, 303–313.

tásához kapcsolódnak, ezek jegyzetek és kísérő tanulmány nélkül jelentek meg.⁷ A Klimo-levelezés feltárásával újabb források kerültek elő, amelyek a Janus-vers ügyében íródtak. Az eddig ismeretlen levéltári anyag és a kutatók által korábban közölt levelek együttes értelmezésével megtudjuk, hogyan szerzett tudomást Klimó egy itáliai levéltárakban rejtőző Janus-versről, kik segítették ennek lemásoltatásában és Pécsre küldésében.

Janus Pannonius 18. századi hazai recepcióját egy humanista költők verseit tartalmazó gyűjteményes kötet, írói lexikonok szócikkjei, a piarista Conradi Norbert 1754. évi Janus-kiadása, majd a század végén Teleki Sámuel kritikai kiadása és Koller József Janus-kötete jelentik. Teleki és Koller munkájának idején sokasodott meg a hazai tudósok levelezésében a pécsi humanista költő nevének említése, a történétírók és gyűjtők a birtokukban lévő oklevelekből és egyéb másolatokból küldték el Klimóéknak, illetve Telekinek és tudós titkárának, Cornides Dánielnek a Janusra vonatkozó adatokat.⁸

Klimót Teleki indította el a Janus-kéziratok kutatásában. 1763 szeptemberében kereste fel, levelének kezdő soraiból kiderül, hogy hozzá is eljutott a pécsi püspök mecenatúrájának híre: „Mivel barátaimtól megtudtam, hogy Ön nagyra becsüli az irodalmat, a tudományt és annak művelőit, nincs kétségem afelől, hogy buzgóságom ezeken a területeken Önből is tetszést fog kiváltani. Sőt, biztos vagyok benne, hogy az Ön támogatásával munkám, amelyet hazánk történelmének érdekében vállaltam, [...] segítséget fog kapni. Bizony, fáj nekem, hogy [...] olyan kevesen jelentek meg Magyarországon Önhöz hasonlóak, akik valóban megbecsülik és értékelik a tudományt és a tudósokat.”⁹

Majd tájékoztatja Klimót Janus-kiadásának tervéről, hangsúlyozza annak fontosságát, mivel a költő életéről és műveiről még hiányosak voltak az ismeretek: „[...] a pannóniaiak között is voltak jeles elmék és kiváló műveltségű férfiak, akik még halálukban is megőrizték volna nemzetünk dicsőségét, ha emléküket nem temetik el velük együtt. Köztük joggal tulajdonítunk első helyet Janus Pannoniusnak, aki a legdicsőbb magyar király, Corvin Mátyás alatt a pécsi püspökséget viselte. Bár rendelkezünk műveinek különböző kiadásával, születéséről, életéről, tanulmányairól még mindig nem tudunk. Amit Czvittinger *Specimen Hungariae literatae* című művében, Bonfini IV. dekádjában, Pierius Valerianus a *De litteratorum infelicitate* című könyvében, Zsámboky Janus verseinek kiadásában tanítottak nekünk a mi Janusunkról, az túl kevés, és ezeket a tanulmányokat nem végezték el olyan szorgalommal, hogy ennél többet ne kívánhatnánk. Mivel azonban műveinek egy új kiadása készül nagyon megbízható kéziratokból, arra a fel-

⁷ PETROVICH Ede, *Klimo püspök levelezéséből* = *Magyar Könyvszemle*, 91(1975), 305–308; PETROVICH Ede, *A 200 éves Klimó könyvtár történetéhez* = *Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 315–325, 324–325.

⁸ SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez* = *Uő, Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas, 2010, 144–155.

⁹ Teleki Sámuel Klimó Györgynek, Bécs, 1763. szeptember 27. PEL I. c. 81. 317–318.

adatra vállalkoztam, hogy e szerző életét és sorsát is a megérdemelt szorgalommal ismertessem. [...]”¹⁰

Teleki a pécsi levéltárban található forrásokról érdeklődik, amelyek hozzájárulhatnak Janus életének bemutatásához. Ezekről másolatokat vagy legalább egy mutató megküldését kéri, hogy átiratot készíthessenek róluk. Klimó postafordul-tával válaszolt, kifejtette, hogy bár örömmel fogadja Teleki kutatását, nem tud segíteni a források gyűjtésében, mert a török uralom alatt sok kár érte a levéltárat, számos irat elpusztult. A levélből kiderül, Klimó hogyan határozza meg magát, mint az irodalom művelője: bár nagy erőfeszítéseket tesz, hogy hozzájáruljon az irodalom ügyének előmozdításához, munkája haszna korlátozott, mert az őt körülvevő teendők nem teszik lehetővé, hogy annyi időt szenteljen e törekvéseinek, amennyit szeretne. Így mecénásként támogatja az irodalmárokat és a tudósokat. Beszámolt Telekinek kutatói igyekezetéről, miszerint a főúrhoz hasonló gondolat – a múlt megismerése – inspirálta, amikor a pécsi püspökök történetét össze akarta állítani. Ugyanakkor minden, a kutatásba fektetett állhatatossága ellenére nem sikerült előrelépnie a munkában, mert nem áll rendelkezésre elegendő forrás.¹¹

Klimó és Teleki levelezése itt, az egymással megosztható források hiányában be is fejeződött volna, azonban néhány hónap múlva a főúr újabb levelet küldött Pécsre.¹² Továbbította a püspöknek két Janus Pannonius-kézirat jelzetét, az egyik a firenzei Laurenziana, a másik a milánói Ambrosiana könyvtárban található Abraham Gronovius leideni filológus és könyvtáros tájékoztatása szerint. Klimó segítségét kéri ezek beszerzésében, hogy teljesebb legyen a kiadása. Teleki, ha nem is szerzett tudomást Klimó itáliai kapcsolathálójáról, feltételezhette a püspök ismeretségeit, mivel a korszak katolikus főpapjainak környezetében meghatározó volt az olasz befolyás. Klimó 1763 körül több olasz személlyel kapcsolatban állt, főbb összeköttetései római ágense, Paolo Bernardo Giordani és a bécsi egyetem dogmatika professzora, Pietro Gazzaniga, akik a hivatalos hírek küldése mellett könyvek és kéziratok gyűjtésében segítettek.

Teleki már jelentős anyagot gyűjtött össze a versek variánsaiból, mind kézirat, mind nyomtatott példányokból, szerette volna az Itáliában őrzött kódexeket is tanulmányozni, hogy a költő egyetlen verse se maradjon ki. A főúr további, Janus életére vonatkozó adatokat közöl; Bonfini, valamint egy a gyulafehérvári székesegyházban található sírkő felirata szerint a költőt Pécsen temették el. Ezt a feltevést Teleki szerint pécsi kutatással lehetne tisztázni.¹³ A levél üdvözlő soraiból

¹⁰ *Uo.*

¹¹ Klimó Teleki Sámuelnek, Bécs, 1763. október 6. *Uo.*, 312. Közli: PETROVICH 1975, i. m. 305.

¹² Teleki Klimónak, Sárd, 1764. március 18. PEL I. 1. a. 1. 1764. Közli: PETROVICH 1974, i. m. 324–325.

¹³ Csak 1991-ben, a pécsi székesegyház renoválásakor sikerült tisztázni, hogy Janust valóban Pécsen temették el. Koller, a Janus püspökségét feldolgozó munkájában utal azokra az információkra, amelyek Teleki ezen leveléből származnak: az egyik passzusban megjegyzi, hogy Janus vérségi vonala a Garázda családhoz vezethető vissza, amellyel a Teleki család rokonságban áll. KOLLER, *Historia Episcopatus Quinqueecclesarium*, IV., Posonii, Landerer, 1796, 28. A továbbiakban: KOLLER IV.

kiderül, hogy a püspök és Teleki a két levélváltás között személyesen találkoztak Pozsonyban, ekkor volt lehetőségük megvitatni kutatásaikat, amelyek kiegészítették egymást.¹⁴ Klimó a püspökség történetének részeként Janus életrajzát szeretne volna összeállítani, Teleki pedig a költő verseinek minél teljesebb kiadását tervezte közreadni. Ez a közös cél és érdeklődés motiválta Klimót, amikor – nem elfeledkezve Teleki kéréséről – arra kérte Kollert, hogy itáliai útja során másolja le a milánói és a firenzei kéziratokat.

Kutatás az itáliai levéltárakban: Koller József utazása

A szakirodalom Koller József itáliai útját ez idáig Brüstle József és Szinnyei József nyomán idézte.¹⁵ Koller és kísérői, Pietro Maria Gazzaniga és Dionisio Remedelli bécsi tanároknak az utazás során Klimóhoz címzett leveleiből teljesebb képet kaphatunk az út során szerzett élményeikről, tapasztalataikról, találkozásairól.¹⁶ Az úti jelentések között megtaláljuk a Janus-kézirat kereséséről szóló beszámolókat is.

Koller bécsi pártfogója, Gazzaniga javaslatára kérte a püspöktől 1766 áprilisában, hogy Itáliába utazhasson, ott megszerezhesse a teológiai doktorátust.¹⁷ Július 1-én vagy 2-án Klimó engedélyét megkapva Pozsonyból indultak Velencébe.¹⁸ Ott Koller az utazás meghosszabbítását kérte, hogy Rómában több időt tölthessen.¹⁹ Majd Padova, Vicenza, Verona és Brescia útvonalon Bergamóba mentek, ott várva meg a püspök válaszát. Klimó jóváhagyó levele nem érkezett meg, Koller augusztus 6-án már Firenzéből jelentkezett, beszámolva arról, hogy Gazzanigával elváltak útjaik Genovában, mert vezetője Remedelli atyával visszatért Milánóba.²⁰ Időközben Remedelli kapcsolatai révén elintézte, hogy Koller ünnepélyesen megkapja babérkoszorús diplomáját a pisai egyetemen. Koller Fi-

¹⁴ „[...] levelemben a legsúlyosabb kétségeimmel fordulok Önhöz, úgy vélem azonban, hogy nem kellene mentséget keresnem Ön előtt. Hiszen az Ön kivételes kedvessége, amellyel a jó irodalom minden kedvelőjét akarata szerint felkarolja, és amellyel tavaly a királyi városban fogadott, valamint az irodalmi ügyek tanulmányozásának előmozdítása iránti figyelemre méltó elkötelezettsége nem kíván meg semmiféle kétséget.” PETROVICH 1975, i. m. 324.

¹⁵ Lásd: BODA Miklós, *Koller József Itáliája* = *Uő, Itáliából Itáliába*, Pécs, Pro Pannónia, 130–131.

¹⁶ A levelek 1766. április 12. és 1767. október 31. között íródtak. Klimó bejövő levelei között, számozatlan lapokon találhatók meg: PEL I. 1. a. 1. 1766–1767.

¹⁷ „[...] kérem támogatását a következő elsődleges fontosságú ügyben: nevezetesen, hogy javasolni szíveskedjék, hogy Itáliában szerezzen teológiai diplomát. Bizonyos, hogy erre nagy szükségem van, mert különben felkészületlen leszek, és nem célszerű erőfeszítéseimet elfecsérelni. [...]” Koller Klimónak, Bécs, 1766. április 12. *Uo.*

¹⁸ Erről Koller április 25-én, május 13-án és június 19-én Bécsből írt leveleiben értesíti Klimót. *Uo.*

¹⁹ Koller Klimónak, Velence, 1766. július 12. *Uo.*

²⁰ Koller Klimónak, Firenze, 1766. augusztus 6. *Uo.*

renzében várta Klimó engedélyét az út folytatására, amennyiben nem kapja meg, akkor csatlakozik Gazzanigához.²¹ Koller tanácsalanságában, mivel nem kapott választ a püspöktől, visszament Gazzanigáékhoz Milánóba. Innen küldi következő levelét, amelyben leírja, hogy előljárói biztatására Klimó válasza nélkül is elindul Rómába, mivel korábban maga a püspök biztatta erre. Visszatért Firenzébe, ott néhány napig még várakozott, bízva abban, hogy megérkezik hozzá Klimó levele.²² A milánói és a firenzei napok alatt volt lehetősége a Janus-kéziratokkal foglalkozni. Az utazás elsődleges célja Koller doktorátusának megszerzése volt, de az észak-itáliai tartózkodás miatt a püspök valószínűleg arra kérte Kollert, hogy ha lehetősége adódik, igyekezzen beszerezni a kéziratokat is. Kollert Milánóban bevezették Karl Joseph von Firmian gróf²³ társaságába, útban Milánóból Firenze felé így számolt be a püspöknek élményeiről: „Hosszadalmas lenne elmesélni azokat a kitüntetések, amelyeket Gazzaniga atya milánói társaságában kaptam. Öexcellenciája Firmian gróf kétszer is megtisztelt azzal, hogy jelen lehettem az asztalánál, és ezalatt dicsekedett régi barátságával Excellenciáddal, és emiatt különös jóindulatot tanúsított irántam. Bízom benne, hogy Janus Pannonius művét, amely az Ambrosiana Könyvtárban van, előbb-utóbb megkapjuk, a másik, Firenzében lévő művéről pedig gondoskodom, amikor oda megyek.”²⁴

Koller Firenzében Antoniotto Botta Adornótól, a Toszkan Nagyhercegség első miniszterétől kap engedélyt, hogy lemásolja a Biblioteca Laurenziana Janus-kéz-

²¹ „[...] Gazzaniga atya arra utasított, hogy ha Firenzében levelet kapok Excellenciádtól, amelyben ellenzi római utazásomat, ne menjek tovább, hanem térjek vissza hozzá. Ha azonban az ellenkezője történne, megígérte, hogy ellát engem rendünk generális atyjához és másokhoz intézett levelekkel, amelyek révén Excellenciád belátása szerint Rómában maradhatok, anélkül, hogy jelentős költségekbe kerülnek. [...]” Koller Klimónak, Firenze, 1766. augusztus 6. *Uo.*

²² Koller Klimónak, Milánó, 1766. augusztus 15. *Uo.* Koller tehát kétségek között folytatta útját, mivel nem lehetett biztos abban, hogy Klimó valóban jóváhagyta a hosszabbítást. Azonban csupán arról volt szó, hogy a püspök válaszelevelei nem érkeztek meg Bergamóba, pedig postaforrástól választott mind Gazzanigának, mind Kollernek, megadva az engedélyt: Klimó György Pietro Maria Gazzanigának, Pozsony, 1766. július 28. PEL I. c. 82. 208. A levélben a püspök köszönetet mond Koller kíséretéért: „Őszinte hálámat fejezem ki Önnek azért a kivételes gondoskodásért, amelyet az ifjú Koller iránt tanúsít, akinek egészsége, valamint tudományokban és tapasztalatokban való előrehaladása nagyon kedves számomra. Az egyik sem létezhet a másik nélkül; Önben az öreg Mentornak az ifjú Telemakhosról való gondoskodásának tökéletes tükörképét ismerem fel.” Kollert biztosítja arról, hogy megfelelő szállást talált neki a római pálos atyáknál: Klimó Kollernek, Pozsony, 1766. augusztus 7. *Uo.*, 207.

²³ Karl Joseph von Firmian (1716–1782) osztrák főúr, akit Lombardia megbízott miniszterévé választottak, pártfogolta az irodalmat és a művészeteket, jelentős könyv- és festménygyűjteményt hagyott hátra. BONNAZZA, Marcello, *Dai „buoni studi” al „buon governo”. La parabola di Carlo Firmian, plenipotenziario trentino a Milano = Trentini nell’Europa dei Lumi: Firmian, Martini, Pilati, Barbacovi*, a cura di NEQUIRITO, Mauro, Trento, Comune di Trento, 2002, 9–25. A neve először 1762-ben bukkan fel a Klimó-levelezésben, amikor a püspök megköszöni és viszonzza az akkor Milánóban tartózkodó Paolo Bernardo Giordani ágensén keresztül a Firmiantól kapott üdvözlöt. Klimó Giordaninak, Pozsony, 1762. október 22. PEL I. 1. c. 81. 202.

²⁴ Koller Klimónak, A Ticino partján, 1766. augusztus 16. PEL I. 1. a. 1. 1766.

iratát, valamint további kapcsolódó iratokat.²⁵ Itt azonban megszakad Koller híradása a Teleki által javasolt anyag beszerzéséről. Itáliai Janus-kutatásairól a *Historia Episcopatus Quinqueecclesarium* IV. kötetében olvashatunk.²⁶ Milánóban a kért kéziratot nem találták meg, de Koller megkérte az Ambrosiana könyvtárosát, Baldassare Oltrocchit, hogy a későbbiekben gyűjtsön Janus Pannoniusra vonatkozó anyagot. Koller Firenzében a kézirat olvashatatlansága miatt nem jutott előre, csak a címet és néhány sort tud lemásolni; a munka során segítői Angelo Maria Bandini, a könyvtár vezetője és Tommaso Peroli, firenzei domonkos szerzetes. Rómában végül egy évet töltött, ez idő alatt Giuseppe Garampi, a Vatikáni Levéltár prefektusa mellett másik pártfogója Tommaso Maria Mamachi domonkos szerzetes, a Santa Maria sopra Minerva rendházban működő Casanatense könyvtár prefektusa.²⁷ Római Janus-kutatásairól nem tudunk, egyetlen ismert, Rómából küldött levelében olvasmányairól és oklevelek tanulmányozásáról számol be.²⁸

Janus-versek Észak-Itália gyűjteményeiből: Baldassare Oltrocchi és Karl Joseph von Firmian gróf közreműködése

Baldassare Oltrocchi (1714–1797) 1746-tól a milánói Biblioteca Ambrosiana kötelékében dolgozott, 1767-ben nevezték ki a könyvtár vezetőjének. Több szövegkiadást adott közre, tudós könyvtárosként szívesen ajánlotta fel segítségét a hozzá fordulóknak.²⁹ Cornides Dániel, Teleki titkára is levelezett vele a Janus Pannonius-verset keresve. 1769-ben írta a magyar kutatónak: „Janus Pannonius Barbarushoz intézett verse soha nem volt irataink között [...]. Mindazonáltal, alaposabb vizsgálatot végzek, szorgalmasan utánajárok mindennek.”³⁰

Oltrocchi egy másik kódexben akadt Janus-versekre – az *Andreola-epitáfium* három epigrammájára és Guarino leányának, Liberának esküvőjére szerzett nász-

²⁵ „[...] Tegnap teljes engedélyt kaptam Botta marsall őexcellenciájától, hogy nemcsak Janus Pannoniusnak azt a kéziratát írjam át, amelyet találtam, hanem bármely másikat is, amely az utóbbi napokban foglalkoztatott. [...]”. Koller Klimónak, Firenze, 1766. szeptember 15. *Uo.*

²⁶ KOLLER IV., 18–19, 242–243.

²⁷ Koller a püspöktől a tanulmányút meghosszabbítását kérte: „Pisai doktorunk, aki talán belebolondult Róma nagyszerűségébe, nemrég kérvényt nyújtott be, hogy meghosszabbíthassa ottlétét a városban, és én szeptember huszonegyedikéig megadtam neki a haladékot, remélve, hogy kívánságunknak megfelelően visszatér. Klimó Gazzanigának, Pozsony, 1767. február 5. PEL I. 1. c. 82. 298. Koller tehát a püspök nagyvonalúságának köszönhetően egy teljes évet tölthetett Rómában, visszautazása 1767 októberére tehető, amikor Bécsbe érkezéséről üzen: Koller Klimónak, Bécs, 1767. október 31. PEL I. 1. a. 1. 1767.

²⁸ Koller Klimónak, Róma, 1766. november 19. *Uo.*

²⁹ CASTIGLIONI, Carlo, *I Prefetti della Biblioteca Ambrosiana (Notizie bio-bibliografiche)* = *Miscellanea Giovanni Galbati*, a cura di FUNAIOLI, Gino [et al.], II., Milano, U. Hoepli, 1951, 411–413.

³⁰ Oltrocchi Cornidesnek, Milánó, 1769. július 30. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, a továbbiakban MTA KIK Kt., Magyar Irodalom Levelezés 4r. 156.

énekre –, ezek egy félreértés miatt nem jutottak el Klimóékhoz. Végül az *Andreola-epitáfiumot* Teleki gróf kapta kézhez 1769-ben, és Cornides Dániel küldte el a másolatukat Pécsre.³¹ Oltrocchi az *Epithalamium in Liberam Guarinam, et Salomonem Sacratum* (Nászének Libera Guarina és Salomon de Sacrato esküvőjére) című verset is szeretne volna elküldeni Klimónak 1770-ben, de nem volt rá szükség, mert tudomásukra jutott, hogy azt már kiadta Johann Philipp Pareo *Delitiae poetarum Hungaricorum* című gyűjteményes kötetében.³²

1770-ben a püspök érdeklődése ismét a lappangó milánói Janus-kézirat felé fordult. Koller az utószó szerint ekkor zárta le a pécsi püspökség története negyedik kötetének kéziratát, így Klimóval közösen nagy erővel dolgozott azoknak a forrásoknak a megszerzésén, amelyek még hiányoztak.³³ Így merül fel újból a Milánóban sikertelenül keresett vers, amelynek ügyében Klimó Firmian grófnak írt. E leveléből tudjuk meg, hogy pontosan melyik verset keresik. A püspök arra kéri Firmiant, hogy küldje el neki Janus *Barbaro-epithalamiumát*, amely az Ambrosiana könyvtárban lehet.³⁴ Ezt megbízható forrásból tudja, illetve a *Bibliotheca Bibliothecarum manuscriptorum* című kiadványra hivatkozik, amelyben szerepel a vers leírása és milánói őrzési helye.³⁵ Klimó unokaöccsét, az ezredével Milánó környékén állomásozó Mondok Györgyöt bízta meg a másolat elkészíttetésével, a másoló kifizetésével és a csomag mielőbbi eljuttatásával – postán vagy személyesen – Pécsre.³⁶ A főpap levelére írt válaszokat Entz Géza és Petrovich Ede közléseiből ismerjük: a vers nem az Ambrosianában van, Angelo Maria Querini bíboros említi Francesco Barbaro levelei kiadásához készült bevezetőjében, lelőhelyeként egy Bresciában őrzött kódexet jelöl meg.³⁷ Firmian ígéri, hogy ha sikerül megtalálni a verset, eljuttatja a másolatot Pécsre.³⁸ Két hét múlva küldi a hírt Klimónak, hogy a Francesco Barbaróhoz címzett költemény a Querini által idézett kódexben van, tévedésből kerülhetett az Ambrosiana katalógusába. További szö-

³¹ KOLLER IV., 242. Koller nehezményezi, hogy Cornides jutott hozzá a versek másolatához, annak ellenére, hogy azok a pécsi püspök használatára készültek. Cornides állítja, nem tudott erről: Cornides Kollernek, Szeben, 1770. szeptember 26. (levélfogalmazvány) MTA KIK Kt. Magyar Irodalom Levelezés 4r 57/III. 100. Cornides megosztotta az Oltrocchi által lemásolt verseket a pécsiakkal, későbbi levelében ezt „emberi kötelességként” nevezte meg: Cornides Kollernek, Szeben, 1770. november 15. (levélfogalmazvány) *Uo.*, 105.

³² KOLLER IV., 243.

³³ *Uo.*, 521.

³⁴ Klimó Firmian grófhhoz, 1770. február 17. PEL I. 1. c. 84. 17–18. A levelet közli az eredeti, Milánóban található kézirat alapján: ENTZ 1940–1941, i. m. 309–310.

³⁵ MONTEAUCON, Bernardo de, *Bibliotheca Biobibliothecarum manuscriptorum*, Parisiis, apud Briasson, 1739, 517.

³⁶ Klimó kérése Mondokhoz a másolat ügyében: Pozsony, 1770. február 17. PEL I. 1. c. 84. 18.

³⁷ QUERINI, Angelo Maria, *Diatriba praeliminaris in duas partes divisa ad Francisci Barbari et aliorum ad ipsum epistolae ab anno Chr. MCCCCXXV ad an. MCCCCLIII* [...], Brixiae, Joannes Maria Rizzardi, 1741, 104.

³⁸ Firmian Klimónak, Milánó, 1770. március 27. PEKT-TGYO-KKEGY Ms. 507. 285–286. Közli: PETROVICH 1975, i. m. 306.

veghelyeket sorol fel humanista szerzők leveleiből és műveiből, ahol Janusról van szó, ezeknek a könyveknek a beszerzésében is felajánlja segítségét, ha azok a püspök könyvtárában nincsenek meg.³⁹ Klimó levelezésében nem találtam a Janusszal kapcsolatos irodalom beszerzésére vonatkozó adatot, de könyvtárának kötetei között fennmaradt néhány, a témát érintő könyv. Valószínűleg a Firmiannal való levélváltást követően vásárolta meg Querini Barbaro-levelezés kiadásának bevezető kötetét és az 1743-ban megjelent folytatását, amelyben a leveleket közli.⁴⁰ A Klimó Könyvtárhoz tartozik a Kanonoki Gyűjtemény, ebben található a *Delitiae Poetarum Hungaricorum* című gyűjteményes kötet és Janus Pannonius latin nyelven írt költeményeinek és epigrammáinak 1754-es budai kiadása. A könyvek Koller József tulajdonában lehettek, a történész mindkettőt említi a Janus püspökségét feldolgozó kötetben.⁴¹

A kézirat végül 1770 júniusában jut el Klimóhoz: „Nemrégiben unokaöcsém [...] azt írta nekem, hogy Janus Pannonius kiadatlan *ad Franciscum Barbarum* című verse egy bresciai kódexben van, és hűségesen lemásolta néhány másik kézirattal együtt, amelyet Excellenciád adott neki. [...] Ezúton értesítem unokaöcsémet, hogy az említett kéziratot a többivel együtt küldje el nekem.”⁴² A *Barbaro-epithalamiumot* Koller közölte a bresciai kézirat alapján a pécsi püspökség történetének IV. kötetében, amely 1796-ban jelent meg.⁴³ A Firmian által küldött másolathoz rövid ismertetés tartozik, amely elmondja a bresciai kódex történetét. Ezt használta fel Koller a versehez tartozó jegyzetben, amelyben a kézirat megtalálását, a kódex sajátosságait írja le.⁴⁴ Koller és Cornides levélváltásaiból kiderül, hogy Cornides tudomására jutott, hogy a pécsieknek sikerült megtalálniuk a tévesen milánói lelőhellyel jelölt verset. A kézirat mielőbbi kiadására biztatta Kollert: „Janus Pannoniusnak Franciscus Barbarushoz írt, még kiadatlan versét, amelyet megszerezteél, ha kiadod, azzal nemcsak a művelt, hanem a széles közönséget is megragadod.”⁴⁵

Teleki Janus-kötetét 1784-ben adták ki Utrechtben. Csakúgy, mint Kolleré, tartalmazza az Oltrocchitól beszerzett *Andreola-epitáfiumot*,⁴⁶ de a bresciai kó-

³⁹ Firmian Klimónak, Milánó, 1770. április 15. PEKT-TGYO-KKEGY Ms. 507. 287–288. A levél Milánóban található fogalmazványát közli: ENTZ 1940–1941, i. m. 310–312. Valószínű, hogy Firmian és Oltrocchi kapcsolatban voltak, és a tudós könyvtáros volt Firmian segítségére az adatok összegyűjtésében. ENTZ 1940–1941, i. m. 307.

⁴⁰ A kötet Klimó possessor-bejegyzésével maradt fenn. PEKT-TGYO-KKEGY, E.VI.1–2.

⁴¹ Lelőhely: *Uo.*, 63628, 63148.

⁴² Klimó Firmianhoz, Pécs, 1770. június 6. PEL I. 1. c. 84. 51. Közli: PETROVICH 1975, i. m. 306. Klimó ezzel egyidőben unokaöcsét is tájékoztatja a megbízásról: Klimó Mondoknak, Pécs, 1770. június 6. *Uo.*

⁴³ KOLLER IV., 227–239.

⁴⁴ Ld. ENTZ 1940–1941, i. m. 306.

⁴⁵ Cornides Kollernek, Szeben, 1770. szeptember 26. (levélfogalmazvány) MTA KIK Kt. Magyar Irodalom Levelezés 4r. 57/III.

⁴⁶ *Iani Pannonii, poetarum sui seculi facile principis [...] poemata, quae uspiam reperiri poterunt omnia [...]*, I, ed. Samuel Teleki, Alexander Kovásznai, Traiecti ad Rhenum, Bartholomaeus Wild, 1784, 639. KOLLER IV., 242–243.

dexben talált *Ad Franciscum Barbarum* nem jutott el hozzá, az nem szerepel benne. Később munkája harmadik, kiegészítő kötetében tervezte kiadni, azonban ez nem valósult meg.⁴⁷ Teleki és Koller többször egyeztettek, Cornides Dánielen és Dobai Székely Sámuelen keresztül küldtek adatokat egymásnak.⁴⁸ Koller megkapta az utrechti kiadást, és saját munkájának jegyzeteiben – mivel a főszöveg már régen készen volt – elismerően nyilatkozik róla, és adataival kiegészíti szövegét, egyes helyeken jelzi, hogy Dobaitól vagy Cornidestől származik a helyes olvasat vagy értelmezés.⁴⁹

Janus-kutatás a Klimó halálát követő években: Giuseppe Garampi részvétele

Klimó püspök halála után Koller folytatta a megkezdett munkát. Igyekezett összegyűjteni a Janusra vonatkozó, itáliai lelőhelyű forrásokat a kézirat tényleges lezárta előtt. A források és különböző adatok, szöveghelyek lemásoltatásában és megtalálásában Giuseppe Garampi volt segítségére. A szakirodalom szerint Garampi a magyarországi egyháziakkal való kapcsolathálója az 1760-as évek elején épült ki. Klimóval váltott legkorábbi levele 1767-ből maradt fenn, a kettejük közötti levelezés Koller hazaérkezése után indult meg.⁵⁰ Kollert valószínűleg a domonkos atyák mutatták be Garampinak Rómában. Koller *De sanctis ritibus et caeremoniis* című, olaszból latinra való fordításának Garampihoz intézett dedikációjában kiemeli a támogatást, amit Garampi nyújtott neki római tanulmányai alatt: „[...] Tíz évvel ezelőtt, amikor teológiai tanulmányaimat otthon befejeztem, és Rómában tanultam püspököm költségén, Ön nagylelkűen segített engem. [...] amint észrevette a tudásban való előrehaladás iránti vágyamat, azonnal befogadott, és nemcsak oktatott, hanem teljes hozzáférést biztosított hatalmas és kitűnő könyvtárához is, amely akkoriban közel húszezer kötetet számlált. Mindent megtett, hogy segítsen nekem, hogy bármilyen könyvet átvihessek a lakóhelyemre.”⁵¹ Garampi részt vállalt több magyarországi főpap könyvtárának gyarapításában, közülük kettejükhez fűzte szoros barátság: Klimóhoz és Eszterházy Károly pécsi

⁴⁷ Teleki Sámuel és a Teleki-Téka, s. a. r. Déé Nagy Anikó, Bp., Kriterion, 1976, 43–44.

⁴⁸ Dobai Székely Sámuel és Koller József levelezése, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek Hencz Enikő, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2016, 2. és 29. sz. forrásközlések.

⁴⁹ Koller és Teleki kiadásairól lásd még: *Iani Pannonii Opera quae manserunt omnia*, Vol. I, Epigrammata, Fasc. 1, Textus, edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius MAYER, similia addidit Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi, 2006, 28–31.

⁵⁰ FEJÉRDY András, Soós István, *Klimó György és Giuseppe Garampi = Klimó György püspök és kora – Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann, Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvtár, 2011, 125–141, 128.

⁵¹ GERVASIO, Francesco, *Instuctio de sacris ritibus et coereemonis*, latine reddita Josepho KOLLER, Quinque-Ecclesiis, Typ. Engel, 1775.

püspökhöz.⁵² Klimo több levelet váltott Garampival, azonban a kettejük közötti információcsere gyakran Kollerén keresztül valósult meg. Garampi figyelemmel kísérte Koller munkáját, a püspök halála után megszakítás nélkül folytatódott levelezésük. Garampi 1776–1785 között mint bécsi nuncius működött, 1785-ben tért vissza Itáliába.

Garampi és Koller levélváltásaiban 1780–1785 között válik gyakorivá a Janus életrajzát vagy műveit érintő dokumentumok említése.⁵³ Koller történeti munkájának jegyzeteiben jelöli, hogy kitől kapta meg vagy szerzett tudomást az adott adatról vagy szövegről. A Garampi leveleiben szereplő fontosabb forrásokat és adatokat mind beillesztette munkájába, a nuncius nevének feltüntetésével.

Koller 1780-ban Angelo Colocci reneszánsz humanista írásait kereste Janusról, ehhez Garampi segítségét kérve.⁵⁴ A nuncius nem találta a bécsi könyvtárakban Colocci műveit, azok a Vatikáni Levéltárban voltak, azonban közölt Koller számára addig ismeretlen szöveghelyeket, amelyekben feltűnik Janus Pannonius. Például említi Bernard Adelmann egyik Ioannes Reuchlinhez írt levelét, amelyben azt írja, hogy úgy tudja, Janus verses formában az egész *Iliászt* lefordította. Koller mielőtt beépítette munkájába a Garampi által küldött adatokat, igyekezett azokat ellenőrizni, és jelezte, ha adott információra nincs bizonyíték, ahogy a Homérosz-fordítás esetében is tette.⁵⁵ Koller a Kaprinai István kiadásában megjelent Colocci-féle Janus-életrajz alapján kerestette az itáliai humanista szerző írásait, mivel nem volt meggyőződve arról, hogy a Kaprinai által közölt szöveg valóban Colocci munkája. A kérdés tisztázása nem sikerült, Garampi akkoriban Bécsben élt, távol a Vatikáni Levéltártól, ahol Colocci írásait őrizték.⁵⁶

A nuncius 1781 januárjában hívta fel Koller figyelmét két meghatározó forrásra, Roberto degli Orsi két Janushoz címzett költeményére és Janus Sigismondo Malatestáról írt epigrammájára, amely a 2847. számú vatikáni kódexben található.⁵⁷ Orsi elégiáját és epigrammáját a római Biblioteca Angelicában őrizték, Garampi a másolatokat még ez év júniusában elküldte Pécsre.⁵⁸ A Vatikáni Levéltárban őrzött kódex vizsgálatára 1783-ban került sor, ehhez Garampi utódja, Gaetano Marini levéltáros segítségét kérte. A jelölt kódex több Janus-verset tartalmaz, közülük két, Malatesta ellen írott epigramma másolatát Garampi levélben juttatja

⁵² *Giuseppe Garampi és az egri Eszterházy-könyvtár gyarapítása, 1776–1790 (Dokumentumok)*, közli Fejérdy András, Soós István, Bp., HUN-REN BTK–Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadója, 2023, 15.

⁵³ Garampi Kollernek küldött levelei: OSZK Kt. Quart. Ital. 33. I–VI.

⁵⁴ Garampi Kollernek, Bécs, 1780. szeptember 1., 3. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. III. 78r., 80r.

⁵⁵ KOLLER IV., 23.

⁵⁶ Garampi Kollernek, Bécs, 1780. szeptember 11. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. III. 82r. Colocci szerzőségéről ld. KOLLER IV., 29. A szerzőséget bizonyítja: HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius-Társaság, 1931, 299–300.

⁵⁷ Garampi Kollernek, Bécs, 1781. január 5. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. IV. 1r–1v.

⁵⁸ Garampi Kollernek, Bécs, 1781. május 18. *Uo.*, 48r. A versek másolata: OSZK Kt. Quart. Ital. 33. VI. 100r–101v. Kiadásuk: KOLLER IV., 243–246. Koller egy másik, Janusnak címzett verset is Garampi segítségével kapott meg a klosterneuburgi kolostorból: KOLLER IV., 246.

el Kollernek. Ugyanitt értesíti, hogy az 5131. számú vatikáni kódexben van Janus Paola Barbaro Giacomo Balbival kötött házasságára írott, *Cognatum pridem* kezdetű költeménye.⁵⁹ Ez az *ad Franciscum Barbarum* című dicsőítő költemény részeként a bresciai kódexben is ott volt, így Koller ennek a másolatát már megkapta. A 2847-es kódex tartalmának áttekintéséhez Garampi segítséget nyújtott. Arra kérte Kollert, hogy a birtokában lévő Janus-versekről készítsen egy betűrendes listát, hogy a levéltár másolója könnyen össze tudja azt nézni a kódexbe jegyzett sorokkal, és így, az addig ismeretlen verseket lemásoltathassák. Garampi néhány hét múlva értesítette arról, hogy a listát eljuttatta a levéltárnak.⁶⁰ Ezt követően csak 1785-ben, Garampi Itáliába való visszatérésének évében kerül szóba a kódex, ekkor Garampi azt írja Kollernek, Rómába megy Janus kiadatlan verseiért.⁶¹ Később a kódex verseiről nem esik köztük szó. Koller munkájába nem illesztette be a két Malatesta-epigrammát – valószínűleg a másolótól érkező kéziratra várt –, azonban létezésükre és a 2847-es vatikáni kódexre felhívta a figyelmet: „Garampi püspöktől tudtam meg, hogy létezik egy vers a mi Janusunktól Malatesta Zsigmondról a 2847-es számú, 16. századi vatikáni kódexben, amely még nem látott napvilágot. Ha reményeim szerint megszerzem, nem mulasztom el, hogy e történet következő kötetének valamelyikében nyilvánosságra hozzam.”⁶²

Garampi folyamatosan szolgáltatott Janus forrásaihoz felhasználható adalékokat. Felhívta Koller figyelmét a Laurenziana katalógusának harmadik kötetére, amelyben több Janus-verset írt össze a szerkesztő, Angelo Maria Bandini. Ez a jegyzék megvolt a budai könyvtárban is, ott Koller könnyen tanulmányozhatta.⁶³ Jelezte Kollernek Girolamo Tiraboschi irodalomtörténete nyomán Francesco Arsilli egy carmenjének pontos helyét, amelyben megemlíti Janus Pannoniust.⁶⁴ Azt is felvetette, hogy a luxemburgi *Journal historique et litterarie* újságírói az 1782. május 15-i számban feltűntették az enciklopedisták egy hibáját, miszerint Janus Pannonius bemutatásánál nem vették figyelembe, hogy *Cinquechiese* (Pécs) egy város neve.⁶⁵ Tudósított a *Guarino-panegyricus* 1513-as bolognai kiadásáról, amelyet Maghi Sebestyén jelentetett meg. A nyomtatványhoz tartozik a Szatmári György pécsi püspökhöz címzett ajánlólevél, amelynek jelentősége újszerű Janus-értékelésében van. Garampi ígerte a szöveg Pécsre való elküldését.⁶⁶

⁵⁹ Garampi Kollernek, Bécs, 1783. május 20. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. V. 25r–26r. A *Cum Malatestaeos* és az *Urbis Ariminea* kezdetű epigrammákat másolja a levélbe.

⁶⁰ Garampi Kollernek, Bécs, 1783. június 3. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. V. 29r. és Baden, 1783. július 11. *Uo.*, 31r.

⁶¹ Garampi Kollernek, Bécs, 1785. január 2. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. VI. 3r–v.
⁶² KOLLER IV., 22.

⁶³ Garampi Kollernek, Bécs, 1781. június 11. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. IV. 54r.

⁶⁴ Garampi Kollernek, Bécs, 1781. július 17. *Uo.*, 60r–61r.

⁶⁵ Garampi Kollernek, Bécs, 1783. április 19. OSZK Kt. Quart. Ital. 33. V. 21r.

⁶⁶ Garampi Kollernek, Baden, 1783. július 30.; Bécs, 1783. szeptember 17. és október 3. *Uo.*, 33r., 37r., 39r.

Összegzés

Klimóék Janus munkáinak teljes kiadását nem készítették el. A püspök irányításával és közreműködésével a Koller József és olasz segítői által feltárt anyag a *Historia Episcopatus Quinqueecclesarium* IV. kötetébe épült be, amely Janus püspökségét és munkásságát dolgozza fel. Teleki László adta ki Janus összes költeményeit, amelynek kiadása a pécsi munkával egy időben készült. A két vállalkozás jellege különböző, ugyanakkor mindkettőnek a forrásgyűjtés volt az alapköve. Klimónak és Kollernek, mint katolikus kutatóknak nagy előnyük volt, hogy az Itáliában őrzött, egyházi gyűjteményekben lévő anyaghoz könnyebben hozzáfértek, megvolt a kapcsolathálójuk, amely segítségével elérték az illetékeseket. Erre Teleki is utalt kiadásában, miután megemlítette azokat a Janus-verseket, amiket hiába keresett: „[...] Mivel azonban nem volt lehetőségünk a leghíresebb olasz könyvtárakban kutatni, reméljük, hogy olvasóink elfogadják a bocsánatkéréseinket, ha valahol Itáliában található olyan Janus Pannonius írás, ami egyetlen kiadásban sem szerepel, ideértve a mi saját kiadásunkat is.”⁶⁷

Klimo püspök az itáliai egyháziakkal való kapcsolatait nemcsak hivatali ügyeinek intézése céljából ápolta. Kapcsolathálójában kiemelkedő számmal szerepelnek Bécsben és Itália-szerte élő történészek, tanárok, teológusok, akikkel hosszabb, szoros tudományos kapcsolatot épített ki. Hozzájárulásuk nélkülözhetetlen volt Klimó kulturális terveinek – az egyházmegye történetének megírása és nyilvános könyvtár létrehozása – megvalósításához. Az itáliai személyek szerepvállalásának fontosságát mutatja a püspök és pártfogoltja, Koller József kutatása a Janus Pannoniust érintő források ügyében. Itáliai levelezőpartnereik számos olyan adatot közöltek velük a magyar humanistáról, amelyekről az országban ők szereztek először tudomást. Janus nemcsak az egyházmegye történetének kontextusában érdekelte őket, személyének irodalmi jelentősége is előtérbe kerül. A források gyűjtésénél az egyik elsődleges szempont volt azoknak az adatoknak a számbavétele, amelyek igazolják Janus jelentőségét az európai humanista irodalomban.

Dóbék, Ágnes

Exploring Janus Pannonius in Italian Collections: Research by Bishop György Klimo of Pécs and Historian József Koller

An essential aspect of the patronage of Bishop György Klimo, Bishop of Pécs (1751–1777), was his support for the preparation and publication of historical works. He placed special emphasis on documenting the history of his diocese by researching and organizing sources. He assigned this task to his protégé, József Koller. The work is completed and part IV of the eight-volume series focuses on the bishopric of Pécs of the humanist poet Janus Pannonius (1434–1472), delving into both his ecclesiastical role and his literary contributions.

⁶⁷ TELEKI 1784, i. m. 335–336.

Some of the source materials cited and published in the book originate from Italian libraries and archives. The acquisition of these manuscripts is divided into two phases: some were researched under Klimo's direction, and this work continued after the bishop's death when Koller collected the still missing material with the assistance of the nuncio in Vienna, Giuseppe Garampi.

Klimo's extensive network in Italy played a pivotal role in the research, with the help of which the sources kept in Italian archives were sent to Pécs. Through the correspondence of Klimo and Koller, we gain insight into the various stages and methodologies employed in the collection of these sources, as well as the complex network of contacts involved. By analyzing previously unknown archival materials and letters, we uncover the process by which Klimo discovered a hidden Janus Pannonius poem in an Italian archive, the individuals who assisted him copy and send it to Pécs, the significance of Koller's journey to Italy in sourcing materials, and how the work continued after the bishop's death.

Keywords: 18th century, Janus Pannonius, historical research, bishop György, source acquisition, Italian archives.

Tüskés Anna

Marczibányi Márton (1785–1834) könyvtárai*

Puchói Marczibányi Márton életével és munkásságával a kutatás eddig nem foglalkozott érdemben, aminek fő oka a Marczibányi családi levéltár elpusztulása miatti forráshiány. Életének alapadatain túl – Marczibányi Lőrincz torontáli alispán és Kvassay Francziska fiaként 1785. november 11-én Csókán született, felesége gróf Grochowska Jozefa és 1834. december 3-án Pesten hunyt el – ismertek tisztségei (Trencsén megyei aljegyző, csanádi főjegyző, Szerém vármegye országgyűlési követe) és gyermekeinek neve: Livius (1818–1850, birtoka Dombegyháza), Malvina és Hermina.¹ A győri királyi jogiakadémián végezte felsőfokú tanulmányait.² Nagybátyja, Marczibányi István 1810-es halála után a hitbizomány örököséként a Csanád megyei Tornyan (Turnu, Románia) és a szerémi Kamenicán (Kаманс, Сремска Каменица / Sremska Kamenica, Szerbia) levő családi uradalmakat örökölte. Kamenicán 1810-ben mintabirtokot (établissement) hozott létre,

* Köszönöm Raffay Endrének, hogy felhívta a figyelmemet a témára és kutatásra ösztönzött saját művészettörténeti kutatásának tovább lendítése és lehetséges megoldása érdekében. RAFFAY Endre, *Történelmi tudat? Kulturális emlékezet? Művészettörténeti asszociációk = Bennünk élő múltjaink*, szerk. Papp Richárd, Szarka László, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008, 487–509; RAFFAY Endre, *Pesti óda, római souvenir; csókai síremlék, Puchói Marczibányi Márton életrajzához = Létünk*, (2024) (megjelenés alatt); RAFFAY Endre, *Óda puchói Marczibányi Mártonhoz, Lábjegyzetek* (megjelenés alatt).

¹ NAGY Iván, *Magyarország családai, Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VII, Pest, 1860, 297, 299; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII., Bp., Hornyánszky, 1902, 550; KALAPIS Zoltán, *Életrajzi kalauz = Hid*, 63(1999), 884–885 (876–885); KORHECZ PAPP Zsuzsanna, *A Marczibányi család és a csókai Szentháromságtemplom kincsei = Bácsország*, 21(2015), 3, 8–17.

² A szakirodalmi adatot egyelőre nem támasztják alá a felsőoktatási adattárak, Marczibányi Márton neve hiányzik a győri királyi akadémiára járt diákok névsorából: JUHÁSZ Réka Ibolya, *A Győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852*, Bp., ELTE Levéltára, 2017 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, 13). Ennek oka természetesen lehet forráspanaszulás. A HUN-REN–ELTE Egyetem történeti Kutatócsoport 1850-ig terjedő, összevont nagy adatbázisában 11 Marczibányi szerepel, de egy se Martinus, és egy sem Győrben tanult, hanem Egerben, Szegeden és Pozsonyban. A 11 beiratkozás 9 főt takar, mert ketten két helyre is beiratkoztak, 1768 és 1843 közöttiek, 7 jogot végzett, 2 csak bölcsészet. Győr esetében elvileg hiánytalan az adatbázis, ezért Marczibányi Márton valószínűleg nem járt oda, legalábbis nem az Akadémiára. Köszönöm a tájékoztatást Szőgi Lászlónak.

és magas fokra emelte a hagyományos szerémségi szőlőművelést.³ A kastély körüli harminchárom hektáros angolparkot antikizáló szobrokkal a Duna-parton ugyancsak ő alakíttatta ki, amelybe a Földközi-tenger vidékéről, illetve Amerikából hozatott egzotikus fákat és bokrokat.⁴ *Mechanikus térszatyúró* címmel cikke jelent meg a francia szabadságról és Magyarországra hozataláról a Tudományos Gyűjteményben 1829-ben.⁵ 1830 és 1833 között Hild József tervei alapján klaszszicista stílusban építette a pesti Marczibányi-palotát a Lipótvárosban (V. kerület, Göttergasse, ma: Október 6. u. 7.).⁶ Külföldi utazásairól nincs pontos forrás, párizsi és római tartózkodása feltételezhető.⁷ A magyar mezőgazdaság-történet szempontjából kiemelkedő szerepet játszó Marczibányi Márton személye körül nem alakult ki semmilyen kultusz, a mecénás és műgyűjtő nagybátyja⁸ mögött háttérben maradt munkássága. A Ferenczy István által faragott portréja lappang, a sokszorosított grafikai portréjából több példány ismert.⁹

Tanulmányom célja, hogy két könyvtárának bemutatásával árnyaljam a korabeli dokumentumok említései alapján a korábbi szakirodalomban róla alkotott képet.¹⁰ A tulajdonában lévő könyvvállományról két forrás áll rendelkezésre: a kamenicai kastélyban 1835 januárjában, Marczibányi Márton halála után felvett, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fennmaradt, 687 tételes könyvtárkatalógus,¹¹ ami 1893-ban Kun Dánieltől vétel útján került közgyűjteménybe; és a pesti palota könyvtárából fia, Livius által a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának adományozott 400 könyv listája kéziratban és kiadott változatban egyaránt.

³ HEGYI Ádám Alex, *Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján* = *Délvidéki Szemle*, 5(2018), 80 (73–84).

⁴ URI Ferenc, *A kamenicai park története* = *Magyar Szó*, 2006. május 18.

⁵ PUCHÓI MARCZIBÁNYI Márton, 4. *Új-Találmány: Mechanicus térszatyúró* = *Tudományos Gyűjtemény*, 13(1829), 12, 122–124.

⁶ GERŐ László, *Marczibányi-palota* = *Budapest Enciklopédia*, 3. bővített, átdolgozott kiadás, szerk. Tóth Endréné, Bp., Corvina, 1981, 212; VÖRT Pál, *A Magyar Földhitelintézet székháza – hajdani Marczibányi-palota – és dísztermei* = *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 9(1941), 214–230.

⁷ A Marczibányi családnak egykor a Magyar Országos Levéltárban őrzött levéltára a gróf Karácsonyi-levéltárral együtt elpusztult 1945-ben. P 2257–758 Marczibányi család No. 1–69. 195. d. családi levelek, a tornyai uradalommal kapcsolatos, főként gazdasági iratokat tartalmaz, könyvekkel kapcsolatos dokumentumokat nem találtam benne.

⁸ RESCH Béla, MARJANUCZ László, *A magyar tudomány mecénása, Marczibányi István élete* = *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Historica*, 7(2004), 5–17.

⁹ MNM Történelmi Képcsarnok. Közlte: KORHECZ PAPP i. m. 2015, 10.

¹⁰ *Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban*, szerk. Kálnoky Hugó, Bp., Franklin-Társulat, 1942, 71; VARGYAS Zsófia, *Adalékok Marczibányi István (1752–1810) műgyűjteményének történetéhez* = *Művészettörténeti Értesítő* 71(2022), 49 (45–78). <https://doi.org/10.1556/080.2022.00003>

¹¹ OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3580. Inventarium librorum, mapparum, planorum et aliorum scriptorum in bibliotheca dominali Kamenitzensi repertorum. Kamenitzii, 1835. Rájegyzés: Vétel Kun Dánieltől 1893. 1893/15. sz.

A kamenicai kastély könyvtára

A kamenicai kastély 687 tételes könyvlistája kevésbé részletes. A műveket polcoszloponként sorolja fel: a szerző gyakran hiányzik, a cím sokszor rövidített, megjelenési hely és idő nincs, a táblázat jobb szélső két oszlopa sorozat esetén a kiadásból meglévő kötet számát, illetve a kötetek darabszámát tartalmazza. A könyvtárról megállapítható, hogy nyolc könyvszekrény (In Columna 1–8) mellett egy falárában (In Cista Bibliothecae Ligneae) és mappákban (Mappae) tárolták az állományt. Az oszlopokban tematikai csoportosítás szerint voltak elhelyezve a könyvek:

1. táblázat. *A kamenicai kastély könyvtárának elrendezése*

<i>In Columna</i>	<i>Tétel</i>	<i>db</i>	<i>Téma</i>
1	1–33.	33	Történelem, politika
2	34–198.	165	Történelem, politika, Napóleon-gyűjtemény, irodalom, gazdaságpolitika, kereskedelem
3	199–287.	89	Antik görög, római, reneszánsz irodalom, 18–19. századi francia irodalom
4	288–302.	15	18–19. századi német irodalom
5	303–348.	46	Irodalom, utazás
6	349–474.	126	Mezőgazdaság, méhek, juhok tartása, kertművészet, gyümölcsös
7	475–589.	115	Antik görög, római művészet, régészet, utazási irodalom
8	590–642.	53	Latin, francia és olasz szótár, mitológia, szépirodalom, okmánytár, beszédek
In Cista Bibliothecae Ligneae	644–662.	20	Fólió méretű könyvek, térképek, levelezés
Mappae	663–687.	25	

A falárában és a mappákban a fólióméretű könyveket, térképeket tárolták, köztük a kamenicai és a tornyai birtok, valamint a kamenicai kastélypark különböző térképeit,¹² illetve Marczibányi Márton levelezését.¹³ A listába foglalt állomány holléte jelenleg ismeretlen, a kutatás számára legfájóbb talán az utóbb említett iratok hiánya.

¹² 252–262. tétel.

¹³ „687. Duae Paquettae et una cista sub sigillis legalis testimonii cum diversis correspondentiis et Scriptis defuncti Dni terrestri Martini Marczibányi. Sig. Kamenitzii die 17^a Januarii 1835.” azaz Két csomag és egy doboz a bizonyítékok törvényes pecsétje alatt, a néhai Marczibányi Márton különböző levelezésével és írásával. Sig. Kamenitzii 1835. január 17-én.

A rövid címekből is érzékelhető a művek tematikájának rendkívül sokfélesége a zenetörténetétől, az erkölctanon át a nyelvtanulási módszerekig.¹⁴ A szépirodalomban dominálnak a 17–19. századi francia szerzők művei, színvonalas drámák, esszék, regények (Corneille, Madame de Staël, Rousseau)¹⁵ és szórakoztató komédiák egyaránt (Casimir Bonjour, François Ancelot).¹⁶ A kortárs német irodalmat képviselik August von Kotzebue színdarabjai és önéletrajzi ihletésű útleírása.¹⁷ A 201–243. tételben leírt antik görög és római illetve reneszánsz szerzők (Asconius Pedianus, Cicero, Cornelius Nepos, Demosthenes, Erasmus, Florus, Homeros, Horatius, Justinus, Juvenalis, Lucanus, Lucretius, Ovidius, Pausanias, Petronius, Plautus, Plutarchos, Sallustius, Tacitus, Terentius, Thucydides, Valerius Maximus, Vergilius stb.) jelenléte megfelel a korabeli iskolázottság klasszikus műveltségi szintjének.¹⁸

Több történelmi–politikai mű tárgya az amerikai függetlenségi háború, a nagy francia forradalom, Napóleon pályája és a spanyol forradalom (1820). Az időszaki kiadványok között francia, német, olasz és magyar folyóiratokat találunk, például a Johann Gottfried Dingler augsburgi gyártó és vegyész 1820-ban alapította *Polytechnical Journal* tizenkét évfolyamát, ami a korabeli legfrissebb európai technológiai újításokat, felfedezéseket közölte (274–287. tétel); az 1811-től Budán Johann Christoph Rösler szerkesztésében kiadott *Gemeinnützigen Blätter* (Közhasznú újságok) első tíz évfolyamát (327–336. tétel); Kisfaludy Károly *Aurórájának* 1824-es, harmadik évfolyamát (337. tétel); a firenzei megjelenésű *Antologia – Giornale di scienze, lettere e arti* számait 1826–1832 között (339–341. tétel); *Le nouvelliste français* című évkönyvet (295–296., 343. tétel). A *Journal des Dames* (297. tétel) bizonyára a Marczibányi család hölgy tagjainak volt az olvasmánya.

A mezőgazdasági művek témái változatosak: gyapjas állatok tartása különös tekintettel a merinójuhokra (367–372, 464. tétel), méhészet (374, 387, 422.), gabonatermesztés (383.), kaszálók gondozása (pl. 373, 381). Az 1827-ben Széchenyi István kezdeményezésére és elnöklétével indult, kezdetben Pályafutási Társaság, 1830-tól Állattenyésztő Társaság nevet viselő országos egyesület – amelynek alapító tagja és később részvényese volt Marczibányi Márton az öcs-

¹⁴ 14. Catechisme universel par Saint Lambert T. 4; 15. Histoire de la Musique par Kalkbrenner. T. 2; 16. De la maniere d'apprendre les langues T. 1.

¹⁵ 260. Théâtre de Corneille; 12. Oeuvres inédites de Mad: Stael. T. 3; De l'Allemagne par Mad: Stael. T. 6; 178. Oeuvres de Rousseau T. 1, 3–11.

¹⁶ 30. Le mari a bonnes Fortunes par Bonjour T. 1; 32. Ancelot l'important T. 1; 33. Bonjour la mere rivale T. 1.

¹⁷ 262. Kotzebue Reise aus Liefland nach Rom und Neapel; 288. Kotzebues Theater; 289. Kotzebues Theater Fragments 3.

¹⁸ *Ratio educationis, Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford. és jegyzetek, István, Bp., Akadémiai, 1981.

csével, Lajossal (1786–1847) együtt¹⁹ – egyik kiadványa is szerepel a könyvtárlistán: az 1830-as *Gyepkönyv* (592.).

A kertművészet ugyancsak számos könyv tárgya (429–474.). A kertművészeti tételek azonosítása fontos kapocs a gyűjteményben különböző szakok (mezőgazdaság, építészet, antik régészet) összefüggéseinek megértéséhez. Olyan korabeli szaktekintélyek művei sorakoztak a könyvtárpolicokon, mint például Pierre Boitard francia botanikus és geológus, Carl Friedrich von Wiebeking német építész, vízmérnök és földmérő, Georges Louis Marie Dumont de Courset francia botanikus és agronómus, René Louiche Desfontaines és André Thouin francia botanikusok.²⁰ A könyvek nyelvi aránya: 12 francia, 33 német. Összevetve a kertművészeti tételeket a Marczibányi Mártonnál jóval hosszabb életű – korábban született és később elhunyt – somogyi botanikus köznemes, Sárközy István (1759–1845) könyvtárával semmilyen átfedés nem állapítható meg,²¹ aminek oka nemcsak az eltérő nyelvtudás, hanem az eltérő anyagi lehetőségek.

A közelmúltbeli és a kortárs képzőművészetet a kamenicai könyvtárban Anton Raphael Mengs és Tischbein német festők munkásságát bemutató könyvek képviselik.²² Az időben távolabbi képzőművészek közül Raffaello és Nicolas Poussin festők életéről szóló mű található a listán.²³ Az antik görög és római művészet és mitológia ugyancsak jelentős állományrészt képviselt (489–589.), az antikvitás formavilágát újjáélesztő reneszánsz Palladio építésze szintén megjelenik.²⁴ A forrásközlő munkák mellett az első nagy szintézis is megvolt a könyvtárban, Johann Joachim Winckelmann ókori művészettörténetének francia fordítása képeiben, amely történelmi és kulturális kontextusba ágyazva elemzi az egyiptomi, főníciai, görög, római, etruszk művek stílusát és összehasonlításokat végez.²⁵ Marczibányi Márton építészeti ízléséhez, valamint a kamenicai kastély és a pesti palota építéséhez szolgálhat fogodzóul, hogy a kamenicai könyvtárban megvolt

¹⁹ GALGÓCZY Károly, *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékkönyve*, Bp., 1880, 17, 24, 32.

²⁰ 432. Boitard *Composition et ornement des Jardins* [BOITARD, Pierre, *Traité de la composition et de l'ornement des jardins*, 1825]; 433. Wiebeking. *Strassenbau* [VON WIEBEKING, Carl Friedrich, *Theoretisch-praktische Straßenbaukunde*, 1808]; 443. *Le Botaniste* [DE COURSET, Georges Dumont, *Le Botaniste cultivateur: ou description, Culture et Usages*, több lehetséges kiadás]; 444. Desfontain des arbres et abrisseaux [DESFONTAINES, René Louiche, *Histoire des arbres et arbrisseaux qui peuvent être cultivés*, 1809]; 445. Thoin *Culture de naturalisation des vegetaux* [THOUIN, André, *Cours de culture et de naturalisation des végétaux*, 1827].

²¹ MOLNÁR László Sándor, *Könyvtár a könyvtárban, Sárközy István bibliotékája = Magyar Könyvszemle*, 117(2001), 356–363; VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya, *Sárközy István könyvtára*, Csurgó, Csokonai Vitéz M. Ref. Gimn., 2005.

²² 483. *Oeuvres de M l'Chevalier Antoine Raph. Menges*, 567. Tischbein *Vase antique*, 578. Tischbein *Recueil de Gravures*.

²³ 478. *Histoire de Raphael*, 524. *Vie de Nicolas Poussin*.

²⁴ 573. *Architecture de André Palladio*.

²⁵ 541. *Histoire de l'art chez les anciens par Winkelman*.

Vitruvius *Tíz könyv az építészetéről* és Andrea Palladio *Négy könyv az építészetéről* című műve francia fordításban.²⁶

Több magyar (vonatkozású) művet tartalmaz a könyvtárlista, például: Martin von Schwartner osztrák történész és statisztikus Magyarország demográfiai és gazdasági adatait leíró *Statistik des Königreichs Ungarn* című tankönyve, Fejér György történész magyar egyházi és világi okmánytára, Pethe Ferenc 1814-es mezőgazdasági műve és az 1826-os *Tiszti tár*.²⁷ A Marczibányi családhoz két nyomtatvány kötődik: A' ditső *Marczibányi familia Tudományos jutalom-tétele 's annak első fénys kiosztása...* (267. tétel, Pest, 1817) és Marczibányi István halotti tisztelete (640. tétel: Verseghy Ferencz, *Halotti tisztelete ő excellenciájának néhai nagy méltóságú Puchói Marczibányi István Úrnak...*, Buda, 1810).

Az egyértelműen nem azonosítható tételek egyike például az „590. Histoire des troubles d'Hongrie”, ami lehet Martin Fumée 16. századi francia történész 1594-ben kiadott *Magyarország bajainak története, amely magában foglalja e királyság származását és tönkretételét, valamint az akkori háborúkat a keresztények és a törökök között* című könyve,²⁸ de lehet Claude Vanel *Magyarország bajainak története: Érsekújvár ostromával és az esztergomi harc pontos leírásával* című művének valamelyik kiadása (1685, 1686, 1687, 1690, 1722) is.²⁹ Bármelyik művet fedi is a rövid tételleírás, nagy valószínűséggel ez volt a kamenicai könyvtár egyik, ha nem a legrégebbi könyve.

A pesti palota könyvtára

Marczibányi Mártonnak kamenicai könyvtára mellett pesti palotájában is jelentős könyvtára volt, amelynek mintegy négyszáz kötetes „becsebb részét” fia, Livius a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának adományozta 1835-ben,³⁰ húsz évvel a Marczibányi István alapította pályadíj kezdete és kilenc évvel Teleki József és családjának könyvtárfelajánlása után. A Tudós Társaságnak adományozott könyvtárrész listája megjelent nyomtatásban a Magyar Tudós Társaság évkönyveiben.³¹ A pesti könyvtárból adományozott 193 műnek (400 kötetben) kéziratos

²⁶ 484. Architecture de Vitruve; 573. Architecture de André Palladio.

²⁷ 25. Schwartners Statistik von Ungarn T. 2, 3. T. 2; 637. Fejer Index Codici Diplomaticus [!] Hungariae; 638. Fejer Codex Diplomaticus Hungariae; 365. Pethe. Mezei Gazdaság; 352. Tiszti Tár.

²⁸ FUMÉE, Mart., sieur de Genillé, *Histoire des troubles de Hongrie, contenant la pitoyable perte et ruine de ce royaume et les guerres advenues de ce temps en iceluy, entre les chrestiens et les Turcs*, Paris, M. Sonnius, 1594.

²⁹ VANEL, Claude, *Histoire des troubles de Hongrie: avec le Siege de Neuheusel, et une exacte relation du combat de Gran*, Paris, Pierre Mortier, 1685.

³⁰ Kéziratos források az adományozásról: MTA Könyvtár Kézirattár RAL 57/1935. Két oldalát közölte: *Évszázadok kultúrája az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, Az állomány kialakulásának forrásai – Adományok*, szerk. Fekete Gézané, 21. oldal, 26–27. kép.

³¹ Az adományozás hírét közölte: DÖBRENTÉI GÁBOR, III. *Tudományos Jelentések, I. A' Magyar Tudós Társaság Tudósításai, Magyar tudós társasági jelentés = Tudományos Gyűjtemény*, 1835,

és megjelent könyvlistája meglehetősen részletes, lehetővé teszi a könyvek azonosítását kiadás és néhány esetben példányt szinten. A megadott adatok: szerző, cím, megjelenés helye és ideje, méret és kötet száma. Az adományozott könyvállomány témakörei – történelem, politika, pénzügy, ipar, utazás, ország- és népismeret, képzőművészet, régészet, építészet, gazdaságtudomány, kertészet, botanika – viszonylag jól tükrözik az egykori tulajdonos fő érdeklődési köreit. A művek háromnegyede 1810 utáni kiadás, tehát bizonyosan Marczibányi Mártonhoz köthető beszerzésük és nem nagybátyjához, Istvánhoz.

2. táblázat. Az MTA Könyvtárnak adományozott művek (könyvek és folyóiratok) kiadási éve témakörönként

	1630–1810	1811–1834	Nem eldönthető
<i>Bibliographia, literatura</i>		6	
<i>Historia</i>	1	21	
<i>Politica</i>	1	17	
<i>Financatudomány, köz ipar</i>		12	
<i>Utazások, ország- 's népismeret</i>		10	
<i>Helyírás</i>	2	12	
<i>Művészet és archaeologia</i>	21	35	1
<i>Architectura</i>	22	23	2
<i>Gazdaság-tudomány, kertészet, fűvészet</i>		14	
<i>Vegyesek</i>	2	5	
Összesen	49	155	3

A művek nyelve legfőképpen francia, másodsorban német, az angol munkákat is francia vagy német fordításban vásárolta és olvasta tulajdonosuk. A legkorábbi könyv a Vincenzo Giustiniani műgyűjteményét rézmetszetekkel illusztrálva bemutatató mű az 1630-as évekből.³² Huszonkét művet a 18. században nyomtattak, a többi 19. századi. Még Marczibányi Márton halálának évéből is szerepel egy folyóirat a listán, amely bizonyítja a könyvtár folyamatos gyarapítását.³³

Az utazási, művészettörténeti és régészeti irodalom központi témája az antik egyiptomi, görög, etruszk és római örökség, de más országok és földrészek útleírásai is szerepelnek (Amerika, Ázsia, Afrika). Az antik görög és római művészetnek nemcsak egyes műfajairól, tárgycsoportjairól (pl. görög vázák, herculaneumi

109. A könyvadomány tételes listája: *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei*, 3, 1834–1836, 226–232.

³² Galleria Giustiniana del March. Vincenzo Giustiniani. Parte seconda (169 és 8 réztábla). s. l., s. a. n. fol. Nem tudtam azonosítani a mai állományban.

³³ Emil André. *Oekonomische Neuigkeiten u. Verhandlungen* 24ter Jahrgang. 1–8 Nummer. Prag, 1834, 4.

emlékek, Capitoliumi Múzeum, Elgin márványok), hanem egyes művekről (például Milói Venus, Traianus oszlopa, Titus termáinak maradványai) is vásárolt könyveket. A kortárs művészek közül a dán–izlandi Canova-tanítvány, Albert Bertel Thorwalsen szobrásznak és az olasz Andrea Appiani festőnek található albuma,³⁴ illetve Heinrich Tischbein Homérosz-illusztrációi.³⁵ Széles körű művészeti tájékozódásra utal a művészeti szótár és Vasari művészéletrajzainak jelenléte.³⁶ A pesti könyvtárban is megtalálható volt Vitruvius építészeti könyve latinul,³⁷ valamint Andrea Palladio reneszánsz épületeit bemutató két olasz mű.³⁸ Több építészettel kapcsolatos német folyóirat járt a pesti palotába.³⁹ A régészeti feltárásokat, építészeti műveket rézmetszetekkel illusztráló, reprezentatív, fólió-, illetve placatméretű könyvek aránya az adományozásban a teljes állomány több mint egynegyede, ami ötvenöt művet jelent. Egyes darabok igazi raritások, például az antik Italica városban (ma: a Sevilla melletti Saintiponce falu) feltárt padlómozaikot bemutató könyv az összesen készült százhatvan számozott példány egyike.⁴⁰

A mezőgazdasági, kertészeti témakörben speciális tematika például a répacukor készítése, a selyemkészítés és a kemenceépítés.⁴¹ Francia és német folyóiratokból is tájékozódott Marczibányi: *Annales de la société d'horticulture*, *Journal de la société agronomique*, *Verhandlungen des Vereins zur Beförderung des Gartenbaues*. A pesti könyvállomány egyetlen magyar vonatkozású műve a Magyar Nemzeti

³⁴ Intera Collezione di tutte le opere inventate e scolpite del. Cav. A. Thorwaldsen: Tomo primo (francia és olasz textus képek nélkül). Roma, 1831, n. fol. MTA KIK Régész.F.161; Incisioni delle opere del pittore Cav. A. Appiani. Milano, 1820, fol. 1 füz. MTA KIK Régész.F.221.

³⁵ Ch. G. Heyne. Homer nach Antiken gezeichnet von Tischbein, Göttingae, 1801. n.fol. 6 füz. MTA KIK Régész.F.191.

³⁶ A. L. Millin. Dictionnaire des beaux-arts. Paris, 1806. n8. 3-d. k. MTA KIK Széptud.O.4.h; Giorgio Vasari. Vite de piu' eccellenti pittori, scultori e architetti. Con note. Milano, 1811. n8. 16 k. MTA KIK 261.272.

³⁷ M. Vitruvii Pollionis Architectura, textu ex recensione codic. emendato cum exercitationibus notisque novissimis Joannis Poleni et comment. variorum additis nunc primum studiis Simonis Stratico. Utini, 1825–30. imp. 4. 8 k. MTA KIK Lat.Ir.Qu.39.

³⁸ O. B. Scamozzi. Le fabbriche e i disegni di Andrea Palladio. Vicenza, 1796. 4. 4 k.; Le terme dei Romani disegnate de A. Palladio. Vicenza, 1797. 4.

³⁹ Vorherr. Monatsblatt für Bauwesen und Landesverschönerung. 4ter bis 8ter Jahrgang. München, 1824–28. 4. 5 k.; Crelle. Journal für die Baukunst. In zwanglosen Heften. 6ter Bnd 1, 3, 4tes Hft. Berlin, 1833. 4.; 7ter Band 1 u. 2tes Heft. Berlin, 1833. 4. nem azonosíthatók a példányok az MTA KIK mai állományában.

⁴⁰ Al. Laborde, Description d'un pavé en mosaïque, découvert dans l'ancienne ville d'Italica, Paris, 1802, n. placat. MTA KIK Régész.F.99, szennycímlappal szemben tintairású bejegyzés: "No 68 sur cent soixante exemplaires", azaz a 68. példány a 160-ból.

⁴¹ Dubrunfaut. Art de fabriquer le sucre de betteraves. Paris, 1823. n8. MTA KIK Gazdas.O.1324; Conte Dandolo. Dell'Arte di governare i baechi da seta 3a ediz. Milano, 1819. n8. MTA KIK Gazdas.O.1323; Carl Matthaei. Der Ofenbaumeister und Feuermechanist etc. Ilmenau, 1830. 8. MTA KIK Gazdas.O.2551.

Múzeum gyűjteményét bemutató 1807-es, gazdagon illusztrált latin–magyar két-nyelvű könyv.⁴²

A könyvadomány darabjai csak részben azonosíthatók az MTA KIK mai állományában, a listán szereplő művek több mint egynegyede (64 darab) kikerült a könyvtárból az elmúlt százkilencven évben. A könyvadományt rögzítő kéziratok listába foglalt és az évkönyvben közölt állomány jelentős része szétszórva található meg a könyvtár Törzsgyűjteményében, Folyóirattárában, Keleti Gyűjteményében és Kézirattárában, tehát az állományt nem tartották együtt és semmilyen könyvtári katalógusban nem szerepel a Marczibányi proveniencia. Az MTA KIK jelenlegi állományában egyetlen példányban sem található művek hiányának oka továbbadományozás,⁴³ eltulajdonítás vagy a Budapest ostroma alatti veszteség lehet.⁴⁴

A ma is az állományban lévő könyvek azonosítása nem egyszerű, mert Marczibányi nem tett könyveibe tulajdonosi bejegyzést vagy exlibrist. A feltételezhetően az ő könyvtárából származó könyvek kézbevétele során több jelenséget figyeltem meg. Egyértelmű azonosítást tesz lehetővé a könyvek egy részén alkalmazott félbőr-keménykötés, az első és hátsó kötéstáblán kékes márványozott papírborítással. A gerincen aranynyomású díszítések (lótusz-palmetta sor vagy levélsor, illetve rombuszsor) rövidített szerzőnév, illetve címnyomás látható, az alján elhelyezett MA betűpár a Marczibányi családnév (és a Márton vagy Martinus keresztnév) első két betűje.⁴⁵ Ennek a díszes kötésnek van egy félvászon-keménykötés változata, az első és hátsó kötéstáblán ugyancsak kékes márványozott papírborítással. A gerincen itt kevesebb az aranynyomású díszítés: a rövidített szerzőnév, illetve címnyomás látható, az alján elhelyezett MA betűpárral.⁴⁶ Ha a könyv vékonysága nem tette lehetővé, akkor a gerincen elmaradt az aranynyomás és az MA betűpár.⁴⁷ Ilyen egyedi díszkötés a történelmi (6), politikai (1), útleírási (7), művészettörténeti és régészeti (9), építészeti (2) témájú könyvek között található, a pénzügyi, mezőgazdasági és kertészeti könyvek között nem fordul elő. A kézbe

⁴² Museum hungaricum Exc. Regni Proceribus et inclytis SS. et Ord. exhibitum. Buda, 1807. fol. (Rezekkel; magyarul is). MTA KIK 564.276.

⁴³ A Magyar Tudományos Akadémia számos új alapítású iskolának adott könyveket induló könyvtárhoz, pl. 1924-ben a gödöllői premontrei gimnázium tanári könyvtárának 223 művet ajánlódokozott. *A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői reálgimnáziumának és Szent Norbert-nevelőintézetének értesítője az 1924/25. iskolai évről*, Bp., 1925, 20.

⁴⁴ SZABÓ Ádám, *Teleki-gyűjtemény az Akadémián, Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója = Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. Molnár Andrea, Bp., MTA KIK, 2019, 98–99 (68–121). <https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.3>

⁴⁵ MTA KIK 163.962, 354.382, 426.086, 426.087, 426.297, 430.816, 433.195, 441.165, 848.919, Polit.O.1572, Francz.Ir.O.83, Utaz.O.192, Lat.Ir.Qu.39.

⁴⁶ MTA KIK 169.493, 704.957, 706.677, Régész.F.122, Régész.F.191.

⁴⁷ MTA KIK 704.957, 848.940, Régész.F.133, Régész.F.136, Régész.F.144, Régész.F.185, Régész.F.221, Régész.F.250/2.

vett százhuszonkilenc műből tehát huszonötnek van Marczibányi Mártonhoz egyértelműen kötődő félbőr vagy félvászon kötése.

Szintén megerősíti a provenienciát, ha a könyvben Marczibányi Mártonhoz kapcsolódó dokumentum található. Ilyet egyetlen esetben leltem: a Szajna oldalsó csatornájának tervét – amely Le Havre-tól Párizsig mindenhol hat méteres merülést kínált volna a hajóknak – bemutató *Paris port de mer* ([Párizs tengeri kikötő], Paris, 1826) című, nyomdai papírborítékú könyvben Marczibányi Márton nevére kiállított meghívót a Széchenyi István alapította Casino Egyesülettől (1. kép).⁴⁸ A Marczibányi család két-három tagja folyamatosan a Casino tagja: kezdettől Antal, János és Márton, majd 1829-től János, Lajos és Márton, 1831-től 1834-ig Lajos és Márton.⁴⁹ A meghívón nincs év, így 1828–1834 közöttre datálható.

1. kép. Marczibányi Márton nevére kiállított meghívó a Széchenyi István alapította Casino Egyesülettől 1828–1834 között az MTA KIK Polit.O.2055 jelzetű könyvben

⁴⁸ MTA KIK Polit.O.2055 A kitöltött nyomtatvány (Kőre metszette Hösch Pesten No 24. Leopold város) szövege: „A Casino’ Egyesülete Nagyságos Marczibányi Márton Urat e’ folyó Februarius hónapja 17ik Napiján tartandó gyűlésen való megjelenésre kéri 12 órakor.”

⁴⁹ A’ Nemzeti Casino Tagjainak A.B.C. szerint való feljegyzése és annak alapjai 1828, Pesten, Trattner, 1828, 19; A’ Casino részeseinek névsora A.B.C. rendben ‘s annak alapjai 1829, Pesten, Trattner, 1829, 23; A’ Nemzeti Casino részeseinek névsora A.B.C. rendben ‘s annak alapjai 1830, Pesten, Trattner, 1830, 24; A’ Nemzeti Casino részeseinek névsora A.B.C. rendben ‘s annak alapjai 1831, Pesten, Trattner, 1831, 25; A’ Nemzeti Casino részeseinek névsora A.B.C. rendben ‘s alap-rendeletei 1832, Pesten, Trattner, 1832, 27; A’ Nemzeti Casino részeseinek névsora betű rendel ‘s alap-rendeletei 1833, Pesten, Trattner, 1833, 28; A’ Nemzeti Casino’ részeseinek névsora betűrenddel; annak szabályai ‘s egyéb tudnivalói 1834, Pesten, Trattner, 1834, 23.

A könyvek túlnyomó többsége nincs egyedi, a családra utaló kötésben, hanem egyszerű barna vagy kék papírkötésben, nyomdai borítóban, vagy az Akadémián történt újrakötés miatt nem ismert az eredeti kötés. Ezekben a szennycímlapon (általában a cím alatt) fekete ceruzával bejegyzett sorszám tűnik egyedi jelzésnek. A szennycímlapon szereplő sorszám nem köthető az általam ismert egyik könyvlistához sem, viszont összetartozásukra utal az azonos számtípus és az azonos tematikájú könyvek egymáshoz közeli sorszáma.⁵⁰ Több kötetben találtam a címlapon *km.* betűk és szám kombinációját, ami talán Kamenicára utalhat.⁵¹

A kézbe vett könyvekben nem találtam használatra utaló bejegyzéseket, margináliákat. A példányok jó állapotúak, négyet fel sem vágta. A könyvadomány számos exkluzív, rézmetszetekkel gazdagon illusztrált művet tartalmaz. Néhol felfedezhetők bennük betett lapok, könyvjegyzők⁵² és az oldal sarkának behajtása.⁵³ A betett önálló lap egyik példája az athéni antik épületeket bemutató, bekötött metszetsorozat végén a velencei Grimani-gyűjtemény antik bronzvázáját ábrázoló önálló rézmetszetlap.⁵⁴ A betett önálló lap másik példája Jacques-Guillaume Legrand francia építész antik görög athéni épületeket bemutató kemény papírkötésű, fólióméretű könyvének⁵⁵ a 42–43. táblája közötti félbehajtott, A2-es méretű, JTM Muraner Gros Median vízjelű, a murányi papírmalomban készült papírlapon⁵⁶ nyolcoszlopos centrális épület körzővel szerkesztett alaprajza és oldalnézeti ceruzakicce; a rajz nem kapcsolódik szorosan a könyvben tárgyalt egyetlen athéni épülethez sem, mivel az egyedüli centrális oszlopos épület a hatoszlopos Lysik-

⁵⁰ Például a listán a Historia rész végén egymás után felsorolt két kötet egymás utáni (59 és 60) számot visel a szennycímlapon: M. J. Micali. *L'Italie avant la domination des romains*. Traduit de l'ital. Paris, 1824. n8. 4. k. MTA KIK 441.165, 1. kötet, szennycímlapon cím alatt fekete ceruzával „60”, címlapon jobbra lent fekete ceruzával: „V. hátul”, félbőr kötés MA monogrammal; C. Botta. *Storia d'Italia dal 1789 al 1814*. Italia, 1826. n8. 4 k. MTA KIK 426.087, 1. kötet, szennycímlapon cím alatt fekete ceruzával „59.”, címlapon jobbra lent fekete ceruzával: „V. hátul”, félbőr kötés MA monogrammal.

⁵¹ Például Gén. Gourgaud, *La campagne de 1815*, Londres, 1818, 8, 1, MTA KIK 425.194; De la révolution actuelle de l'Espagne et de ses suites, Paris, 1820, n8, MTA KIK Polit.O.748.

⁵² Például Barthelemy. *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*. Nouvelle edit. Paris, 1825. n8. 7 k. (Atlas nélkül) MTA KIK Francz.Ir.O.83, 1. kötetben francia kiadói reklámyomtatványból tépett könyvjelző a 280–281. oldal között.

⁵³ Például Al. Adam. *Antiquités Romaines, ou tableau des moeurs, usages et institutions des romains*. Traduit de l'angl. Paris 1818. n8. 2 k. MTA KIK 848.919, 89–90. oldal felső sarka behajtva.

⁵⁴ Alterthümer von Athen und mehreren anderen Theilen Griechenlands 5te letzte Liefer. 9 Kupf. Leipzig, s. a. fol., [1830], MTA KIK Régész.F.250/2. A metszet címe: Vaso antico in bronzo del Museo Grimani in Venezia.

⁵⁵ J. G. Legrand. *Monumens de la Grèce, ou Collection des chefs d'oeuvre d'architecture, de sculpture et de peinture antiques*. Tome premier. Paris, 1808. n. fol. MTA KIK Régész.F.167.

⁵⁶ DECKER, Viliam, *Dejiny ručnej výroby papiera na Slovensku*, Martin, Matica Slovenská, 1982, 18–21, 97. Decker nem ismeri ezt a vízjelváltozatot.

rates emlékmű. Az oszlopos körtemplom a 18–19. századi magyarországi angol-kertek kedvelt épülettípusa volt.⁵⁷

Összegzés

Marczibányi Márton két könyvtára jó példája a reformkor építő-gazdálkodó főúri gyűjteményeinek, fontos adalékokkal szolgál tulajdonosáról. A két lista tekintélyes és értékes, sokrétű, a legfrissebb szakmunkákat tartalmazó könyvállományról tanúskodik.

A pesti és a kamenicai könyvtár jelentős tematikai eltérést mutat: míg a kamenicaiiban dominálnak a mezőgazdaság legújabb francia és német szakmunkái, a pestiben a régészet és a művészettörténet az uralkodó. Ebből a két könyvtárlistából fogalmat alkothatunk Marczibányi Márton érdeklődési köréről, nyelvtudásáról. Az antik görög–római világot, a reneszánsz Palladiót és a kortárs klasszicista építészetet bemutató művek egyértelműen klasszicista ízlésről tanúskodnak.

További források híján nem tudni, hogy a könyveknek legalább egy részét vajon személyesen, külföldi útjai során vásárolta-e vagy otthonról rendelte őket, hogy a pesti palota könyvtárából való adományozás az elhunyt tulajdonos végakaratára szerint történt-e, hogy mi történt a pesti állomány kevésbé becsesnek tartott részével, és hogy mi történt a kamenicai kastély könyvtárával, amelynek beépített könyvespolcai megvannak, de a könyvek hiányoznak róluk.

Erdemes kitérni röviden, hogy milyen témák hiányoznak a két könyvlistából: vallásos irodalom, teológia, egyháztörténet, orvosi munkák, matematika, szabadkőművesség. Ez nem enciklopedikus tartalmú barokk főúri könyvgyűjtemény, nem egy fényűző élet díszét emelő, nemes szórakozást szolgáló bibliotéka volt, hanem a kor által felvetett gazdasági és politikai problémákról a legújabb szakirodalomban tájékozódást kereső intellektus „munkakönyvtára”.

A könyvek legjelentősebb része francia mindkét listában, kisebb részük német, s csak elenyésző számban találunk angol, olasz, latin, illetve magyar műveket. Minimalis a női irodalom jelenléte, alapvetően egy mezőgazdasággal foglalkozó és az antikvitás, illetve a klasszicista építészet és kertművészet iránt érdeklődő főúr könyvtárát tükrözi. A folyóiratok beszerzése – némelyik több mint egy évtizeden keresztül – arról tanúskodik, hogy Marczibányi felismerte a legfrissebb kutatásokat, felfedezéseket, szabadalmakat gyorsan közlő időszaki kiadványok fontosságát. A halála után készült két könyvlista együtt mintegy ezeregyszáz kötetet tartalmaz, ami a korban jelentős gyűjtőtevékenységről és bibliofiliáról tesz tanúbizonyságot. Az exlibris vagy possessorbejegyzés hiányáról arra lehet következtetni, hogy a könyvtárnak nem volt külön kezelője, és nem alakult ki tulajdonosi igény a kötetek következetes egyedivétételére. Az MA betűjelű félbőr- vagy félvászon-keménykötést az első és hátsó

⁵⁷ GALAVICS Géza, *Az oszlopos körtemplom és az angolkert – az antikvitás vágyképe és aktualitása Kerttörténet és művészettörténet = Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 2, 273–294. <https://doi.org/10.1556/muvert.62.2013.2.5>

kötéstáblán kékes márványozott papírborítással csak huszonöt műnél tudtam megfigyelni a pesti könyvtárból a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került százkilencvenhárom munkából. A művek jelentős része egyszerű kék vagy barna papírkötésben van, számos esetben pedig az Akadémia Könyvtárában való újrakötés miatt már megállapíthatatlan, milyen volt a kötése Marczibányi könyvtárában.

Marczibányi Márton pesti könyvgyűjteményrészét összevegyítették az akadémiai könyvtár más könyvanyagával, a katalógusok nem őrzik a provenienciát. Pesti könyvtárainak darabjait jelenlegi ismereteim szerint egyértelműen csak az MA betűpárt tartalmazó gerincű félbőr vagy félvászon kötésről lehet felismerni. Marczibányi Márton kamenicai kastélyának könyvtárát, rézmetszeteit és növényeit 1835. május 18-án elárverezték.⁵⁸

Tüskés, Anna

Libraries of Márton Marczibányi (1785–1834)

The life and work of Márton Marczibányi has not been extensively studied in research so far, mainly due to the lack of sources due to the destruction of the Marczibányi family archive in 1945. He completed his higher education at the Royal Academy in Győr. After the death of his uncle, István Marczibányi, in 1810, he inherited the family estates in Tornya (Turnu, Romania) and Kamenica (Sremska Kamenica, Serbia) in Csanád County, as heir to the trust. In 1810, he established a model estate (établissement) in Kamenica and raised the traditional viticulture of Syrmia to a high level. There are no precise sources about his travels abroad, it is assumed that he stayed in Paris and Rome. The work of Márton Marczibányi, who played an outstanding role in the history of Hungarian agriculture, remained in the background behind his uncle, István Marczibányi, patron and art collector. My study aims to present two of his libraries to dispel the negative image of Márton Marczibányi, according to which he was greedy and, lacking noble feelings, only desired gold and silver. There are two sources available about the book collection he owned: 1. his library catalogue of 687 items taken in the Kamenica castle in January 1835, after the death of Márton Marczibányi, and preserved in the Manuscript Department of the National Széchényi Library; 2. a list of 400 books donated by his son, Livius, from the library of his palace in Pest to the Library of the Hungarian Academy of Sciences.

Keywords: 19th century, library, Márton Marczibányi, Sremska Kamenica, garden art, Hungarian Academy of Sciences.

⁵⁸ Áprilisban több újságban meghirdették az árverést: „Ezennel közhírré tettik, hogy a’ tettes Marczibányi nemzetség majoratusi jószágaihoz tartozó nemes Szerém vármegyében, Újvidék szabad királyi városhoz, és Pétervárához félórányi távolságra fekvő Kamenicza mezővárosában, az uradalmi kertben találtató minden nemű kül- és belföldi plánták, növények, és virágok, nem különben különbéle magyar, német, francia, olasz, és diák nyelven szerkeztetett könyvek, úgy szinte több rajzolatok, és rézmetszések, árverés útján a’ legtöbbet ígérőnek e’ folyó 1835dik esztendei Május 18dik és következő napjain eladatni fognak. A’ növények, virágok, és könyvek lajstromát, Újvidéken Huber Zsigmond ügyvéd úrnál, Kameniczán pedig az uradalmi cancelláriában megtekinteni lehet.” *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, (1835. április 8.), 29. szám, 1. A hirdetést megismételték a lap két további áprilisi számában és más lapokban is (például *Jelenkor*).

KÖZLEMÉNYEK

Huszár Gál, Bullinger Henrik Libellusának (1551/1559) nyomdása. – Hátterek, kapcsolatok és teológiai kérdések. * Az utóbbi években különböző tanulmányokban arról olvashattunk, hogy az 1540-es évekig a magyarországi és az erdélyi reformáció úgynevezett humanista reformációnak tekinthető.¹ Ezért fel kell tennünk azt a kérdést – függetlenül attól, hogy német vagy magyar anyanyelvű területekről beszélünk –, hogy a korai magyarországi reformációt le lehet-e szűkíteni lutheránus vagy kálvinista irányzatokra. Az erdödi zsinat hitvallása (1545) világos példa arra, hogy a korai magyarországi reformáció teológiai meghatározása nehéz, mert ez a zsinat részben a Melanchthon által írt *Confessio Augustana variatát* fogadta el, és pontosan Kálvin helyeselte a *Variatát* is. Mindazonáltal megállapítjuk, hogy a Luther és Erasmus között történt vita (1524/25) után a humanizmusnak a 17. századig különleges jelentősége és hatása volt a magyarországi reformációra. Ez világosan kiderül abból, hogy a mohácsi csata (1526) után a magyarországi diákok továbbra is humanista központokkal és az ottani tudósokkal ápoltak intenzív szellemi kapcsolatot. Gondolunk a magyar diákok tanulmányaira Wittenbergben Philipp Melanchthonnál (Coetus Hungaricorumban), Strassburgban Johannes Sturmánál, a különböző magyarországiak könyvnyomtatási és egyetemi kapcsolataira Bázellel, főleg Erazmusszal, Grynaeusszal, Oporinusszal vagy Zwingerrel. Ebben Bázelnak rendkívüli szerepe volt: A jó minőségű bázeli nyomtatványok egész Európában elterjedtek, hiszen a 16. századi velencei vagy lyoni kiadványoknál sokkal jobbak voltak. A bázeli nyomdászok a közép-európai tudósokkal is rendszeres kapcsolatban álltak (pl. Thurzóval, Honterusszal, Macariusszal, Sambucusszal, Dudithtal stb.). Természetesen ez nagyban elősegítette a svájci könyvek Közép-Európában való elterjedését, amit a possessorkutatás kétségtelenül bizonyít.²

Ugyanezt állapíthatjuk meg a 16. századi levelezésekből. Orbazius Mátyás Musculus berni professzorhoz azt írta, hogy Wittenbergben a magyar diákok Musculus biblíamagyarázatait érdeklődéssel olvassák,³ Ambrosius Moibanus, breslaui lelkész 1552-ben írt Kálvinnak egy levelet,

* Ezt az tanulmányt a Gál Huszár 500. évfordulója alkalmából rendezett konferencia keretében tartottam a Budapesti Evangélikus Karon 2012. november 7-én; sajnos utólag nem publikálták a konferencia kötetét.

¹ Ld. Juhász István, Ulrich A. Wien, Fata Márta, Juhász Tamás, Jan-Andrea Bernhard és többiek tanulmányait.

² Ld. pl.: Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

³ Ld. Mátyás Orbazius Wolfgang Musculushoz, 1551. január 10-én. ZSINDELY Endre, *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, 3, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Reformát. Egyház, 1973 (Studia et acta ecclesiastica editio ecclesiae reformatae ad anniversarium quadringentesimum reformationis confessioni Helveticae in Hungaria addictae, 3), 997 kk. (ld. BODENMANN,

amelyben arról számolt be, hogy Kálvin művei Lengyelországon és Magyarországon elterjedtek.⁴ Fejérthóy János Bullinger érdemének tekintette azt, hogy a magyar nép a „veram Christianae Religionis amussim”-be találta vissza.⁵

A 16. század közepén a politikai és egyházi élet képviselői éles hangvételű művekben keltek ki a „szakramentáriusok” ellen, amely azt mutatja, hogy mennyire aktuális kérdéssé lett a reformáció helvét irányának elterjedése Magyarországon. Egyrészt gondolunk főként Draskovich György (1515–1587), a későbbi esztergomi püspök vitairatára, a *Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Caluino sacramentario* (Padua, 1551) című műre, amelyet Martinuzzi Györgynek ajánlott.⁶ Benne Draskovich megcáfolta Kálvin úrvacsoratanát, amelyet Kálvin a *Commentarius in priorem Epistulam Pauli ad Corinthios* (Strassburg, 1546) című művében írt. Másrészt gondolunk a „szakramentáriusok” ellen irányuló országgyűlési törvényekre, amelyeket 1547 és 1557 között fogadtak el.⁷

A Libellus története és tartalma

Bullinger a *Libellus* előszavában arról is írt, hogy Magyarországon elterjedtek a svájci kiadású könyvek, amelyek közül leginkább a zürichi reformáció kiadványai a legnépszerűbbek: „... fideles testantur lucubrationes meas, quas iam annis aliquot ad utilitatem Ecclesiarum multis viris bonis urgentibus edidi, vobis esse acceptas”.⁸ Amint az újabb kutatások kimutatták, a Bullinger által említett művek főként Bullingernek a Mátéról (1542), Márkról (1545) és az apostoli levelekről (1537 kk.) szóló magyarázataival azonosíthatók be. Bullinger művei mellett külön meg kell említeni Kálvin *Institutio christianae religionis* (1536/1539/1542 stb.) című könyvét és Zwingli *Operum quattuor tomii* című kiadását (1544/1545).⁹

Reinhard, Wolfgang *Musculus (1497–1563). Destin d’un autodidacte lorrain au siècle des Réformes*, Genf, 2000 (Travaux d’Humanisme et Renaissance, 343), 590 k.).

⁴ Ld. Ambrosius Moibanus Johannes Calvinhoz, 1552. március 24-én = CO XIV, nr. 1615.

⁵ János Fejérthóy Heinrich Bullinger-hez, 1551. március. 26-án. BULLINGER, Heinrich, *Confessio Helvetica Posterior olim ab Henrico Bullingero [...] ad fidem editionis principis*, szerk. Eduard Böhl, Wien, 1866, 99. Egy alkalommal Szikszói Lukács Wittenbergből Bullingerhez fordult, nyomtatékos kéréssel, hogy Bullinger a „propositiones Stancarianorum” ellen irányuló iratokat küldje (ld. Lukács Szikszói Heinrich Bullingerhez, 1562. augusztus 24-én. ZSINDELY Endre, *Magyarok levelei a zürichi egyházhoz = Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, 3, szerk. Bartha Tibor, Bp., Magyarországi Reformát. Egyház, 1973 [Studia et acta ecclesiastica editio ecclesiae reformatae ad anniversarium quadringentesimum reformationis confessioni Helveticae in Hungaria addictae, 3], 963 kk.). Az említett „propositiones Stancarianorum” a Stancaro *De Trinitate et Mediatore Domino nostro Iesu Christo adversus Henr. Bullingerum, Petr. Martyrum, Ioa. Calvinum et reliquos Tigurinae ecclesiae ministros ...* (Krakkó 1562) című írása; ezt az írását Bullinger adta oda azonnal Kálvinnak (ld. Heinrich Bullinger Calvinhoz, 1562. szeptember 7-én, in: CO XIX, nr. 3848).

⁶ Kálvin írásai ugyanis egyre jobban terjedtek Várad környékén.

⁷ Ld. BERNHARD, Jan-Andrea, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, 2017 (Refo 500 Academic Studies, 19), 147 kk. 249 kk. et passim.

⁸ Heinrich Bullinger a magyar lelkipásztorokhoz, 1551, in: Lib 5.

⁹ Ld. BERNHARD, Jan-Andrea, *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn. Ein Beitrag zur „Wende“ vom lutherischen zum reformierten Bekenntnis im protestantischen Ungarn des 16. Jahrhunderts*, Zwa XXXIII (2006), 159 k; IDEM, *Konsolidierung*, 140 kk. et passim.

A *Consensus Tigurinus* (1549) elfogadásával a zürichi és genfi egyházak megegyeztek egymással, amellyel létrejött a 'református felekezet'.¹⁰ Ez nagyban hozzájárult a svájci kiadású művek elterjedéséhez. Jó példa erre Fejérthóy János esete, mert ő nem volt se hittudós se diák, hanem a Bécsben működő magyar kancellária titkáráként tevékenykedett. 1551-ben Bullingernek írt egy levelet, amely azért is érdekes, mert nem Melanchthonnak címezte. Ebben¹¹ azt írja, hogy „confirmatus sum ex quinta decade Sermonem tuorum”,¹² és arra kérte Bullingert, hogy a török veszélynek kitett magyar református keresztyéneknek írjon egy 'vigasztaló és irányadó iratot'. Néhány kérdés is leírt, amellyel ekkor a magyar gyülekezetek sokat foglalkoztak: Hogyan lehet a pápistákkal együtt élni? Mit csináljanak a hívők, ha a papok újra és újra arra kényszerítik a reformátusokat, hogy misén vegyenek részt? Az egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy mit csináljon az egyház, ha a törökök valamelyik házastársat elrabolják és a hátrahagyott szeretne újra megnősülni.¹³

Bullinger sietett, hogy megsegítse a szorongatott hittestvéreket. Egy levél helyett írt egy ötven fejezetből álló iratot és ezt küldte el Fejérthóy Jánosnak. Ez az irat Bullinger magyarországi kapcsolatainak legfontosabb dokumentuma. Más református egyháznak nem írt hasonlólt.¹⁴

Bullinger nem az apostoli hitvallás sorrendje alapján írta meg művét, hanem a svájci reformációban elterjedt¹⁵ szentírástannal kezdte azt. Ezt fontos hittételek követték, de nem mindegyik.¹⁶ Ennek ellenére Bullinger minden hit- és életkérdéssel (etikus figyelmeztetésekkel együtt) foglalkozott. Munkája megható vigasztalólevél, amely főként az elején és a végén az újszövetségi levelekre emlékeztet. Ez azt jelenti, hogy a „libellus epistolaris” egy kis dogmatika, másrészt valódi levél a magyar lelkészeknek és gyülekezeteknek.

Érdekes az, hogy a krisztológia határoz meg minden más szakaszt: A szentírást (Lib 9–61), az istent (Lib 62–73, passim), az üdvösségtant (Lib 74–198), az „egyháztant” (Lib 199–258), a szentségtant (Lib 259–281) és az eszkatológiát (Lib 3. 204–209, 307–321).¹⁷ A részben terjengős

¹⁰ Minden svájci reformátori terület (Zürich, Bern, Bazel, Schaffhausen, Chur (és Graubünden), Sz. Gallen, Biel, Mülhausen, Genf és Neuenburg) elfogadta a szöveget, és Bucer, Melanchthon és a Lasco a „Consensus Tigurinus”-ról pozitívan nyilatkoztak.

¹¹ 1551. március 26-án.

¹² Fejérthóy János Heinrich Bullingerhez, 1551. október 10-én.

¹³ Érdekes, hogy Bullinger az utolsó kérdésre nem felelt a „Libellus epistolaris”-ben. Ez a kérdés nagyon kényes volt, és veszélyes lehetett volna, ha hibás választ írta. Bullinger a kérdés miatt Blarer Ambrosiushoz (Konstanz) fordult (1551. május 7-én), és Blarer egy kiterjedt szakvéleménnyel felelt neki. Magyarországon a kérdés megoldatlan maradt 16 évig.

¹⁴ Ld. BERNHARD, Jan-Andrea, *Reformátori üzenet és ökumenikus szellem. Bullingernek a magyar egyházakhoz küldött Libellus epistolaris (1551) című irata = Emlékkönyv Tőkés István kilencvenedik születésnapjára*, szerk. Geréb Zsolt, Adorjáni Zoltán, Kolozsvár, 2006, 467–476.

¹⁵ Mert az apostoli hitvallás sorrendje hagyományos (verbum humanum); a svájci protestantizmusnak a „verbum Dei” (az Isten igeje) fontosabb mint a „verbum humanum (hagyomány, emberi szó). Azért dogmatikusan a szentírás tanítása áll az első helyen, és Zwingli bevezette a „lectio continua”-t a prédikációkba (a perikópai olvasmányok helyett).

¹⁶ Például a Szentháromság tana a „libellus”-ból hiányzik.

¹⁷ Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a *Könyvecskében* – természetesen meghatározta az irat aktuális indítéka is – nem áll olyan kiterjedt dogmatika rendelkezésünkre, amelyben minden tantételt egyformán tárgyalva van. A II. helvét hitvalláshoz képest hiányzik pl. az antropológia vagy a minden részletében kidolgozott istentan. Ebből nem szabad (mint NAGY Barnabás, *Geschichte und Bedeutung des zweiten helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern = Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, szerk. Joachim Staedtke, Zürich, Zwingli, 1966, 110) arra következtetni, hogy Bullinger

magyarázatok összefoglalásával fejezi be Bullinger az irat „dogmatikai” részét (Lib 282–295). E befejező szakasz az előző részre (Lib 3–281) való számos visszautalás által belső összefüggést és világos krisztológiai irányultságot nyújt az egész iratnak. Ezzel a krisztológia lett a *locus clavis* a *Libellus*ban, amely arra utal, hogy a krisztológián múlik minden egyéb.¹⁸

E „dogmatikai” rész után következik, mintegy függelékként, a Fejérthóy kérdéseire adott válasz: Hogyan éljen a keresztyén ember a pápai és török uralom alatt? Bullinger úgy vélekedik erről, hogy mint az apostoli időkben, a hívőknek szabad élniük a hitetlenek között, de ne vegyenek részt szertartásaikon. Ugyanakkor imádkozniuk kell a pápistákért, meg a törökökért is (Lib 297 kk.), és türelmesen el kell viselniük az üldöztetéseket (Lib 307 kk.). – Fejérthóy házassági kérdéseire¹⁹ egyáltalán nem tért ki Bullinger.²⁰

Említésre méltó az, hogy Bullinger csak mellékesen ad tanácsot Fejérthóynak. Ezzel két dologra hívja fel a figyelmet: egyrészt arra, hogy egyedi, konkrét kérdéseket csak az egész üdvösség horizontjából lehet megválaszolni, mégpedig úgy, hogy „in Christo omnia salutis vel vitae nobis dedisse” (Id. Lib 62. 282); ezért először az üdvösségtényeket magyarázza el részletesen, és csak ezután válaszol a konkrét kérdésekre. Másrészt azt jelzi, hogy ezek a kérdések nem olyan sürgető természetűek Bullinger számára, mint Fejérthóy számára, hiszen a világ vége közel van.²¹ A sok vigasztaló mondatból valóban a legfontosabb és a legragyogóbb a következő: „Foelicitas ergo maxima est, cum Christo et omnibus Sanctis Martyribus coniungi in cruce in praesenti seculo, ut cum iisdem illis colligamur in gloria in futuro seculo...” (Lib 315; Id. Lib 265).²² Tehát a *Libellus* nyilvánvaló világvégi alapvetéssel is bír. Bullinger mintegy keretbe foglalja az iratát azokkal a szavakkal: Krisztus „magna cum gloria venturus est iudicare vivos et mortuos” (Lib 3. 320). Ebből kiviláglik, hogy Bullinger krisztológiai vonalvezetése meghatározza az egész *Libellus*at.

Bullinger és Huszár kapcsolata

1557. október 26-án Huszár Gál levélben fordult Bullingerhez. Ebben a levelében Huszár főleg három dologról beszélt: Először arról, hogy a törökök a protestánsokhoz jóakarattal és emberies-séggel viszonyulnak, amely leginkább a protestáns monoteizmusnak köszönhető. Egyébként ezt már

teológiája még „in processu formationis” lett volna. Emlékezzünk arra, hogy ezekben az években írta Bullinger a *Sermonum decades quinque*-t (Zürich 1549/1551), az egész református Európa vi-gaszkönyvét.

¹⁸ Ld. a lapszéli illusztrációt.

¹⁹ Fejérthóy kérdezte azt, hogy mi történjék az olyan házasságok esetén, amikor a hosszú török fogságból hazatérő házaspár korábbi élettársát új házasság kötelékében találja: melyik házasságot kell érvényesnek tekinteni? (Id. Fejérthóy János Bullinger Henrikhez, 1551. március 26-án. BULLINGER, *Confessio Helvetica Posterior*, 1866, 100).

²⁰ Ld. ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bucsay Mihály [et al.], Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, (Studia et acta ecclesiastica editio ecclesiae reformatae ad anniversarium quadringentesimum reformationis confessioni Helveticae in Hungaria addictae, 2), 71 k.

²¹ Természetesen meg kell említeni, hogy (harmadrészt) a magyarországi hittestvéreikkel szemben a svájci reformátorok és gyülekezeteik számára nem volt hétköznapi tapasztalat a török által elhurcolt (esetleg mohamedánnak át is térített) házastársak és az újraházasodás kérdése.

²² Ld. BÜSSER, Fritz, *Heinrich Bullinger (1504–1575). Leben, Werk und Wirkung*, 2, Zürich, 2005, 313; LOCHER, Gottfried W., „Perseverantia in viis Domini“. *Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder in Ungarn unter habsburgischer und unter türkischer Herrschaft*, Zwa XVIII (1989), 65; NAGY Barnabás, *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger*, Zwa XII (1965), 204.

Wolfgang Musculus a *Vom uffgang des Wort Gottes bei den Christen in Ungern* (Bern 1550) című művében hangsúlyozta.²³ Másodszor kiemelte, hogy Magyarországon Bullinger személye és művei nagy hatással vannak²⁴ az evangélium hirdetésében és a római zsarnoksággal szemben. Harmadszor Huszár megkérte Bullingert, hogy írja össze és adja ki latin nyelven a zürichi egyház liturgiáját. A kérés oka az volt, hogy Magyarországon a protestáns gyülekezetekben sok különböző liturgiát használtak, és az akkori zűrzavar helyett egységes istentiszteleti rendtartást akartak bevezetni.²⁵

Tudjuk, hogy Bullinger vejét, Ludwig Lavatert (1527–1586) bízta meg, hogy a zürichi liturgiát írja le és jelentesse meg. Lavaternek a *De ritibus et institutis ecclesiae Tigurinae opusculum* című könyvét 1559-ben nyomtatták ki Zürichben, amelyből Bullinger Magyarországra küldött néhány példányt. Ez a könyv a gyülekezetekben elterjedt, és hosszú ideig gyakorolt hatást a magyar református egyház liturgiájára.²⁶ Bullinger jelentőségét jól mutatja, hogy 1559-ben Huszár Gál Magyaróváron, Heltai Gáspár Kolozsvárott nyomtatta ki Bullinger *Libellus*át. Nem tudjuk, hogy Huszár Bullinger *Libellus*át már ismerte-e akkor, amikor a levelét megírta, vagy Bullinger csak a Huszár levelének átvétele után küldte-e meg a művét. Tudjuk viszont, hogy a magyar és erdélyi protestáns egyházakban a *Libellus* kéziratok változatai elterjedtek, ezért nem véletlen, hogy a *Libellus* 1559-ben egyszerre két nyomdában is megjelent.²⁷ Ráadásul ugyanebben az évben Marosvásárhelyen elfogadták a legelső református hitvallást, amely az úrvacsorát tárgyalta, Melius Juhász Péter tollából.²⁸ Huszár a *Libellus* előszavában azt hangsúlyozta,²⁹ hogy Bullinger *munkája* „diu apud nos delituisse”, amelyet nagyon fontos és érdekes műnek tekintett, és ezért tartotta szükségesnek a kiadását.

Ha a két kiadást összehasonlítjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy a szövegek majdnem hasonlóak. Egy vitatott kérdésben viszont Huszárnak és Heltainak két különböző szövege van. Ez az úrvacsoratan. Jellemző, hogy Bullinger csak két mondatban értekezik az úrvacsora kérdéséről (Lib 264 k.), és ebben a két mondatban a két kiadás eltér egymástól. Miközben Heltai a hit és szentlélek együttes munkáját hangsúlyozta, Huszárnál ez az aspektus hiányzik. Különböző elemzésekből (közte Nagy Barna tanulmányaiból), de főleg a *Consensus Tigurinusszal* való teológiai összevetéséből kiderül, hogy Heltai szövege az eredeti. Fontosnak tartom azt hangsúlyozni, hogy Huszár szövegében Bullinger „valódi” meggyőződése található meg. Miért? A *Consensus Tigurinus* Bullinger és Calvin között létrejött megegyezőzés, de Bullinger a személyes levelezésében a hit sokkal nagyobb hangsúlyt kap az úrvacsoratanban, miközben Kálvin a hit és szentlélek együttes munkáját hangoztatja. Ez lehet az egyik oka annak, amiért azt gondolom, hogy Bullinger 1557/1558 telén a *Libellus* új változatát küldte el Huszárnak, amelyben az úrvacsoratanról alkotott „valódi” meggyőződését írta le. De ez még egy kutatási hipotézis.

²³ Ld. BERNHARD, *Konsolidierung*, 109 kk. 291 kk. et passim.

²⁴ Ld. is BERNHARD, *Konsolidierung*, 373 kk. et passim.

²⁵ Végig kérte Bullingert, hogy „intse meg” Melanchthont, hogy valljon végre színt az úrvacsorára kérdésében.

²⁶ Ld. pl.: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve, Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Bp., Balassi, 2013, 341.

²⁷ Ld. *Brevis ac pia institutio christianae religionis ad dispersos Hungaria Ecclesiarum Christi Ministros... per Heinrycum Bullingerum*, Magyaróvár, Huszár Gál, 1559 (RMNy 157); *Libellus epistolaris, a pio & doctissimo viro, Heynricho Bullingero ... pressis & afflictiss. Ecclesijs in Hungaria, earundem Pastoribus & Ministris transmissus*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1559 (RMNy 152).

²⁸ Ld. RMNy 155. A Marosvásárhelyi hitvallásban a „hit és szentlélek” (*spriritus et fides*) együtt működnek, mint a *Consensus Tigurinus*-ban (1549) vagy a *Libellus*-ban (Lib 265); ld. BERNHARD, *Konsolidierung*, 418 kk.

²⁹ Johann Sebastian Pfäuserhez, I. Miksa cseh király udvari lelkészéhez.

Reformátori üzenet és ökumenikus szellem

A zürichi reformációnak kezdetektől fogva a teológiai kiindulópontja az istentan volt és nem a krisztológia.³⁰ A zürichi reformáció más iratától eltérően Bullinger feltűnő módon csak tömören tárgyalja az istentant a *Libellus*ban (Lib 62 k. 76 k.). Ezt a krisztológiai hangsúlyt vizsgálva két kérdés merül föl:

1. Milyen történelmi háttér indokolja, hogy Bullinger a *Libellus*ban ilyen erőteljes krisztológiai hangsúlyt ad?

Bullinger fejtegetéseiben egyértelműen a római hagyomány ellen foglal állást (Lib 9 kk.). Az ő kritikája a Szentírásból indul ki, amelyben minden megvan, ami az üdvösséghez szükséges. Éspedig a Szentírás tartalma az, hogy Isten Krisztusban mindent megadott nekünk az üdvösségre. Ezért semmi más 'supplementá'-ra nincs szükség, mert Krisztus az egyház egyetlen mestere (Lib 62 kk.). A *Libellus* krisztológiája tehát egyértelmű Róma ellenes vitát tartalmaz. Az első ülészakában (1546–1549) a *Tridenti* zsinat újra megfogalmazta a protestantizmustól való elhatárolódást több dogmában. Ezekre a dogmákra hivatkozott Bullinger a *Libellus*ban, és ezekkel állította szembe a krisztológiát.³¹ A Krisztusra való összpontosítás, akárcsak az egész reformációban, a *Libellus*nak is hagyománykritikai és ezzel együtt forradalmi vonást kölcsönözött.

Továbbra a *Libellus* krisztológiai hangsúlyával Bullinger megpróbált válaszolni a magyar protestánsok helyzetére. Feltűnő, hogy Bullinger két mondatban értekezik az úrvacsora kérdéséről (ld. Lib 264 k.).³² Hasonlóképpen a svájci reformáció egy másik sajátosságát, a gondviselés- és az elrendelést is majdnem teljesen elhalványítja (ld. Lib 77 k.).³³ Végül Bullinger a 'liberum arbitrium' kérdését teljesen elhagyja.³⁴ Úgy látszik, a svájci reformáció tipikus, de vitatott szakaszát szándékosan nem tárgyalta behatóan. Másrészt Bullinger „als einer der bestinformierten Männer seiner Zeit”³⁵ nagyon jól tudta, hogy az 1540-es években Melanchthon a református magyar egyházak és ezek a diákjai legfontosabb tanítójává lett.³⁶ Bullinger pedig Melanchthon közvetítő álláspontjához sok kérdésben

³⁰ Ld. STEPHENS, Peter, *Zwingli, Einführung in sein Denken*, Zürich, 1997, 55 kk.; LOCHER, Gottfried W., *Grundzüge der Theologie Huldrych Zwinglis im Vergleich mit derjenigen Martin Luthers und Johannes Calvins = Huldrych Zwingli in neuer Sicht, Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*, Zürich, Zwingli, 1969, 203 kk.

³¹ Emlékezzünk arra: A Szentírás egymaga „sufficit” (Lib 31 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio IV [1546. április 8-án]); Krisztus az „unicus ecclesiae magister” (Lib 62 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio IV); „extra Christum non est salus” (Lib 85 kk.; ld. ezzel szemben Cyprian mondatát „Extra ecclesiam non est salus”); megigazulás „sola fide” (Lib 102 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio VI [1547. január 13-án]); „sacramenta divinitus instituta” száma kettő (Lib 259 kk.; ld. ezzel szemben: Tridentinum, Sessio VII [1547. március 3-án]).

³² Bullinger *Wahrhaffte Bekanntnuß der dieneren der kilchen zu Zürych* (1545) című irata, valamint Bullinger és Calvin *Consensus Tigurinus*-ban történő megegyezése (1549) során végérvényes formát öltött a református és a lutheránus úrvacsoratan különbsége.

³³ A következő iratokra emlékezzünk: ZWINGLI, Huldrych, *De providentia Dei* című, Zürich, 1530; *Confessio Helvetica Prior*, Basel, 1536; CALVIN, Johannes, *Institutio christianae religionis*, Basel, 1536; CALVIN, Johannes, *De aeterna praedestinatione*, Genf, 1552.

³⁴ Habár Bullinger *Sermonum decades quinque* című könyvében (1549/1551) a szabad akaratról nincs külön fejezet, erről a kérdéstről számos magyarázat megfogalmazott (ld. pl. Dec. 3. Serm 9; Dec. 4. Serm. 2; stb.). A II. Helvét Hitvallásban Bullinger a IX. fejezetben tárgyal a kérdést.

³⁵ ZSINDELY, *Bullinger und Ungarn*, 362 k.

³⁶ Ld. BUCSAY Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, Teil I: Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und

közel állt.³⁷ Figyelemre méltó az, hogy Melanchthon is a krisztológia szemszögéből tárgyalta a *Loci communes* című könyvében (1521) az egyes szakaszokat („Loci”), ahogy ő maga írta az előszóban: „Hoc est Christum cognoscere beneficia eius cognoscere.”³⁸ Ehhez könnyen csatlakozhattak Bullinger nagyszabású krisztológiai magyarázatai, és megmutathatták a magyar reformátusoknak azt, hogy Bullingernek „ugyanaz” a véleménye, mint a wittenbergi teológusoknak. Végeredményben Bullinger *Libellus*ának krisztológia-hangsúlyozása a Magyarország és Erdély iránti egyházpolitikai érdeklődés jele is volt.

2. Milyen jelentősége van e krisztológiai hangsúlyozásnak a teológiai érvelés számára?

A *Libellus*ban a protestantizmuson belüli csodálatos nyitottságra találunk. Krisztus istenségének és emberségének valóságát hangsúlyozó óreformátus krisztológia különlegességeit – amelyeket Bullinger egyébként vallott –, itt nem emelte ki. Ehelyett megpróbálta – ahogy a magyarokkal és erdélyiekkel folytatott levelezésében is – a protestantizmuson belüli vitát enyhíteni. Így fogalmazta meg közreformátorian és krisztológikusan a kegyelemtant és a megigazulást (ld. Lib 74 k.). Egészen lutherinek tűnik az igazságosság, az élet és az üdvösség teljesen Krisztusban eldöntött volta, tehát ’extra nos’. De, mint Pál apostolnál, Zwinglinél és Kálvinnál a hit befogadja Krisztust, és Krisztus a hívőben tovább él: a ’pro nobis’-ből lesz az ’in nobis’ (ld. Lib 89–95). Ehhez szervesen csatlakozik az élet megszentelésének református hangsúlyozása (ld. Lib 181–195).³⁹

Erre vonatkozóan írta Nagy Barna: A *Libellus* „stellt uns Bullinger als Mann der Ökumene vor die Augen...”⁴⁰ Valóban, az iratot „ökumenikus” szellem hatja át. Ez főleg a krisztológiájából derül ki. A magyar egyházpolitikai helyzet és annak a kornak világvégi hangulata azt eredményezte, hogy Bullinger számos vitatott kérdést nem tárgyalt, figyelmét Krisztusra irányította, és „ökumenikus” nyitottság mutatott. Habár Bullinger félreérthetetlenül tárgyalja a kettős természet tanát (ld. Lib 41. 212 k.), ezt nem az óreformátus módon tematizálja, hanem Krisztus ontológiáját az üdvösség fényében taglalja. Nem a természetek viszonyának a meghatározása érdekli Bullingert, hanem az üdvösség, amely a Krisztus-eseményben elébük megy a hívőknek. A szoteriológiának és krisztológiának ez a szoros összekapcsolása lehetőséget adott Bullingernek, hogy minden reformátori hitű magyar keresztyén felé – legyenek ezek a wittenbergi, a helvét (vagy akár még rajongó irány, az antitrinitariusok) követői is – „ökumenikus” nyitottságot tanúsítson.

Ezen a protestantizmuson belüli „ökumenén” túlmenően Bullingernek a római egyházzal szembeni igen érdekes magatartása állapítható meg: már említettük a számos polemizáló megjegyzést, amelyekben Bullingernek a Krisztus összehasonlíthatatlan teljességét lekicsinylő vélemények miatti aggodalma vált világossá (ld. Lib 208. 284). Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Bullinger a római egyház képviselőit nem sújtotta „egyházi átokkal” (anathema),⁴¹ hanem – és ez jelzi Bullinger „ökumenikus” gondolkodásmódját – a magyar reformátori érzelmű keresztyéneket arra bátorította, hogy „pro Papistis” imádkozzanak (ld. Lib 298). Ennek háttérében Bullingernek az a meggyőződése

katholischen Reform, Wien, Köln, Graz, Böhlau, 1977, 97; JUHÁSZ István, *Von Luther zu Bullinger, Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien*, ZKG 81 (1970), 329.

³⁷ Bullinger 1535-től 1559-ig levelezett Melanchthonnal.

³⁸ Ld. MELANCHTHON, Philipp, *Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologiae* (1521), szerk. PÖHLMANN Horst Georg, Gütersloh, 1993, 0.13.

³⁹ Ld. LOCHER, Gottfried W. „Perseverantia in viis Domini.” *Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder unter habsburgischer und türkischer Herrschaft*, Zwa XVIII (1989), 65.

⁴⁰ Ld. NAGY, *Quellenforschungen*, 203; IDEM, Bevezetés = *Libellus epistolaris* (=Lib), 20.

⁴¹ A Tridenti zsinat megfogalmazta a megigazulásról (Sessio VI) és a szakramentumokról (Sessio VII) szóló *canonest*, amelyekben reformátori tanítás képviselőit az egyházi átokkal sújtják.

áll, hogy Krisztusban lehetséges az egyesülés minden testvérrel és vértanúval (ld. Lib 265. 315). Krisztus tehát a keresztyén testvériség egyetlen alapja, sőt minden ökumené csak őbenne lehetséges.

Rövidetések

- CO Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, 1-59 vol., Braunsweig, Berlin, Schwetschke, 1863–1900, (Corpus reformatorum, 29-87).
- Lib *Heinrychi Bullingeri epistola ad ecclesias hungaricas earumque pastores scripta 1551: Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipászorokhoz 1551*, a latin szöveget gondozta, ... ford., bev., jegyz. Nagy Barna, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1967.
- ZKG Zeitschrift für Kirchengeschichte
- Zwa Zwingliana. Mitteilungen zur Geschichte Zwinglis und der Reformation

JAN-ANDREA BERNHARD

Heltai Gáspár wittenbergi könyve.* Heltai Gáspár (1510?–1574) 1543. február 17-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre, az anyakönyvbe „Casparus Heltensis Transylvanus”-ként jegyezték be a nevét.¹ 1544-ben megválasztották Kolozsvár plébánosává. A reformáció tanainak az egyik legjelentősebb erdélyi hirdetőjévé vált mind a szószékről elhangzó prédikációi, mind az 1550-ben, Hoffgreff Györggyel alapított nyomda termékei révén.² Heltainak nem maradt ránk könyvjegyzéke,³ és – tudásunk szerint – eddig nem került elő olyan kötet, amely egykor a magánkönyvtárhoz tartozott. Wittenbergi diákként jelentős mennyiségű olvasnivalóval térhetett vissza Erdélybe.

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában került a kezünkbe egy kisebb, nyolcadrét alakú kötet, amelynek német típusú reneszánsz bőrkötésén a „C. H. T. 1543” supralibros olvasható. A Szögi-féle adattár segítségével könnyen azonosíthatóvá vált Heltai Gáspár személye.

A kolligátumban három művet találunk:

DRK Nagykönyvtára, F 517

Koll. 1.

SPANGENBERG, Johann: *Margarita theologica: Continens praecipuos locos doctrinae Christianae, per quaestiones, breviter et ordine explicatos, omnibus pastoribus, verbi praeconibus et ecclesiae ministris summe utilis et necessaria*, autore Joanne Spangebergo, Lipsiae [Leipzig], per Michaëlem Blum, 1542, [14], 170, [23] p., 8°. – VD 16 S 7846

Koll. 2.

MELANCHTHON, Philipp: *In obscuriora aliquot capita Geneseos annotationes*, [Mainz], [Johann Schöffner], 1524, [43] fol., 8°. – VD 16 M 3464

Koll. 3.

PURVEY, John: *Commentarius in Apocalypsin ante centum annos aeditus*, Wittembergae [Wittenberg], [Nickel Schirlentz], 1528, [8], 195 fol., 8°. – VD 16 B 5252

K Bőrkötésben. A kötetástblák sávzással keretezettek, a külső keretben a Justitia–Prudentia–Lucretia hármast ábrázoló görög lenyomata (évszáma: 1535?), a belső keretben Aldus-leveles és ötszirmú virágos bélyegző lenyomata. A középmezőben virágos bélyegző lenyomata. Supralibros: C[asparus] H[eltensis] T[ransylvanus] 1543.

P Georgius Bicskei (címlap)

Ego Georgius Bicskei hoc exiguum (a kötet végi utolsó lap verzóján)

Venit in possessione[m] Georgij Bicskei Anni 1711 [...] (A hátsó kötetástbla belső oldalán)

Grato animo offert Georgius Bicskei Librum hunc in gratiaru Coetus Szigetiensis (a kötet végi utolsó lap verzóján)

Sub cura Stephani Lakatos (a kötet végi utolsó lap verzóján)

Josephus Komaromi 1781 (címlap koll. 1–2)

M *typograph[iae?]* 1582 (címlap). – *Triples est Bethleem. I^{ma} est in Galilaea in Tribui Zebulon. Joh. 19.15. Altera est in Judaea quae Ephrata dictum. Mich 5. Tertia est in Cananea ubi Benjamin natus est. Gen. 35.* (az első kötetástbla belső oldalán). – *Ezer hét száz után harmincz edjedik[ben] mikor* (az olvasónak szóló ajánlás végén). – *Valet den[arios] 36.* (az első kötetástbla belső oldalán). – A Koll. 2. végén az üres

* A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011, 2731.

² ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3, jav., bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Bp., MRE Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 249.

³ A *Könyvtártörténeti Füzetek* 1–15. kötete alapján.

leveleken a *Mit használ e világ...* c. ének variánsa kéziratban (Lásd: RMKT XVIII, 3/B. 42., 99–101.). – *Ez mint látszik a Szigeti oskolától kerülhetett ki valaha, mielőtt újabb laistromoztatása lőn.* (Lugossy József kézírásával az első kötéstábla belső oldalán). – A Koll. 3. széljegyzetekkel.

A kötés feltehetően Wittenbergben készült, bár a rajta használt 1535-ös (?) évszámmal ellátott Justitia–Prudentia–Lucretia hármását ábrázoló görgetőt nem tudtuk maradéktalanul azonosítani egyetlen szerszámmal sem Haebler kézikönyvében.⁴ A többi bélyegző (Aldus-levél, ötszirmú virág) pedig túl gyakori a keresés szűkítéséhez.

A kolligátumba bekötött első mű, Johannes Spangenberg (1484–1550) nordhauseni lelkész *Margarita theologica* című munkája Philipp Melanchthon dogmatikai összefoglalásának, a *Loci communes*nek a kivonatolásával készült a lelkészi kar hasznára. Heltai Gáspár a papi hivatalra való felkészülés jegyében vásárolhatta. Spangenberg egy másik műve, a *Trostbüchlein* először éppen 1543-ban, Heltai külföldi tanulmányai idején jelent meg Wittenbergben, így első kézből ismerhette a munkát. A benne közölt halálról való elmélkedéseket a kolozsvári nyomdában előbb németül (1551), majd magyarra fordítva a maga neve alatt is kiadta (*Vigasztalo könyvetske*, 1553).⁵

A Wittenbergi Egyetemre beiratkozó Heltai kapcsolatba került az idős Lutherrel és a magyarok között nagy népszerűségnek örvendő Melanchthonnal, aki a németül nem tudó hallgatók számára vasárnap reggelente latin nyelvű áhítatot tartott.⁶ A kolligátumba másodikként bekötött mű Melanchthon magyarázata Mózes első könyvének első hat fejezetéhez (Wittenberg, 1524).

A gyűjteményes kötet harmadik darabja John Purvey (1353?–1428?) Apokalipszis-kommentárja. Purvey John Wycliffe munkatársa volt, az első teljes angol nyelvű Vulgata-fordítás, a *Lollard Biblia* újszövetségi részét az ő művének tartják (1380), évekkel később revideálta a teljes fordítást (1388).⁷ A szerző nevét nem említő 1528. évi wittenbergi kiadás előszavát maga Luther írta, akinek a Jelenések könyvével kapcsolatos véleménye 1522 és 1530 között jelentős változáson megy át. Kezdetben „még a könyv inspirált voltát is kétségbe vonja, s lesújtóan nyilatkozik a prófétai látomásokról”, majd Dániel könyvének fordítása közben érlelődik meg benne a felismerés, hogy János apostol látomásait a keresztyénység történetére vonatkoztassa.⁸ A reformátor az előszóban arra utal, hogy a másoktól kapott kódexből nyomdába adott kommentár bizonyítja, hogy nem ő az első, aki a pápaságot az Antikrisztussal azonosítja.

*

Adósak vagyunk még a kötet provenienciájának az első tulajdonos halála utáni szakaszával. A kötetben olvasható kézíratos bejegyzések egyike sem köthető Heltai Gáspárhoz. A címlapra jegyzett „typograph[iae?] 1582” értelmezhető úgy is, hogy a könyv Heltai Gáspár özvegyének hagyatékából (aki a

⁴ HAEBLER, Konrad, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Facsimile, Martino Publ., Mansfield, 2000.

⁵ RMNy 94, 102.

⁶ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37), 18.

⁷ *Religion Past and Present, Encyclopedia of Theology and Religion*, ed. by Hans Dieter Betz, 2. vol., Leiden, Boston, Brill, 2007, 48.

⁸ CSEPREGI Zoltán, *Előszók az Újszövetséghez = Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. Csepregi Zoltán, ford. Balikó Zoltán [et al.], Bp., Luther, 2011 (Luther Válogatott Művei, 5), 282–283.

férje után, 1574-től az 1582-ben bekövetkezett haláláig „kiváló üzleti érzékkel” vezette a műhelyt⁹ a nyomdába került. Ezután közel másfél évszázadon át nincs nyoma újabb tulajdonosi bejegyzésnek, a kötet feltehetően az 1630-as évektől az 1661-ben történt megszűnéséig egyre csökkenő intenzitással működő kolozsvári műhelyben állt.¹⁰ A korabeli erdélyi nyomdákban nem csak a saját, eladásra szánt kiadványokat tarthatták. A Szenci Kertész Ábrahám halálakor (1667) a nyomda készletéről felvett leltárában is találhatók olyan „Alte Bücher”-ként summázott könyvek, amelyekről elképzelhető, hogy nem eladatlanul heverő példányok voltak, hanem a nyomdász saját könyvtárából kerültek ki.¹¹

A következő tulajdonos, Bicskey György a saját kezű bejegyzése szerint 1711-ben jutott a kötethez. Az ifjú Bicskey 1712-től Máramarosszigeten volt diák.¹² 1714-ben az enyedi Kollégiumba iratkozott be, ahonnan Kocsárdra ment rektornak, majd Magyarországra távozott.¹³ Meg sem állt a Veszprém vármegyei Olaszfaluig, ahol 1720-ban a község lelkészeként szolgált.¹⁴ Tőle került a máramaroszigeti diákság (a bejegyzések szerint: „Coetus Szigetiensis”, „Scholae Sziget[inae]”) könyvtárába, feltehetően még Bicskeynek az Erdélyből való elköltözése előtt. A kötetet a diákság valóban használta, erről tanúskodik egy „sub cura” bejegyzés Lakatos István nevével.¹⁵ Heltai könyve valamikor 1781 előtt kikerült a szigeti liceumból, ekkor ugyanis már Komáromi József írta be a nevét a kötetbe.¹⁶

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának állományába Lugossy József igazgatósága (1846–1862) idején vették be. A feltehetően több tízezer kötetes magánkönyvtárat gyűjtő bibliofil professzor¹⁷ a keltezetlen bejegyzésében kiemelte, hogy a kötet egykor a „Szigeti iskola” tulajdonában volt.

OLÁH RÓBERT

⁹ Lásd pl.: V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 50.

¹⁰ V. ECSÉDY 1999, i. m. 109–110.

¹¹ MONOK István, *Szenci Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén-Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002 (Téka), 364–365.

¹² BALOGH Béla, *A máramaroszigeti református liceum diáksága: 1682–1851*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, 2000 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 8), 113.

¹³ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok: 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 130.

¹⁴ *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 1, 1526–1760, szerk. Köblös József, Kránitz Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 10), 344.

¹⁵ BALOGH 2000, i. m. szerint több Lakatos József is tanult Máramarosszigeten, az egyikük 1771 és 1773 között gimnazista volt. (206–2011.) A „sub cura” típusú bejegyzésekre ld. FEKETE Csaba, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *A Kollégium Nagykönyvtára = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 400–402.

¹⁶ Komáromi József neve (ha azonos a két személy) 1789-ben szerepel a máramaroszigeti diáknévsorban. Ld. BALOGH 2000, i. m. 2531.

¹⁷ Lugossy működésére és hagyatékára ld. VARGA Zsigmond, *A Kollégiumi Nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1945 (A Debreceni Kollégium Története, 4/3), 99–103; FEKETE, GÁBORJÁNI SZABÓ 1988, i. m. 442–444.

Heimler Károly, Mollay Károly és Kovács József László emlékének

Faut Márk és Klein Menyhért Soproni krónikájának egy példányáról. A 16. századtól a népszerű nyomtatott kalendárium a naptári adatok mellett hasznos ismereteket, tudósításokat és szórakoztató olvasnivalót is kínált. A lapjai közé belőtt üres lapok pedig feljegyzésekre szolgáltak (Schreibkalender). Mind a nyomtatott, mind a kéziratos rész a művelődéstörténet, a helytörténet értékes dokumentuma. Az ajándékozásra szánt kalendáriumot rendszerint bekötötték, a honorált személy vagy testület megjelölésével.

Az MTA Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzött 17–18. századi ún. naptárkötetések között van egy – részben aranyozott díszítésű barna bőrkötés –, amelynek előtábláján a felirat: *Schreib Calender Auff das Jahr 1706*, középen pedig Sopron város címere. A kötésből azonban valamikor eltávolították a már elavult 1706-os kalendáriumot, és egy német nyelvű kéziratot illesztettek bele ragasztással és laza fűzéssel.¹

A kézirat tárgya – az eltávolított kalendáriummal és a benne esetleg feljegyzettekkel némiképp rokon – krónika: Sopron város története az 1526 és 1699 közötti években, kitekintéssel a város környékére és távolabbi helyek eseményeire is. Az elsődleges mű Marx Faut és Melchior Klein Soproni krónikája, évenként új lapon kezdve. Az üresen hagyott lapokra, oldalakra és a lapszélekre később két kéz (A és B) írt be hosszabb részeket a Payr-féle krónikából, megint mások kisebb kiegészítéseket. A kéziratos Payr-krónika német szövegét Heimler Károly publikálta.² Tanítványa, Mollay Károly adta tovább Faut és Klein krónikájának megjelentetését tanítványának, Kovács József Lászlónak. A német szöveget ő időrendbe szerkesztette, és magyar fordítását is közölte,³ mégpedig az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, sok beiktatott feljegyzéssel, utalásokkal túlterhelt példány (Quart. Germ. 192) alapján. Az OSZK Kézirattára a krónikának két másolatát is őrzi (Fol. Germ. 605, Quart. Germ. 191).⁴ Faut és Klein krónikája „sok polgárházban találtatik Sopronban maiglan is” – legalábbis így volt 1857-ben.⁵

A soproni krónikákról szóló irodalomban az Akadémia Könyvtárának példányát nem említik, a kutatók nem tudtak róla:

Vegyes 4r 63

Marx Faut és Melchior Klein Soproni krónikája. Német nyelvű kéziratos, több kéz írása. 203 fol. 194×151×39 mm, részben aranyozott díszítésű barna bőrkötés.⁶

E példányban Faut és Klein krónikáját megelőzi, a röpkülő előzőkre kiragasztott első laptól kezdve, egy három oldalnyi, jól olvasható fekete tintás írás (A kéz, fol. 1v, 2r, 2v): *Das handschriftl[iche] Handbuch eines mir unbekannten, dem Ansehen nach ungelehrten aber aufrichtigen Mannes, enthält*

¹ ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészeti könyvekig*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, Kossuth, 2019, 360–361.

² HEIMLER Károly, *Payr György és Payr Mihály krónikája, 1584–1700*, jegyz. ell. Heimler Károly, Sopron, Soproni Városszépítő Egyesület, 1942 (Soproni Krónikák, 2). – Megjelent a Heimler alapította folyóiratban is: *Soproni Szemle*, 6(1942), 2, I–V, 1–99.

³ KOVÁCS József László, *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein, Faut Márk és Klein Menyhért krónikája, 1526–1616*, Sopron, Soproni Levéltár, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1995 (Sopron Város Történeti Forrásai, C, 1) (Burgenländische Forschungen, Sonderband, 17). – A kiadás történetéről ld. itt 18, 32; és ugyanitt: MOLLAY Károly, *Vorwort, Előszó*, 6, 20.

⁴ KOVÁCS 1995, i. m. 17, 32.

⁵ MÜLLNER Máttyás, *A soproni evang. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt*, Sopron, Romwalter, 1857, 17.

⁶ A kézirat minden lapjának és kötésének digitalizált képe elérhető az MTA KIK honlapján a REAL-MS repozitóriumban: <http://real-ms.mtak.hu/25125/> (letöltve: 2024. június 10).

größtentheils sehr kurze Nachrichten von Oedenburg von 1600 bis 1680. Aus denselben ist folg außgezogen worden. Ezt követi az **A** kéz egy-egy bekezdésnyi feljegyzése az 1617–1623, 1625, 1627 és 1629–1631 évekről. A megadott időköz az ismert soproni krónikák egyikével sem azonos. A szövegek összehasonlítása mégis azt mutatja, hogy a Payr-féle krónikáról lehet szó.

Az **A** kéz szövegét valaki vékony tollal, laza, hevenyészett írással (**B** kéz) egészítette ki a lapszéleken és az üresen hagyott oldalakon. Hosszabb-rövidebb írásai felölelik – évek kihagyásával – az 1618–1699-es éveket (fol. 2r aljától p. 64-ig).⁷ A kézirat további részében (p. 125-től) **B** már Faut és Klein szövegéhez, csupán néhány évhez ír adalékokat (1594, 1598, 1599, 1600, 1606 és 1607). **B** is a Payr-krónikából veszi mondatait és az adatokat, néhol egyéni módon fűszerezve. Több helyen is hivatkozik a Payr-krónikára, például (p. 164 ~ H. 5): *Aus der Payrschen Chronik von Oedenburg, vom J[ahr] 1584 bis 1700. // Eben in diesem Jahr 1598...* – kiegészítve Faut 1598-as szövegét (p. 165). Az 1618-as eseményekből **A** csupán a pozsonyi országgyűlést és Lackner Kristóf soproni polgármesterré választását említi (fol. 1v ~ H. 12–13), **B** pedig hozzáteszi (fol. 3r ~ H. 13): *Ad Annum 1618. Den andern Sonntag nach Trinit. hat sich der Krig zu Prag in Böhmen angefangen und seind drey vornehme Herrn zu Prag bey den Fenster ausgeworfen worden, nach diesen hat sich der Krieg, je länger je größer angefangen zu beden Theilen.* Íme a nevezetes prágai *defenestratio*, ami egyben a harmincéves háború kezdete is! 1623-ban nagy drágulás volt; amely árakat **A** felsorol, ahhoz **B** hozzáteszi (fol. 2v ~ H. 18): *Ein Elen Leinwath [= rőf lenvászon], die zuvor hat 2 Schilling i. e. 15 Xr [= Kreuzer] gegolten, ist wor 2 fr. 4 Schilling verkauft worden. Das ist aber der Unterschied, du Leser! daß du es recht verstehest: den alten Reichsthaler hat man damals für wor 10 u[nd] 15 fri geschätzt, den dukaten für 25 fri. [= floreni] // NB: Man nannte die schlechte Scheidemünze unter Ferd. II. etwas seltsam lange Münze (longa moneta) weil man nemlich lange zählen mußte, wenn man in diselben einen guten dukaten od[er] Thaler einwechseln wollte.* (Az NB megjegyzés **B** sajátja, H. 18-on nincs.)

Faut és Klein krónikája a negyedik lapon kezdődik, és a háttáblára kiragasztott utolsó lapon végződik (fol. 4r–203r). Többféle íráskép, toll és két kéz írása (**C** és **D**) váltakozik, a tinta főképp barna, helyenként sötétebb (fekete?) (p. 141–148, 153, 157 stb.). A **C** kéz ritkább sorokban ír, oldalanként 15–17 sort, a **D** kéz 20–22 sort, lendületesebb dőlt betűket. A tulajdonnevek némelyikét és a latin szavakat kiemelt írással írják. Minden évet új levélpáron kezdtek. A hosszabb éves beszámolóhoz – a becsült helyigénynek megfelelően – két vagy több levélpárt egymásba helyeztek, és ezekre írták a szöveget folytatólágon, esetenként örszóval (például p. 64–69, 74–79, 302–319). A végén üres oldalak maradhattak, vagy az évet új ívfüzeten folytatták. A legtöbb ívfüzet egyetlen levélpár, azaz 4 oldal. (A szoros fűzés és a ragasztás miatt az ívfüzeteket nehéz elhatárolni, bár sok más helyen meg szétváltak.) A belső margó a szorosan egymáshoz fűzött lapokon is hiányzik. Körbevágáskor fejnél itt-ott a betűk megcsönkultak (p. 6–9, 379–382). Ezekből az következik, hogy a kész beírt lapokat kötötték egybe. Eme rész oldalait valamikor, már a kézirat egybefűzése után, fekete tintával számozták 1-től 401-ig (fol. 4r–202v), két helyen számozási hibával (**E** kéz). Ugyanez a kéz írta az utalást, ahol a lapokat hibás sorrendben kötötték be, p. 134: *NB c&tera [!] vide infra pag. 398* – és viszont, p. 398: *NB diese Zwey gantze Blätter geheren hin vor pag 134*, az előző oldalra pedig átmásolta a folytatást, p. [402] első sorát. A **B** kéz szövegei későbbiek, írása kikerüli az oldalszámokat (p. 11, 27, 35), és néhány helyen e számokkal utal saját szövegének folytatására (p. 16, alul: 1656. v[ide] p. 18 – p. 20: *vid. p. 22* – p. 28: *vid. pag. 31*). A zöld metszés egységes, beleértve a már-már leváló első három lapot is (fol. 1–3), amelyen az **A** és a **B** kéz írása látható. Mindez összhangban

⁷ Jelölések: ~ megfelelő szövegrész; oldalszámok: p. az MTAK példányában, K. = Kovács, H. = Heimler könyvében.

van a kézírások jellegével, korával és a krónikások életrajzi adataival.⁸ A vörös ceruzával beírt *No. 136.* (fol. 1v és fol. 4r) e tétel sorszáma lehetett egy gyűjteményben.

Faut Márk és Klein Menyhért életéről és Sopronban kifejtett tevékenységéről a városi iratok, periratok és Soproni krónikájuk ad töredékes képet.⁹ Faut Márk 1585-től városa ösztöndíjával Bécsben tanult. 1590-től haláláig a belső tanács tagja, 1596–97-ben városbíró. Több országgyűlésen volt a város követe. Vítas vagyoni ügyekben tárgyalta a győri püspökkel és a bécsi udvarban. Felelősségre vonták, fogságot is szenvedett, mert városában evangélikus prédikátor működött. Könyveinek listája fennmaradt 1617. április 13-i hagyatéki leltárában.¹⁰ – Klein Menyhért iskolamester 1578-ban (vagy 1577-ben?) Lipcséből települt Sopronba. Vallásgyakorlása miatt megbírságotlák, és fogságban is volt. 1591-ben a tanítástól eltiltották. Kereskedő lett, céhmester, betöltött bizonyos városi tisztségeket. 1613. március 6-án már nem élt.

Soproni krónikájuk átírásában és magyar fordításában Kovács József László jelzi az egyes kezek írta szakaszokat. Az OSZK példányában (Quart. Germ. 192) a szöveg kétharmadát Marx Faut írta, a többi, Faut írásával váltakozva, jórészt Melchior Klein.¹¹ A korábbi évekről és a Krónika vége felé más polgárok feljegyzései is szerepelnek. Faut és Klein krónikája személyes hangvételű, és tükrözi az adott szerző felfogását, műveltségét, érintettségét.¹² Az üresen hagyott lapok, pótlólagos beírások, utalások mind azt mutatják, hogy a kézirat valójában anyaggyűjtés egy készülő munkához.¹³ A kézirat az 1526, 1529, 1530, 1553, 1557, 1565, 1570, 1573, 1577–1616 éveket fogja át (1580 és 1612 kimaradt). Némelyik évről nagyon hosszú (például 1611, K. 83–88 ~ p. 294–320), máskor igencsak szűkszavú a beszámoló (1589, K. 53 ~ p. 97; 1613, K. 88 ~ p. 322). – Faut és Klein krónikája az MTA KIK példányában (Vegyes 4r 63) két kéz, **C** és **D** írása. Az alábbiakban megfelelő szövegrészekkel (~) szemléltetjük a két példány eltéréseit, hivatkozva a publikált átírás oldalaira (K.), illetve ez utóbbi példány kézzel számozott oldalaira (p.). (A két példányból itt kiírt két megfelelő rész hossza eltérhet, aszerint, hogy mennyi kell a szövegrész azonosításához és a jellegzetességek bemutatásához.)

A Krónika címlapja (K. 35), amelyen Faut is, Klein is megnevezi magát, az MTA KIK példányában nincs meg. Ugyancsak hiányzik a Krónika elejéről mintegy két kéziratoldálnyi szöveg (K. 37): *Angefangen im 1610 Jahr zu beschreiben. // Vor anderthalb hundert Jahren... Darauf sein wapen noch zu finden.* – Ezt követi:

1529, K. 37–38 (a kéziratban 1r–1v): *Ist der türckische Keiser Solimon, mehr dann mit zweymal hundert Tausent man auff Ödenburg zu gezogen... Als bald darauf hatt Solymannus dasselbe jahr Wienn belägert...* ~p. 5–7, **D** kéz: *Ist der türckische Kayser Solymann mehr denn mit 200000 Man auff Oedenburg zugezogen... Dieses Jahr hat Solymannus Wienn belägert...* – Más a számnév írása és a fogalmazás.

Több helyen is eltér az események évekhez rendelése és leírásuk sorrendje, például:

1530 (1526 áthúzva), K. 38 (a kéziratban 2r–2v): *Vmb dise zeit beileuffig ist das dorff oder Markht Kreußspach [= Fertőrákos] an Odenburg anligendt... Auß disem dorff oder winkhel hat die Stadt graussame anstos wegen der Religion vnd außtreibung der rainen predigern erlitten, wie*

⁸ Dr. Orsós Juliannának (OSZK) köszönöm segítségét, a kézírások jellemzését, korának becselését.

⁹ Kovács 1995, i. m. 8–10, 23–24. – Ld. még: HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok, 1535–1848*, Bp., Akadémiai, 1982, 1. köt., 4513 Faut Márk, 2494 Klein Menyhért.

¹⁰ *Lesestoffe in Westungarn, I, Sopron (Ödenburg), 1535–1721*, hrsg. von Tibor Grüll [et al], Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 18/I) (Burgenländische Forschungen. Sonderband, 13 [14]), 17–23.

¹¹ Kovács 1995, i. m. 11, 26.

¹² Kovács 1995, i. m. 11, 14, 26, 28.

¹³ Kovács 1995, i. m. 10, 25.

vndten wirt vermeldet werden. ~ p. 8–9, **D** kéz: *Umb diese Zeit beylauffig, ist daß dorff oder Marckt Krißbach an Oedenburg anligend... Aus diesen dorff oder Winckel hat die Stadt grausame Anstoß wegen der Religion, und austreibung der reinen Prediger erlitten.* – A **D** kéz ezt a p. 5-ön megkezdett 1529 alatt jegyzi, és a végén nincs utalás a folytatásra.

Az átírás következő bekezdése (ugyanazon évszám alatt, K. 38 végén, a kézirat 1v oldalán): *Seind die Juden auß der Judengassen, die man ietzt die Neugassen nennet, von der Königin Maria, welche dem König Ludwig (der vor Mohatz ist mit zwey vnd zweintzig tausent man vmb khomen) ehelichen gehabt hat, auf einen tag auß diser Statt außgetriben worden...* ~ p. 1, **D** kéz: *Anno Christi 1526 // In diesen Jahr seind die Juden aus den Juden Gaßen, die man ietzt die Neugaßen nennt, von der Königin Maria, welche dem König Ludvig (der vor Mohatz ist mit 22000 Man umbkommen) ehelich gehabt hat auf einen Tag aus dieser Stadt ausgetriben worden...* – Az Akadémia Könyvtárának példányában ezzel az eseménnyel, 1526-tal indul a Krónika. A **D** kéz itt is számjegyekkel írja a számot.

1557, K. 39 (a kézirat 3r–3v oldalán): Ismeretlen kéz írása tudósít a latin iskola alapításáról.¹⁴ A Wittenbergben tanuló soproni diákok felsorolásába Faut beiktat egy nevet (vö. K. 10, 22, 25): *..., Jacob Ratt oder Ruffinus...* ~ p. 17–18, **C** kéz, ez a név is ott van a sorban: *Anno 1557 // Ist die Lateinische Schull allhier oberhalb des Pflasters¹⁵ sonderlich durch antriebs Herren Christophs Hummels, Burgermeister eines gelehrten Herren, erbauet worden, darzue denn ehe gedachter Herr, seinen eigenen Garten geschenckt hat. // Umb diese Zeit haben Zu Wittenberg studirt Michael Wirth, Jacob Roth, oder Ruffinus, Hanns Schreiner, Carolus Rosenkrantz, unter Herrn Philippo Melanthon, [!] von Ödenburg dorthin geschickt, da Zuvor kein Ödenburgerisches Kind jemahls gehn Wittenberg gezogen ist, undt hat Herr Philippus Melanthon [!] mit einem Schönen lateinischen Schreiben den M. Wirth einen Ehrsamem Rath allhier Commendirt.* – A kiemelt írással irt nevek mellett a margón (p. 17), a már említett **E** kéz írásával: *NB. Ante Michaëlem Wirth adiit Wittenbergam studionem gratia, Georgius Faber Semproniensis, anno 1534 cum Wirthius non advenit [! advenit] nisi demum anno 1555 atq[ue] ante hunc Ioannes Schreiner an. 1545.*¹⁶

Az 1570-es évtől jelenik meg Marx Faut kézírása (K. 40), 1577-től Klein keze (K. 41). 1570-et más kezek feljegyzése kezdi (K. 40, 3v, 5r): *Anno 1570 // Ist Magister Jonas Petrus Musæus... von Kaiser Rudolpho auß gebracht worden Anno 1584.* – Majd Faut folytatja (5r–5v): *Dazumahl ist auch daz gulden fluß zu Prag... die Armada der Spanier angriffen, zertrent vnd versenkht. Vide in chronicis.* ~ p. 25–26, **C** kéz: *Anno 1570 // Ist Magister Jonas Petrus Musæus ein Nürnberger an statt Herren Simonis zu einen Evangelischen Prediger auff undt an genohmen worden... Das Pallium*

¹⁴ Az iskola alapításának és történetének vitatott kérdéseiről ld. KARNER Károly, *Adalékok Sopron iskolatörténetéhez = Diakonia, Evangélikus Szemle*, 3(1981), 1, 60–66. – KOVÁCS József László, „...in negocio erigendi Gymnasij...”, *Néhány iskolatörténeti okmány a latiniskola és gimnázium alapításának történetéhez = Soproni Szemle*, 48(1994), 1, 41. – HÁZI 1982, i. m. 1. köt., 6765 Hummel Kristóf. – MOLLAY Károly, *Többnyelvűség a középkori Sopronban. II. A latin nyelv (1550–1631) = Soproni Szemle*, 22(1968), 2, 138.

¹⁵ KOVÁCS József László, *A soproni latin iskola (gimnázium) felirata 1643-ból = Soproni Szemle*, 70(2016), 1, 43–51. – DÁVID Ferenc, *A soproni latin iskola és feliratának helye = Soproni Szemle*, 70(2016), 1, 52–54.

¹⁶ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17), 245–376. – Itt a wittenbergi diákok jegyzékében a fentiek közül szerepel (sorszám, név, a beiratkozás éve): 2663 Faber, Gregorius [!] (gratis) 1534; 3032 Rosencrantz, Carolus 1559; 2776 Schreiner, Johannes, Silpromensis [!] 1545; 2943 Wirth (Wirth), Michael 1555. – Közülük kettő lett soproni polgár: HÁZI 1982, i. m. 2. köt., 9034 Rosenkrantz Károly; 11631 Wirth Mihály. – Tévesen az apa, id. Wirth Mihály sorszámát (11630/b) adja meg Kovács 1995, i. m. 169.

so man sonst dem Papst per dreßsig tausendt thaler bezahlen muß, ist ihm von Keyßer Rudolpho ausgebracht worden. // pag. 13 infra NB Anno 1573. [?] – Itt a C kéz feljegyzése véget ér, a Faut írta szövegrész az Akadémia példányában nincs meg.

Kimaradt más évekből is egy-egy rövid bekezdés vagy utalás. Az 1584-es évben mutatkozik nagyobb hiány. Erről az évről (K. 44–47 és K. 49, fol. 8, 9, 11 és 10r) Klein hosszan beszámol, és Faut is ír valamennyit. Az Akadémia példányában mindebből csak három kéziratoldalt szövege jelenik meg: 10r (K. 49) ~ p. 57–58, C kéz: *Anno 1584 // Matthæus Crinis ein Pöpstischer Pfaff... undt musten sich auch für den Landt fürchten* – továbbá 11r–11v (K. 46–47) ~ p. 58–62: *In diesem Jahr ließ ein E[hrsamer] Rath von Haus zu Haus ... umb Magdalena zeitige Weinbeer genug finden.* – Az átirrt szövegben jelölt áthúzott sorokat (<>), K. 46, 11r: *das etlich jar gewehret, <vnd hernach sein Gegentheil... Verglichen wurde>, Mußte sich mit etlichen Personen... ~ p. 59: daß etliche Jahr gewehret, muste sich mit etlichen Personen... a C kéz nem írta le.*

1578-ban Klein, miután feljegyzí a bor és a liszt árát, szinte mellékesen említ Sopronba települését (K. 41–42) [Faut keze]: *Ist gestorben M. Michael Rustlerus...* [Klein folytatja]: *Inn diesem Jar hat man den Wein... Per 5 ß gangen, inn diesem Jar an S. Johanni Tag bin ich, Melchart Klein... ~ p. 37, C kéz: Anno 1578 // In dießen Jahr hatt man den Wein zu 12 d undt 8 d [= denár] allhie getruncken, undt ist damahls der schönste Mezen Mehl die alte Maß per 5 ß [= solidus] gangen. In dießen Jahr bin Ich Melchior Klein an S. Johanni Tag allhero kommen, undt zu einen Teutschen Schulmeister von Einen Ehrsamen Rath befördert worden. In diesen Jahr ist gestorben Mag. Michael Rustlerus... – Utóbb ebből a fontosnak ítélt másfél sort (*Ich Melchior... kommen*) sötét tintával aláhúzták (E kéz?).*

A Krónikában Klein és Faut neve másutt is előfordul. Városuk neve helyett – mint fent is láttuk – nemegyszer írják a személyesebb *wir, uns, unser, allhier, allhero* szavakat. 1594-ben a dér, majd az esőzés okozta károk leírása között Győr elestét egy rövid mondatban jegyzi fel (K. 55–56, 16r) [Faut]: *Hat der Reiff vnser weingarten sehr verderbt, welcher in Pfingst feiertagen [máj. 19–20.] erst gefallen ist. // Ist Rab verloren worden.* [Klein]: *Ist damals ein so starckhes Wetter... vnd den Stadtgraben erfüllt. // [Faut]: Suech vndten von Vincentio Duca de Mantua. ~ p. 125, C kéz, eszerint korábban jött a dér: Anno 1594 // Hatt der Reiff vnser Weingärten sehr verderbet, welcher nach Philippi undt Jacobi [máj. 1.] gefallen ist. (ist Raab verlohren worden: Such undten von Vincentio Duce de Mantua) Ist damahls ein so starckes Wetter... undt den Stadtgraben fast erfüllet.* – Az utalás az OSZK példányának 17v oldalára visz, ahol Faut leírja, hogy a hadnépek vonulása őt magát és Sopron városát közvetlenül is érintette. Az akadémiai példány ezt 1595 alatt hozza. A két példányban az 1594–95-ös események leírásának sorrendje sokban eltér. Faut keze (K. 56, 17v): *NOTA. Vmb dise Zeit hat kein gueter Engel... ~ p. 135–137, C kéz: Nota. // Umb dieße Zeit hat kein gueter Engel den Vincentium Duce de Mantua... gen Ödenburg geführt... Darauff ist H[err] Burgermeister Melchior S Bartholomei undt Stadtrichter Marx Fauth in leibs undt lebens gefahr gestanden. Denn der Richter 12 Wägen in derselben Nacht hat hergeben müßen mit Roß und Knechten undt etlich Windelichter...*

1598-ban beszámolnak a soproni eseményekről, az időjárás és a termés alakulásáról, a drágulásról. Emellett Faut megemlíti Győr visszavételét, felsorolva az ünnepelt hősoket (K. 62): *Ist Marx Fauth, Herr Melcher S. Bartoloni... // Ist Rab durch Gottes gröste barmhertzigkeit vnd schikhung... ~ p. 165, D kéz: Anno 1598. // Ist H[err] Marx Fauth H[err] Melchior S. Bartholomei H[err] Wagner. etc. gen Wienn wegen eines Prædicanten von Grätz vertrieben, der sich allhier hat aufgehalten, citirt worden... // In diesem Jahr; ist Raab, durch Gottes große barmhertzigkeit, mit einen Pedart, durch den Obristen Adolffen Graff zu Schwartzenburg, Palfi, undt Wabocirth [!] erobert worden umb 2 Uhr gegen dem Tag.¹⁷*

¹⁷ Győr bevételének napja március 29. Az ostromról és Vaubecourt alezredes szerepéről ld. MOHL Antal, *Győr eleste és visszavétele, 1594–1598*, Győr, Győregyházmegyei Nyomda, 1913, 50 kk, 63, 133. – A Wabocirth név értelmezéséről ld.: KOVÁCS 1995, i. m. 62, 127, 174.

1600-ban Faut Kanizsa várának feladásáról is ír (K. 63, 23v): *Inn diesem Jar ist Canischa Aufgeben worden... ~ p. 173–174, C kéz: In dießen Jahr ist Canischa auff geben worden durch Geldes willen. Der Obriste hatt Paradeißer geheißßen, welcher nacher köpfßt worden undt andern mehr ihr recht drum beschehen...*

1601-ről Klein írt két mondatot (K. 63, 23v): *Ist das gebirg vmb Philippi vnd Jacobi [máj. 1.] durch einen Kalten Regen... nichts gutts gewesen.* – Majd bizonyára évek múlva, a közben betelt lapok után, az 1606-os évhez sorolva (K. 76, 48r–50r), Faut emlékezett meg az 1601-es év nagy eseményéről, Kanizsa visszavételének kudarcáról, melyet e hazában és külföldön a kortársak és az utókor is, ki-ki saját felfogása és érdeke szerint mutatott be és ítélt meg:¹⁸ *Anno 1606. // Hat Ertzhertzog Ferdinandus zu Gratz ein Canischa von laden vnd prettern... es war Ihm abgeschlagen.* – Az Akadémia példányában mindez összefüggően jelenik meg; e második téma véletlenül éppen új sorban kezdődik (p. 177–180, C kéz): *Anno 1601. // Ist das Gebürg um Philippi undt Jacobi, durch einen Kalten regen, wind undt gefrier sehr beschädiget, also das fast nichts gewachsen darzu was worden, nichts guts gewesen. Eben in dießen Jahr Hat Ertzhertzog Ferdinand zu Grätz ein Canischa von Laden undt brettern undt bäumen auff den Platz, aus Heüchelei undt antrieb der Jesuiter auffgerichtet. welche höltzerne Vestung er bekrieger undt bald gestürmet hat... Begehrete von einen Rath zu Regensburg ihme noch 10000 thl zu leihen, aber es war ihm abgeschlagen.* – Tovább az OSZK példányában (K. 76, 50v): *Dises 1606 Jahr hat H[err] Stephanus Elieschhazy den friden zwischen den Vngern vnd mit Erzherzog Matthia zu Wien gemacht vnd... ~ p. 254, C kéz: Anno 1606 // Dieses 1606 Jahr [hat] H[err] Stephanus Elischaßy den Frieden zwischen den Ungarn undt mit Erzherzogen Matthia zu wienn gemacht undt... – itt a név fölött utólag beírva: Illéshaszy (fekete tinta, E kéz?). Az E kéz nyomot hagyott 1602 egyik lapján is (K. 63, Faut): *ille (scilicet Episcopus) aestro percitus... ~ p. 186, C kéz: ille (scilicet Episcopus) aestro percitus... – fölötte, E kéz: oestro percitus.**

Az 1602-es évet Faut kezdi (K. 63): *Hat man den Emer wein alhie vmb 10 Taller verkhaufft, ist wenig aber guet <gewesen> worden.* [Klein]: *Vnd hat man noch vor Michaeli angefangen zu lesen dann die Stadt mechtigen schaden gethan haben.* ~ p. 185, C kéz: *Hatt man den Emer wein zu 10 thaller verkaufft, ist wenig aber gutt gewesen, undt hat man noch vor Michaeli angefangen zu leßen. Denn die Staaren [= seregélyek] haben mächtig schaden gethan.* – A fenti kétéves olvasatú szót (Stadt) a C kéz helyesen írta le. – Sopron városa és a győri püspök között többször támadt ellentét a vallás gyakorlása miatt és sok más ügyben, 1602-ben éppen a szűret ideje miatt. Klein részletesen leírja a bajokat és a tárgyalásokat, és az átvonuló braunschweigi zsoldosok okozta szenvedéseket (K. 64–66 ~ p. 185–202). 1603-ban az erdő használata és a bor tizede és kereskedelme fölötti vitában Bécsbe idézték, és a soproniak vallási ügyei miatt megfenyegették a város elöljáróit (K. 67, Faut keze): *Item ist h[err] Hanß Puecher... ~ p. 206, D kéz: Item: ist Herr Hanns Puecher burgermeister; Herr Lackner, Marx Fauth aus den Rath, Sebastian Dobner Stadtschreiber, Herr Walter, Herr Prunner Herr Melchior Klein auff anhetzung deß Marton Pethe unsers Bischoffs, von Ihro Durchleucht gehn Wienn citiert worden... – A háború terhei és a vallási sérelmek 1604-ben is szájon forogtak (K. 69): *ob man... zuvor von der religion vndt gravaminum tractirn sollte.* ~ p. 220, C kéz, a latin szót a német mondathoz hajlította: *ob man... zuvor von der Religion oder gravaminibus tractiren solte.**

1603-tól végig Faut írta a Krónikát. Csupán 1615-ben írt be két másik kéz egy-egy rövid szakaszt, de Faut ezeket is javította,¹⁹ és meg is nevezte azt a polgárt, aki a földrengést leírta (K. 92): *Herrn Hansen Schwartzens handschrift: // A[n]no 1615° D[omin]i den 19. february frue gegen zwischen 3 vndt 4 Vhr ist ein Ertpidn gewesen zu Wien... Gott sei Vnss Gnedig.* ~ p. 338, D kéz, nem említi

¹⁸ KANÁSZ Viktor, *Kanizsa 1600–1601. évi ostromainak korabeli megítéléséről és emlékezetéről = Európa elfeledett hadszíntere, A tizenöt éves háború és Magyarország, 1591–1606*, szerk. Kanász Viktor, Nagy-L. István, Bp., 2021 (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai, 37), 169–244.

¹⁹ KOVÁCS 1995, i. m. 16, 30.

a beíró nevét: *Anno 1615. // A[nno]d[omin]i den 19 Februarii früh zwischen 3 undt 4 Uhr ist ein Erdtbidem gewesen zu Wienn undt umbher, die hat so lang gewehret, daß man einen Vatter unser hätte können ausbetheen, soll Veränderung des Regiments bedeuten. Gott seÿ uns gnädig!*

Az 1615-ös évről Faut hosszan beszámol. Mint a belső tanács tagja, I–X. szám alatt először is sorra veszi a tárgyalta ügyeket, jogi kérdéseket (K. 90–92, 78v–80v). Ezek az MTA KIK példányában az év krónikájának végén állnak (p. 370–374, **D** kéz): *Diese dreÿ Jahr seÿn diese Sachen im Rath disputirt worden. // I. Wann keine oberstämmige Blutsfreundt vorhanden... X. Wann ein Weib 200 thl. ihren Mann zubrächte... behalten könne und possediren? nach Stadt brauch. // Quæstio. Wann im Testament in einen puncten nicht recht seÿ, ob es alsdann gar nicht gültig? oder ob es heÿße: utile per inutile non vitiatur vel cassatur.* – Kérdőjelek Faut írásában nincsenek, **D** írta hozzá, ahol megkívántatik. Az év krónikájának többi részét (K. 92–97, 80v–86r ~ p. 338–368) a **D** kéz kezdi, majd p. 351 közepétől **C** folytatja, éppen abban a szövegrészben, amely nem Faut műve (K. 93), azt igencsak átdolgozva (p. 351–352): *Dießes Jahr welches in vielen Jahren nicht geschehen ist, ist fast kein Kauffman wegen theurung des Habern, bößen wegs, raubereÿ, umb wein kommen, daß die Burgerschafft große nocht [!] beÿ ihren Weinen hat leiden müßen, und den besten Wein in 4 oder 5 tagen 8 Emer kaum geleutgetet: [= verkauft, ausgedenkt] daß also den 11 Julii beÿ der Burgerschafft noch 11000 Emer Wein gefunden worden.* – Máshol is előfordul, mint fent, hogy az ügy tanulságát vagy a választ Faut egy latin mondatba sűríti (K. 97 ~ p. 367): *Dona et favor in iudice plus valent interdum qvam centum Leges in codice.* – (K. 92 ~ p. 340): *Sic mors capit optima Terris.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy – szemben az OSZK példányával (Quart. Germ. 192), melyben a különböző kézírások igen nehezen olvashatók, és sok a pótlólagos feljegyzés, az utalás a folytatásra – Faut és Klein krónikája az MTA KIK példányában (Vegyes 4r 63) rendezettebbnek tűnik. Az adott év eseményeit egybegyűjtötték. A kezek írása nyugodtabb, jól olvasható, a tinta barna vagy sötétebb. A **C** vagy a **D** kéz egy-egy hosszabb szakaszt, egymás után több évet írt le; kivételes (1615, p. 351), ha egy adott év leírásában mindkettő szerepel. Ami az OSZK példányában Faut vagy Klein vagy mások munkája, kézírása, azt mind **C** vagy **D** írta le, időrendben haladva. Itt-ott másképpen (javítva?) fogalmazták a mondatot, megváltoztatták a szavak, különösen a hely- vagy személynevek írását. Arra következtethetünk, hogy az Akadémia példánya a Krónikának időrendbe sorolt, javított és tisztázott és korabeli másolata, annak megfelelően, hogy a **C** és **D** kézírás kora a 16. század vége, a 17. század eleje.

Az **A** és **E** kéz járuléka, és különösen a **B** kézé, már a példány történetének későbbi idejéből való. Az **A** krónikás kézírása a 17/18. század fordulójára datálható, összhangban azzal, hogy mint maga írja, 1600 és 1680 közötti feljegyzésekből (a Payr-krónikából?) készít kivonatot. Bizonyára rendelkezésére állott Faut és Klein krónikája is, mert a kivonatokat mégsem az 1600-as évvel kezdi, hanem csak a Krónika befejezését és Faut halálát követő 1617-es évvel. Az **E** kéz kevés nyoma (ha valóban egyazon kézé): az oldalszámozás, német vagy latin utalás és egy megjegyzés a margón, időben közel állhat 1706-hoz, a másodlagos felhasználású naptárkötés dátumához. Sem ezeket, sem a száz évvel korábbi kézírásokat (**C**, **D**) nem tudjuk nevesített személyhez kötni.

Két későbbi, datált bejegyzés elvezet a kézirat akkori tulajdonosaihoz. A második lapon (fol. 2r) fönt a margón: *Ein Geschenk der verwitweten Frau Predigerin, Katharina Gamauf in Rust, den 28 Jul. 1831.* – A háttáblára kiragasztott utolsó lapon (fol. 203r) alul: *Sopronba [!] vette L. Nemes Sámuel mp 1841.*

Nyugat-Dunántúl evangélikus lelkészei sorában a Gamauf név többször szerepel.²⁰ A tudós Gamauf Sámuel (1730–1796) Sopronban 1771-től volt lelkész.²¹ Nála nevelkedett unokaöccse, Gamauf Teofil (Gottlieb) (1772–1841), aki göttingai tanulmányai, nevelősködés és más tisztségek után végül 1803-ban lett Sopronban lelkész.²² Gamauf Sámuelnek két fia volt, mindkettő lelkész: Sámuel (1770–1831) 1807-től Ruszton, András József (1772–1847) pedig 1819-től Ágfalván.²³ Sámuel 1831. május 31-én hunyt el. Özvegye, Maria Catharina Martiny,²⁴ alig két hónap elteltével megvált a Soproni krónika kéziratától, de hogy kinek ajándékozta, és hogy ki írta a bejegyzést, arról nem szól az írás. Sopronban ekkor Gamauf Teofil volt a parókus lelkész. Barátjának, Rummy Károlynak ennyit ír 1831. június 11-én, levele végén:²⁵ *Zu Rust ist am 31-ten Mai H[err] Prediger Samuel Gamauf gestorben* – nem is érzékeltetve, hogy a ruszti lelkész neki közeli rokona, unokatestvére volt. Gamauf Teofil a soproni evangélikus egyházközség és Sopron város történetével is foglalkozott, sok dokumentumot, hatalmas anyagot gyűjtött össze, de történeti művei kéziratban maradtak. Gyűjtéséből és kézirataiból sokat felhasznált művében Payr Sándor.²⁶ Faut és Klein krónikájának az OSZK-ban őrzött, fent említett példányaiból az egyiket (Quart. Germ. 191) Gamauf másoltatta le.²⁷

A másik bejegyzés az ismert gyűjtő és antikvárius, a szélhámos Literáti Nemes Sámuel kezeírása. Pestről 1841. szept. 4-én gyűjtőútra indult: meglátogatta a Nyugat-Dunántúl városait, kastélyait, nemesi kúriákat, egyházi személyeket, majd délen egészen Záraig utazott, és visszaútján Velencében is járt.²⁸ Útinaplója szerint Sopronban 1841. szept. 12–15 között tartózkodott.²⁹ Ekkor szerezhette meg a Schreibkalender kötésébe illesztett Soproni krónikát. (Köze volt az OSZK-beli Quart. Germ. 192 példányhoz is.³⁰) Hogy kitől vette meg, nem tudni. Gamauf Teofil ekkor már nem élt, 1841. február 14-én halt meg.

²⁰ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)* [elektronikus dokumentum], III. A soproni országgyűléstől (1681) a korai újkor végéig (1800), III/1. Nyugat-Magyarország (a dunántúli egyházkerület), Bp., MEDiT, 2022: https://medit.lutheran.hu/files/ELEM_III_1.pdf (letöltve: 2024. június 10).

²¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 3, Bp., Hornyánszky, 1894, 991. – CSEPREGI 2022, i. m. 119.

²² SZINNYEI 1894, i. m. 991–993. – PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története, a reformáció négyszázados jubileumára, Gamauf Teofil soproni lelkész kézirati hagyatékának felhasználásával*, I, *A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig*, Sopron, 1917, V–VII. – *Új magyar életrajzi lexikon*, 2, főszerk. Markó László, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, 910–911. – CSEPREGI 2022, i. m. 121.

²³ SCHOLTZ, Edmund, *Illustrierte Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Ágfalva-Agendorf, Bánfalva-Wandorf und Loipersbach*, Sopron, Röttig-Romwalter, 1938, 51, 63.

²⁴ CSEPREGI 2022, i. m. 120.

²⁵ MTA KIK, Kézirattár, M. Irod. Levelezés 4r 21.

²⁶ PAYR 1917, i. m. VII.

²⁷ KOVÁCS 1995, i. m. 15, 32.

²⁸ KELECSÉNYI Ákos, *Literáti Nemes Sámuel útinaplója = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969*, Bp., OSZK, 1971, 317–330. – Ld. még: KELECSÉNYI Ákos, *Egy magyar régiségkereskedő a 19. században: Literáti Nemes Sámuel (1794–1842) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, Bp., OSZK, 1975, 307–327.

²⁹ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 3006, fasc. I, fol. 10–11. – Vö.: KOVÁCS József László, *Literáti Nemes Sámuel 1841-es rablóhadjárata Sopronban = Soproni Szemle*, 23(1969), 1, 84–89. – KELECSÉNYI 1971, i. m. 320.

³⁰ KOVÁCS 1995, i. m. 15, 30.

Tekintsük most át e példány (MTA KIK, Vegyes 4r 63) útját, az ismert tényeket és a számos kérdést/feltételezést. A példány – ez elég biztosnak látszik – a Faut és Klein (és mások) kezével írt eredeti példány (OSZK, Quart. Germ. 192) korabeli másolata (C és D kéz). A kézirat is, későbbi kötése is soproni, tehát bizonyára Sopronban illesztették össze ezeket az 1706 utáni években. Ekkortájt írhatta a lazán fűzött első lapokat az A kéz. A dedikált kötést, ha többet készítettek belőle, és az egykori nyomtatott kalendáriumot is leginkább a soproni gyűjteményben kellene (lehetne) keresni.³¹ A példány Gamauf Teofil soproni működése idején – vagy még előtte – Rusztra vándorolt, és Gamauf Sámuel lelkész halála után az özvegy ajándékaént bizonyára vissza Sopronba. A B kéz Sopronban írhatta be bőséges kiegészítéseit a Payr-krónika alapján; kézirása előfordulhat Gamauf Teofil kéziratos anyagaiban.

A Soproni krónika e példánya Literáti Nemes Sámuel közvetítésével végül mai őrzőhelyére, az MTA Könyvtárába jutott. Jakab Elek (Rómer Flóris munkáját folytatva) 1876–1891 között készítette a Kézirattár betűrendes katalógusát,³² melyben már a mai jelzet áll: Schreib Kalender, Vegyes 4no 63. sz.; a katalógusban sem Faut, sem Klein neve nem szerepel. Minthogy Literátitól rendszeresen vásárolt a híres gyűjtő és történész, Jankovich Miklós (1772–1846), és az Országos Széchényi Könyvtár az ő hagyatékából vásárolta a Soproni krónika példányát,³³ felvetődik a kérdés, hogy a Schreibkalender – noha benne semmi sem utal erre – nem a Jankovich-gyűjtemény darabja volt-e. Jakab Elek így ír 1892-ben:³⁴ „Nagy gyarapodására volt az Akad. kézirattárának a Jankovich-gyűjteménynek 5000 frttal megvétele... Az elnök 1850. egyik kis gyűlésében nagy örömmel jelentette ezt...” – A későbbi szerzők átveszik ezt (anélkül, hogy Jakab Elekre hivatkoznának). Szinnyei:³⁵ Jankovich Miklós „... Volt egy másik gyűjteménye is, ebből a kézirati részt 1850-ben a m. tudom. akadémia 5000 frtért vette meg; a többi 1852-ben árverezték el.” Krompecher hasonlóképpen:³⁶ „Volt azonban egy másik gyűjteménye is... Egy részét 1850-ben az Akadémia vette meg 5000 forintért...” – Berlász Jenő részletesen ismerteti a második gyűjteményt (1833–1846), melyet sok családi és anyagi baj és pörlekedés után végül Jankovich örökösei 1852 elején árverésre bocsátottak.³⁷ Az árverés eredményéről óvatosan fogalmaz: [a Széchényi Országos Könyvtáron kívül] „a hazai kulturális közintézetek közül valószínűleg még csak a Tudományos Akadémia szerepelt az aukción, mintegy 5000 forint értékű, nyilván könyveket és kéziratosokat felölelő vásárlással.” Melyik tehát a vásárlás éve, 1850 vagy 1852? Az Akadémia Könyvtára valóban gyarapodott 1850-ben (is):³⁸ „... az elnök [Teleki József] jelenté, hogy sikerült néhai magy. ministeri tanácsos Jancsó Imre úr híres magyar könyvtárát az academia részére megszerezni.” Az Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi az erre vonatkozó iratokat, melyekben az említett összeg is szerepel: az adás-vételi szerződés tervezetét, valamint az elnöknek Schedel Ferenc titoknakhoz írt két levelét:³⁹ „Tisztelt Titoknak Úr! Jancsó Imre özvegye férjének

³¹ VARGA Imréné, *A soproni városi levéltár naptárgyűjteménye, 1581–1805 = Soproni Szemle*, 38(1984), 3, 193–220; 4, 289–311.

³² Jakab-féle címtár, MTA KIK, Kézirattár, Ms 334/I–V.

³³ KOVÁCS 1995, i. m. 17, 31.

³⁴ JAKAB Elek, *A M. T. Akadémia kézirat-tárának ismertetése*, Olvastatott a II. osztály ülésén 1892. febr. 8-án, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 24.

³⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 5, Bp., Hornyánszky, 1897, 380.

³⁶ KROMPECHER Bertalan, *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*, Bp., Eggenberger, 1931, 23.

³⁷ BERLÁSZ Jenő, *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*, Bp., OSZK, 1973, 154kk, 161–162.

³⁸ *Özves kis gyűlés*, júl. 22. 1850 = *Magyar Akadémiai Értesítő*, 10(1850), 1, 48. – Jancsó Imre gyűjteményeiről ld. BAKK Endre, *A Bak és Jancsó család története*, Bp., Hunyadi Mátyás Intézet, 1883.

³⁹ MTA KIK, Kézirattár, K 801: 1–2/1850, RAL 21–22/1850.

reá maradt magyar könyvtárát az academiának 5000 forintért megvétel végett ajánlván... vizsgálja meg... Pesten, június 18. 1850.” – „...Megvétetvén a Jancsó-féle könyvtár az academia számára, megbízom Önt... vegye át... Pesten, június 26. 1850.” Úgy tűnik, hogy Jakab Elek előadásában, vagy mire az nyomtatásban megjelent, keveredtek a négy évtizeddel korábbi beszerzések adatai, Jankovich Miklós gyűjteményének és Jancsó Imre (1793–1848) kevésbé ismert gyűjteményének sorsa. Mindenesetre Literáti 1841-es soproni szerzeménye, a Schreibkalender, Jankovich Miklós második gyűjteményének darabja lehetett, ha tényleg az volt. – Literáti kérésére útinaplójába, mint egy emlékkönyvbe, a meglátogatott személyek dicsérő sorokat szoktak beírni, így Sopronban Kis János superintendens és mások. Sem útinaplójában,⁴⁰ sem Jankovichnak írt leveleiben⁴¹ nem találtam olyan nevet vagy címet, amely eligazíthatott volna. 1841-ben Literáti, még hosszú gyűjtőútja előtt, 45 könyvet ajándékozott az Akademiának, ez mind nyomtatvány.⁴² Literáti ’hagyatéki leltára’ nem a vagyonát foglalja magában, hanem csupán iratait és ingóságait, melyeket nála találtak, mikor 1842. szept. 19-én Komáromban, átutazóban, váratlanul meghalt.⁴³

Az 1706-os Schreibkalender kötésébe illesztett Soproni krónika történetéről annyit tudunk, amennyit maga a példány elárul. A kérdések egész sora maradt nyitva, és ezekre további kutatás vagy inkább a szerencsés véletlen találhat választ. Kovács József László (1932–2018) jó két évtizeddel könyve megjelenése után kérésemre befáradt, kézbe vette és megtekintette Faut Márk és Klein Menyhért Soproni krónikájának példányát az MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében.

ROZSONDAI BÉLA

⁴⁰ OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 3006, fasc. I.

⁴¹ OSZK, Kézirattár, Fond 16/491 (keltezett levelek), Fond 16/492 (keltezetlen levelek).

⁴² MTA KIK, Kézirattár, RAL 115/1841 – a lista dátuma 1841. aug. 6. – Vö.: *Kis gyűlés*, aug. 23. 1841. = *Magyar Academiai Értesítő*, 1(1841), 5, 88.

⁴³ CSONTOSI János, *Litteráti Nemes Sámuel 1842-ik évi hagyatéki leltáráról* = *Archaeologiai Értesítő*, *Új folyam*, 30(1910), 266–269.

Unikum csíksomlyói nyomtatványok. Az elmúlt években a könyvészeti figyelem méltán fordult a csíksomlyói Zárda nyomda kiadványai felé.¹ Jóllehet, a jelenleg ismert teljes állomány bibliográfiai számba vétele és megjelenése még várat magára,² az állomány impozáns. Az alábbiakban a bibliográfia második kötetének anyagához tartozó öt, bibliográfiailag még számba nem vett nyomtatványt ismertetek gyűjteményemből.

1.

Aitatos keresztény [...] össze-szedettettek; és most Német, s' Francia nyelvből Magyarra fordítottak [...] Ujjonnan az áitatos hívek lelkei vigasztalására [...].

[Csíksomlyó], Nyomtatott a' Csiki Kalastromban, 1783.

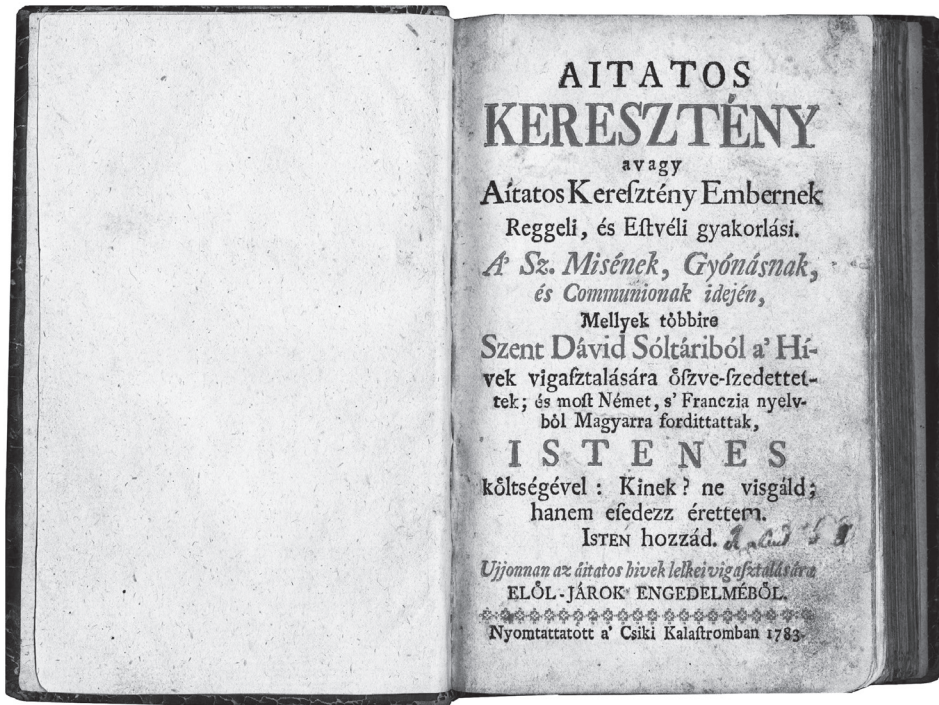
A⁸-K⁸, L² = [20], 159, [1] lap – 8°

Változó ünnepek táblája: 1784–1813.

Facultas ordinarii: Cibirii, die 3. Martii, Anno D[omi]ni 1753. S. A. S. Baro de Sala [Sigismundus Antonius Sztojka de Sala et Kricsfalva] Episc. Transylv. m. p.

Kéziratos bejegyzés a címlap hátoldalán: „Manya Istváné Anyámtól marat és volt az Anyám Nagyanýjé és mostanáig 148 éves 1931 Predeal [Predeal, Románia] III/ ho 2án olvastam belőle”

Korábbi kiadása: [Csíksomlyó, Zárda nyomda], 1753 (Petrik V 22, példány OSZK 323.229)

1. ábra

¹ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007.

² Vö. MUCKENHAUPT Erzsébet, *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a*, I. (1498–1710), Katalógus, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2009.

2.

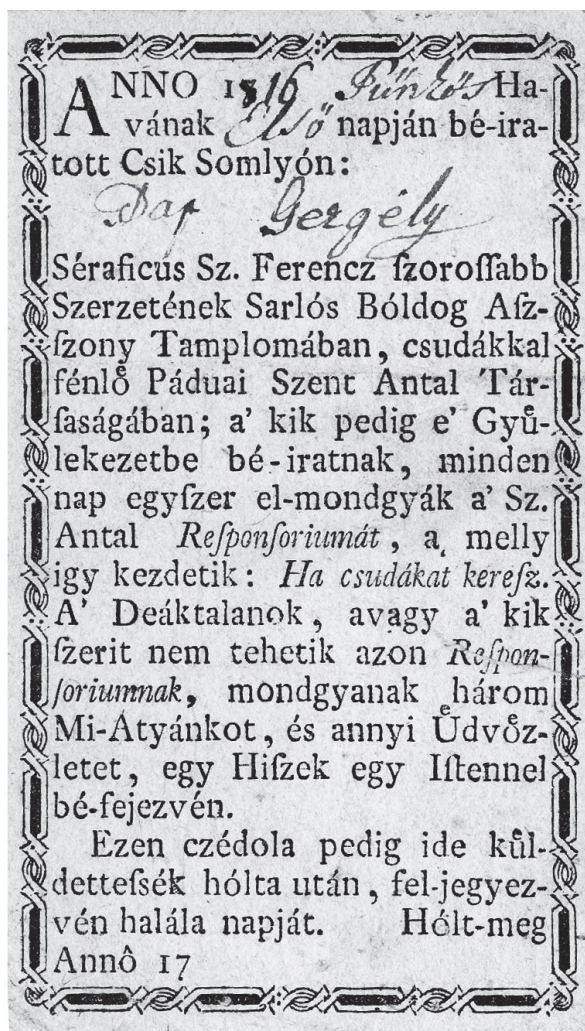
[Felvételi lap a csíksomlyói Páduai Szent Antal Társulatba]

Anno 17 [kézzel beírva „816 Pünkös”] havának [kézzel beírva „Első”] napján bé-iratott Csik Somlyón: [kézzel beírva „Pap Gergely”] Séraficus Sz. Ferencz szorossabb Szerzetének Sarlós Bóldog Aszszony Tamplomában, [!] csudákkal fénlő Páduai Szent Antal Társságában [...].

[Csíksomlyó, Zárda nyomda, 1793 előtt].

[1] lap, mérete 115×68 mm

A datáláshoz: a társulat 1773. április 13-án alakult meg, 1785-ben II. József feloszlatta, 1793-tól újra működött.

2. ábra

3.

Mindenkor magával hordozandó Lelki-Kincs [...] Most ujjonnan ki-nyomtatott [...].

[Csíksomlyó], A' Csiki Kalastrom betűivel, Anno M.DCCXCI. [1791]

A⁸–P⁸ = [24], 213, [3] lap – 8°

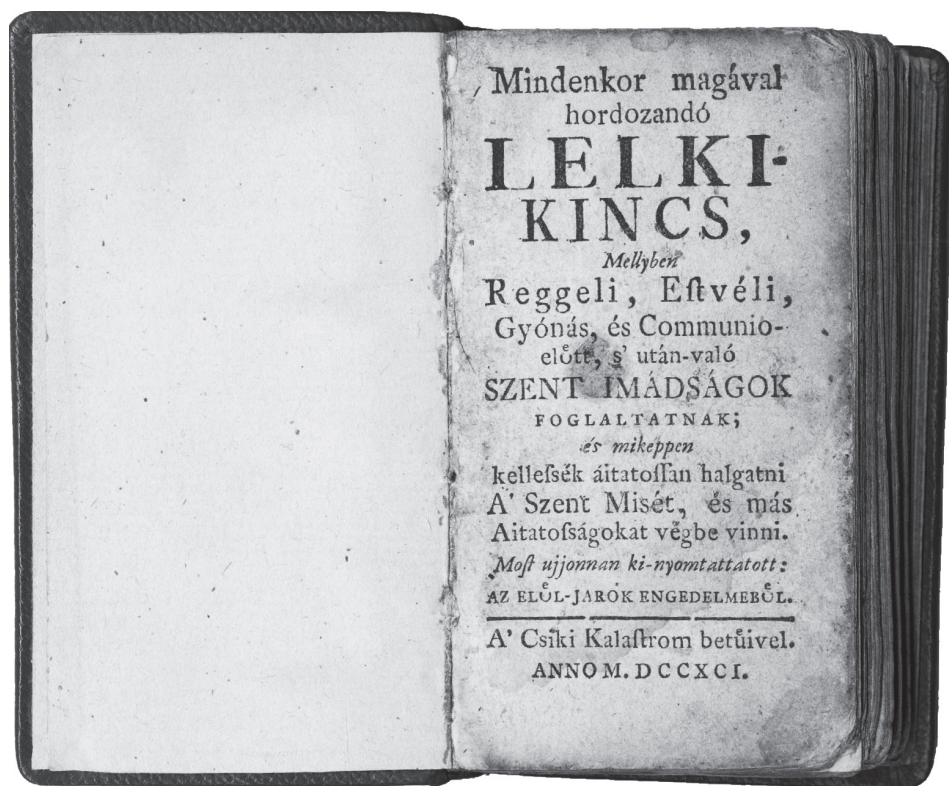
Változó ünnepek táblája: 1791–1809.

Imprimatur. Cibinii 29. Januarii 1771. B. Jos. Ant. Bajtay m. p.

Kéziratos bejegyzés az utószék hátoldalán: „Hic liber est meus testis est Deus [...] Jako Jósef [...]”

Későbbi kiadások: [Csíksomlyó], A Csiki Kalastrom betűivel, 1797 (MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007, 33); [Csíksomlyó, Zárda nyomda], 1847 (GLÓSZ Miksa, *A Csik-Somlyói Szent Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662-1684-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czimtára*, Csik Somlyón, 1884, 33/95. sz.)

Korábbi és későbbi kiadások más nyomdahelyekről például: Nagyszombat, Akadémiai ny., 1718, 1755, 1773; Kassa, Akadémiai ny., 1719; Kolozsvár, Akadémiai ny., 1750, 1769; Buda, Landerer, 1764; Komárom, Weinmüllerné, 1806; Vác, Plessel ny., 1845; Pest, Trattner – Károlyi, 1854.

3. ábra

4.

Mindenkor magával hordozandó Lelki-Kints [...] Most ujjonnan ki nyomtattott [...].
[Csíksomlyó], A' Csiki Kalstrom' betűivel, 1827.

A⁸–P⁸ = [24], 213, [3] lap – 8°

Változó ünnepek táblája: 1827–1845.

Imprimatur. Cibinii 29. Januarii 1771. B. Jos. Ant. Bajtay m. p.

Az előző tételtől eltérő, új szedéssel.

4. ábra

5.

Libellus Alphabeticus. Cui praeter Rudimenta Quaedam Fidei Christianae, et aliquot Preces, adjecta est brevis Nomenclatura Latino-Ungarica: Una cum Litaniis, etc.

[Csíksomlyó], Typis Conventus Csikiensis, Anno Domini MDCCCV. [1805.]

A⁸–D⁸ = [32] levél – 8° (hiány: A⁷, A⁸, D⁸ – utóbbi üres lehetett)

Imprimatur. Cibinii 29. Januarii 1771. B. Jos. Ant. Bajtay m. pr.

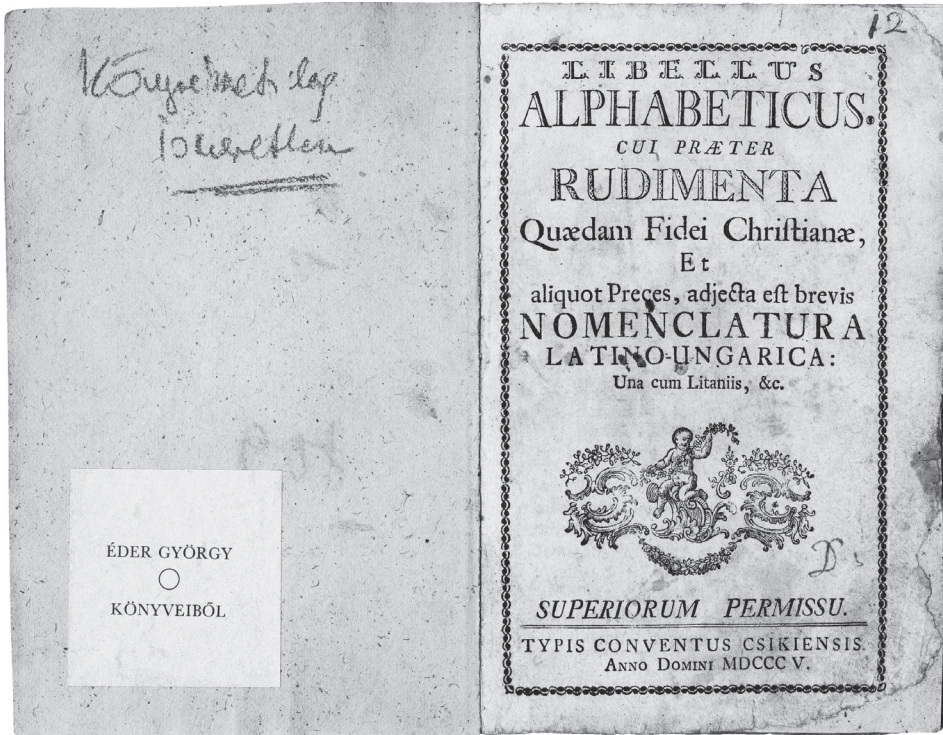
A címlap hátoldalán fametszet a máriaradnai kegyképről.

Kézírtos bejegyzés az utolsó oldalon: „Lazari Daniel”; possessor az első kötéstábla belső oldalán „Éder György könyveiből”.

Későbbi kiadások: [Csíksomlyó], Typis Conventus Csikiensis, 1822 (MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely*, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, 2007, 25); [Csíksomlyó], Typis Conventus Csikiensis, 1839 (GLÓSZ Miksa, *A Csik-Somlyói Szent Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662-1684-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czimtára*. Csik Somlyón, 1884, 27/74. sz.).

Korábbi kiadások más nyomdahelyekről például: Kassa, Akadémiai ny., 1753, 1760; Nagyszombat, Akadémiai ny., 1768; Nagyszombat, Jelinek, 1793; Komárom, Weinmüller, 1799, 1800.

Vö. még: *Libellus alphabeticus, cui praeter rudimenta quaedam fidei christianae, et aliquot preces, adiecta est brevis nomenclatura Latino-Hungarica*, Bartphae [Bártfa]. 1705. [Városi nyomda] (RMK I 1699).

5. ábra

BORDA LAJOS

FIGYELŐ

Régi Magyarországi Nyomtatványok, 5. kötet, 1671–1685, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2023. 1556 p., 92 t. Különleges rendezvénynek adott otthont 2023. október 11-én az *Országos Széchényi Könyvtár. A Régi Magyarországi Nyomtatványok* frissen megjelent, ötödik kötete kapcsán került sor tudományos tanácskozásra, a program rendkívüliségét azonban nem ez – értelemszerűen önmagában is fontos és jelentős esemény – adta, hanem Borsa Gedeon századik születésnapja. Az eredeti elképzelések szerint az RMNy új tomusának bemutatása és Borsa Gedeon köszöntése lett volna a program, azonban a bibliográfia koncepciójának kidolgozója nem sokkal kilencvenkilencedik születésnapja után 2022. december 24-én elhunyt, így az RMNy új kötetének bemutatása mellett emlékkonferenciává alakult át a rendezvény.¹

Az RMNy ötödik kötetének nyilvánosságra hozatalát a szervezők nem véletlenül időzítették Borsa Gedeon születésnapjára, ezzel is megkülönböztetett tiszteletüket szándékoztak kifejezni, mert nélküle minden bizonnyal más lett volna a retrospektív nemzeti bibliográfia első korszaka, nem ennyire átfogó, a nyomtatványok kutatástörténetét és a fennmaradt kiadványok címlapjának vagy karakterisztikus oldalának hasonmását is közlő tudományos munka, végső soron az újkori magyar művelődéstörténet valóságos enciklopédiája. Az RMNy mellé elgondolta a hazai betűtípusok és nyomdai díszek repertóriumát is, a monumentális munka *Hungarica Typographia* címmel három kötetben látott napvilágot. A vállalkozás koncepciójának első kidolgozására még az 1950-es években került sor, és az első kötet, az 1473–1600 közötti évek hazai és magyar nyelvű nyomtatványait feltáró 1971-ben jelent meg. Az eredeti Borsa-féle elgondolás maradandóságát és tudományos megalapozottságát bizonyítja, hogy az eltelt évtizedek során nem volt szükség valóban érdemi módosításra, a feldolgozás és bibliográfiai közlés valamely elemének lényegi változtatására annak ellenére, hogy a munkában könyvtörténészek több nemzedéke vett és vesz részt. A Régi Magyarországi Nyomtatványok megindítója és az Országos Széchényi Könyvtárban működő szerkesztőséget hosszú ideig vezető Borsa Gedeon ennek a tomusnak közreadásában már nem vett részt, a kötet szerzői viszont az Ő emlékének szentelték. Egykori munkatársai, tanítványai mellett az ötödik kötet közreműködői között már megtalálható a fiatalabb nemzedék megannyi kutatója is. A bibliográfia munkatársai Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit és V. Ecsedy Judit voltak, a szerkesztés munkáját P. Vásárhelyi Judit és Perger Péter végezte, a lektorálás pedig Csorba Dávidot és Koltai Andrást dicséri.

Az RMNy, úgy ahogyan Borsa kigondolta, a magyar írásbeliség nyomtatott részének valóságos művelődéstörténeti enciklopédiája, a nemzeti emlékezet alapvető műve, olyan forráskiadványokkal vethető csak össze, mint például a *Régi Magyar Költők Tára* vagy a *Régi Magyar Próza Emlékek* – hogy csak két monumentumot említsünk a magyar művelődéstörténet legfontosabb korpuszaiból. Vagyis

¹ Borsa Gedeon életútját, munkásságát Perger Péter mutatta be: *In memoriam Borsa Gedeon 1923–2022 = Magyar Könyvszemle*, 138(2022) 566–569. <https://doi.org/10.17167/mksz.2022.4.566-569>

már a vállalkozás elvi alapjainak kidolgozásakor a klasszikus bibliográfiai funkciók (számbavétel, azonosítás, tájékoztatás) mellett fontos cél volt, hogy a régi magyar művelődés egyfajta tudományos kézikönyve legyen, kritikailag megszűrve regisztrálja és tegye közzé mindazt a tudást, konkrét tárgyi ismeretet, amelyet a kora újkori magyar írásbeliség nyomtatott formában elérhető forrásairól tudni lehet. Összességében tehát az RMNy kötetei a régi magyar művelődés egyik legfontosabb forráscsoportjának kritikai megismerését teszik lehetővé, használatuk nélkülözhetetlen a magyar művelődéstörténet valamennyi művelője számára. A mű tudományos színvonalát és nemzetközileg is jelentős eredményeit mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy 1996-ban napvilágot látott az első kötet német nyelvű változata. A Borsa Gedeon szerkesztésében Németországban kiadott *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)* valójában nem más, mint az első kötetben regisztrált német nyelvű erdélyi nyomtatványok könyvészete.

A most megjelent ötödik kötet az 1671 és 1685 közötti másfél évtized hazai és küllhoni magyar nyelvű nyomtatványainak adatait gyűjti egybe. A korábbi tomosok gyakorlatának megfelelően közel ezer, egészen pontosan 931 számozott tétel leírását tartalmazza. Akad néhány, pontosan öt üres tétele szám, ugyanakkor találhatók úgynevezett betűs számok, számuk huszonegy, illetve hetvenkilenc tétel kapott helyet az Appendixben, olyan tételek, amelyeknek létezését vagy magyarországi megjelenését a korábbi szakirodalom feltételezte, de az újabb kutatások cáfolták ezeket a hipotéziseket.

Az RMNy új kötetében feltárt tizenöt esztendő a magyar történelem különösen tragikus és küzdelmes korszaka, amely a kiadványtermésben és a nyomdahelyek átrendeződésében is érzékelhető. Az 1670-es évtized a protestáns egyházak történetében a gyászévtized néven rögzült. Ugyan még többségben voltak a királyi Magyarországon a protestáns nyomdák, de új officina már nem létesült, és a meglévők is egyre nagyobb ellenállást leküzdvé próbáltak helytállni. Az évtized protestánsellenes ideológiájának egyik kidolgozója Bársony György váradi majd egri püspök volt, aki számos erőszakos templomelvétel aktív résztvevőjeként vált hírhedtté, és 1671-ben megjelent *Veritas toti mundo declarata* (RMNy 3704) című kis terjedelmű vitairatában nem kevesebbet állított, minthogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatát kimondó 1608-as, illetve 1647-es törvények érvénytelenek és a protestánsok elleni akár erőszakos fellépések is jogszerűek. A kibontakozó, perekkel és fegyverrel zajló ellenreformáció következménye volt, hogy a pataki nyomda nem működhetett tovább, Báthori Zsófia 1671-ben elrendelte a főiskola megszüntetését, és a skóla a nyomdával együtt Debrecenben keresett menedéket.

Mindezek a történések átrajzolták a korszak nyomdatörténetét. Az RMNy előző kötetében az egyes nyomdahelyeken megjelent nyomtatványok száma az alábbiak szerint alakult: Lőcse 276, Kassa 144, Szeben 96, Nagyszombat 92, Patak 89, Trencsén 52, Brassó 41, Pozsony 38, Zsolna 38, Bértfa 37, Várad 31, Kolozsvár 31, Debrecen 29, Gyulafehérvár 13, Kőszeg 4, Eperjes 2, Loretom 2 kiadvány. 1671–1685 között a sorrend a következő: Lőcse 220, Kolozsvár 157, Nagyszombat 152, Kassa 73, Szeben 73, Debrecen 69, Brassó 56, Zsolna 38, Pozsony 36, Bártfa 12, Gyulafehérvár 2, Loretom 1 Patak 1 (Czeplédi István RMNy 4012 számú vitairatát még Sárospatakon kezdte nyomtatni Rosnyai János 1669 és 1671 között, de csak 1675-ben fejezte be Kolozsvárott). Három új alapítású nyomda is megkezdte működését a korszakban: Csíksomlyón 1676-ban a ferences officina, Keresden pedig a Bethlen Elek által felállított műhely működött 1684-ben és 1685-ben, illetve Szászsebesen 1683-ban létesült az erdélyi ortodox érseki nyomda. Csíksomlyón 12, Keresden 6, Szászsebesen pedig 1 nyomtatvány látott napvilágot.

Lőcse változatlanul tartotta vezető helyét a hazai nyomdák között. Ugyan a megelőző időszakhoz képest valamivel kevesebb kiadványt tett közzé, de a megjelent 220 tomos így is biztosította a magyarországi műhelyek közötti megkülönböztetett helyét. Az evangélikus vallású tulajdonos, Samuel Brewer folyamatosan fejlesztette műhelyét, ennek köszönhetően – Ecsedy Judit megállapítását idézve – a 17. század utolsó harmadában a nyomda felszereltsége „már kezdett egy közepesen felszerelt külföldi tipográfiához közeledni”. Nem kis teljesítmény volt ez Lőcsén, ahol egyébként

1674-ben beszüntették az evangélikus vallás gyakorlását, és Samuel Brewer 1675-ben született fiát, Johannest titokban keresztelték meg az evangélikus hitre.

Kolozsvár nyomdászata hosszú ideig meglehetősen jelentéktelen volt, az előző korszakban mindössze 31 nyomtatvány jelent meg a városban, és az egykor oly jelentős Heltai-féle műhely 1660-ban adott utoljára hírt magáról, a felszerelése használhatatlanul az unitárius egyház tulajdonában volt. A kolozsvári nyomdászat új korszaka Apafi Mihály fejedelem rendeletével kezdődött, Szebenből a kincses városba hozatta Szenci Kertész Ábrahám műhelyének felszerelését és a régi gyulafehérvári fejedelmi officinát. Az így egyesített református kollégiumi és egyházi nyomda 1671 és 1685 között 157 nyomtatványt produkált. Az officina vezetője Verezegyházi Szentyel Mihály lett, művelt, jól képzett mester volt, az irányítása alatt megjelent nyomtatványok gondos kiállításukkal tűntek ki a kor könyvei közül.

A megjelentetett kiadványok számát tekintve a harmadik helyre került a nagyszombati egyetemi nyomda, 152 mű látott napvilágot az univerzitás székhelyén. 1674-ben Szentiványi Márton lett az officina prefektusa, és ezzel kezdődött a katolikus nyomda nagyarányú fejlesztése, aminek következtében a század végére a legnagyobb hazai műhellyé lett. A nyomda elsősorban az egyetemi oktatás igényeinek megfelelően jelentette meg kiadványait, de nagy népszerűségnek örvendtek az igényes kiállítású kalendáriumok is, amelyeket rézmetszetekkel díszítettek. Kétségtelenül a nagyszombati officina használta legintenzívebben a rézmetszetet mint illusztrációs technikát, 570 illusztrációja közül 370 a mélynyomásos eljárással készülő díszítés.

Kassán a városi nyomda 1653-ban indult újra. A település ugyan protestáns többségű volt, de a jezsuiták fontos pozíciókat birtokoltak és a nyomda kiadványainak tekintélyes része is katolikus volt, sőt 1673–1674-ben a jezsuiták önálló nyomdát is működtettek, vagyis rövid ideig két officina működött a városban. A jezsuita akadémiai nyomda megszűnte után a katolikus nyomtatványok ismét a városi műhelyben jelentek meg. Kassán 1671–1685 között 73 nyomtatvány látott napvilágot, közülük kiemelkedik a Sámbar Mátyás összeállításában 1674-ben a jezsuita nyomdában megjelent *Cantus catholici*, a latin és magyar nyelvű énekeskönyv.

Szebenben szintén 73 nyomtatvány jelent meg. A város nem maga működtette az officinát, hanem bérlőknek adta ki, akik sűrűn váltották egymást. A nyomda működésében komolyabb állandóság Stephan Jüngling vezetésétől, 1666-tól figyelhető meg, munkássága során igyekezett nyomtatványai művészi színvonalát illusztrációkkal is emelni.

Debrecenben a városi nyomda csak korlátozott önállóságot élvezett, azt jelentethette meg, amit a város és a református egyház jóváhagyott. A korszak egy részében, 1662-től 1676-ig Karancsi György állt az officina élén, akinek neve negatív fogalomná vált, a „Karancsi-betűk” az elkoptatott, csúnya, rossz nyomdabetűk megnevezésére volt használatos. Utána jeles tipográfusok vezették a nyomdát, így a Patakról elüldözött Rosnyai János, majd 1683-tól Töltési István. Kiadványainak meghatározó jellemzője a magyar nyelvűség volt, Debrecenben jelent meg a legtöbb magyar nyelvű munka, a református hívek lelki igényét szolgálták a rendszeresen közzétett zsoltárfordítások és énekeskönyvek, illetve a kalendárium.

Brassóból 56 megjelent nyomtatványról ad számot az RMNy. Egyik sajátos vonása a brassói nyomdászatnak, hogy a 17. században nem volt folyamatos és nem érte el jelentőségében az előző századot. A brassói nyomdászat rejtélye, hogy egy vagy két műhely működött-e a városban. A Hermann család tulajdonában lévő felszereléssel Nicolaus Müller nyomtatott csaknem fél évszázadon keresztül. A problémát az okozza, hogy a városban 1672-ben új nyomdatulajdonos, Peter Pfannenschmied neve alatt is készültek nyomtatványok. Felszerelése különbözött a Hermann-féle műhelyétől, ugyanakkor Pfannenschmied a brassói főtemplom lelkésze volt, így helyette is Nicolaus Müller végezte a nyomtatás napi rutinját. Ecsedy Judit véleménye szerint arra a kérdésre, hogy egy vagy két műhely működött-e Brassóban, nem lehet egyértelmű választ adni, de nagyon valószínű feltételezésnek tartja, hogy egy nyomda volt, amelyet Nicolaus Müller működtetett.

Zsolnán a cseh exulánsok nyomdája készített kiadványokat; korábban a műhely Szenicén, illetve Trencsénben működött. Többségében biblikus cseh nyelvű, kis terjedelmű műről, összesen 38 nyomtatványról tud a bibliográfia.

Pozsonyban a század első felében katolikus főpapok alapítottak nyomdát, 1652-től egy ideig nem működött officina a koronázóvárosban, majd 1669-ben Gottfried Gründer létesített officinát, 1671-ben és 1673–1678 között pedig Johann Gregor Zerweg tipográfiája dolgozott. A két vállalkozó, amíg lehetett, evangélikus nyomtatványokat jelentetett meg, de a Wesselényi-összeesküvés leleplezése után alig tudtak ilyen kiadványokat közzétenni, sőt Zerweg szinte csak katolikus műveket készített. Óvatossága indokolt volt, mert megvádolták azzal, hogy eretnek könyveket nyomtat. Gründer fontos kiadványa volt Kéry János pálos tartományfőnök *Martis Turcici ferocia* (RMNy 3860) című, 1672-es munkája, melyben egyrészt I. Lipót és Montecuccoli hadvezetését igazolta, másrészt pedig jogosnak jelentette ki Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc kivégzését. Zerweg különleges kiadványa volt Johann Ludwig Gössinger, a pozsonyi vár hadszertárnoka, illetve a vár és a város tűzmestere 1678-ban kiadott *Pixnmeisterey compendium* (RMNy 4210) című könyve, amely a tűzvédegről és a szórakoztató tűzijátékokról való tudnivalókat tartalmazta.

Bártfán és Csíksomlyón egyaránt 12-12 nyomtatvány látott napvilágot. Bártfán a jeles Klöss-féle nyomda 1664-ben megszűnt, a felszerelést a város váltotta magához, és 1665-től mint városi officina működött. Kevesebb és kevésbé jelentős nyomtatványok jelentek meg 1665 után, zömmel tankönyvek és kisebb alkalmi brosrák láttak napvilágot. Csíksomlyón a ferences kolostor 1676-ban létesített nyomdát azzal a céllal, hogy a katolikus hitűkhöz ragaszkodó csíki székelyek olvasmányigényeit helyi kiadású könyvekkel elégítse ki. Létesítője Kájoni János rendfőnök volt, aki 1676-ban tette közzé *Cantionale catholicum* címmel egyházi énekeskönyvét. A nyomtatás munkáját Csíksomlyón is hivatásos nyomdász, Kassai András végezte.

Keresden 6, Gyulafehércáron 2, Szászsebesen és Loretomban pedig 1-1 nyomtatvány jelent meg.

A területi hungarikumok mellett a RMNy regisztrálja a külföldön megjelentetett magyar nyelvű nyomtatványokat is. 1671 és 1685 között 48 kiadvány jelent meg teljes egészében vagy részben magyarul, ez szerény csökkenést jelent az előző kötetben regisztrált 54 nyelvű hungarikumhoz képest. Viszont több helységben, összesen 17 településen készültek: az előző korszak némileg több kiadványa valamivel kevesebb, 13 külhoni városban látott napvilágot. Ennek alapvető oka az lehet, hogy az 1656–1670 közötti években a császárvárosban 29, a következő időszakban viszont csak 12 nyomtatvány került ki a nyomdákból. Johann Jakob Kürner, a jeles bécsi nyomdász rendszeresen adott ki magyar nyelvű kalendáriumot, azonban 1667 után csak az 1674-es évre tette közzé. A két időpont között, illetve 1674 után nem ismeretes magyar nyelvű kalendárium, feltehetően a nyomda megszüntette kiadásukat. Az 1671–1685 közötti másfél évtizedben az alábbi városokban láttak napvilágot teljes egészében vagy részben magyar nyelvű nyomtatványok: Amszterdam 4, Bazel 2, Bécs 12, Berlin 1, Bologna 1, Boroszló 1 Bréma 3, Dancka 1, Jena 4, Leiden 2, Lipcse 1, London 3, Nürnberg 1, Rostock 1, Utrecht 1, Velence 2, Wittenberg 8.

Az RMNy 17. századi ciklusából még egy kötet fog megjelenni, amellyel lezárul a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia első nagy ciklusa. Egy ilyen művet csak elkezdni lehet, befejezni nem: egyrészt folytatni kell a 18. századi nyomtatványok feltárását, másrészt az RMNy a lehetséges négy hungarika kategóriából (nyelvi, területi, személyi, tárgyi) az első kettőt regisztrálja már-már az abszolút tökéletességet megközelítő színvonalon. De talán egyszer a személyi és tárgyi vonatkozású régi magyar nyomtatványok feltárása is elkezdődik. Bizakodjunk.

POGÁNY GYÖRGY

NEKROLÓG

Käfer István emlékére* (1925–2024). Käfer István tanár úr, a szlovák–magyar kapcsolatok nemzetközileg elismert kutatója, 2024. augusztus 5-én, kilencvenedik életévében elhunyt. Bölcsész körökben a „szlovakológia” tudományáról legtöbbünknek azonnal Käfer István jut eszünkbe, aki mindent megtett azért, hogy a szlovák nép magyarhoni kulturális örökségét mi, magyarok nemcsak közelinek, de egyenesen magunkénak érezzük.

Käfer tanár úr 1935. június 3-én született Budapesten. Gyerekkorát részben Érsekújváron töltötte. Itt ismerkedett meg a szlovák nyelv alapjaival, ugyanakkor megtapasztalta a háború utáni Csehszlovákiában – még az iskolás gyerekek körében is – uralkodó magyarellenes hangulatot. A család később visszaköltözött Budapestre. Käfer tanár úr nagyszerű pályája egy kényszerű döntés következménye volt. Nem készült szlavisztikai pályára, eredetileg magyar–latin szakra jelentkezett, de a felvételi beszélgetésen polgári származása miatt elutasították. Helyette felajánlották neki, hogy (érsekújvári éveire tekintettel) megkezdheti egyetemi tanulmányait magyar–szlovák szakon. Azzal a lelkesedéssel vetette bele magát szlovakológiai tanulmányaiba, amely haláláig jellemezte. Nemcsak a nyelvet sajátította el magas szinten, hanem már ekkor összegyűjtötte a régi szövegek tanulmányozása alapján azokat a tapasztalatokat is, amelyek később alakították szemléletmódját. Felfedezte, hogy a szlovákok maguk is alig ismerik múltjuk „Hungarus” gyökereit, hiszen a korabeli politika a csehekkel való egységet hangsúlyozta, a magyarokat pedig mint az ősi csehszlovák nép összetartozását megtörő, a szlovákokat elnyomó népet mutatta be.

Első munkahelye a budapesti szlovák nemzetiségi gimnázium volt, majd a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán megpályázta és elnyerte a magyar nyelvi lektori helyet. Később az ELTE Egyetemi Könyvtárában és az ELTE BTK Szlovák Tanszékén dolgozott. A rendszerváltás után lehetősége nyílt önálló szlovák tanszék szervezésére az akkor alapított Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.¹ A szlovakológiai képzés 1992-ben indult, és a Szlavisztika–Közép-Európa Intézet Käfer István vezetése alatt idővel cseh és lengyel tanszékkel is kiegészült. Käfer István javaslatára alapította meg Erdő Péter bíboros, nagyrészt az intézet oktatóinak részvételével, a Szent Adalbert Kelet- és Közép-Európa Kutatócsoportot, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány elődjét, amelynek Käfer tanár úr haláláig vezetője, illetve az alapítvány kuratóriumi elnöke volt. A Szlavisztika–Közép-Európa Intézet általa indított *Pons Strigoniensis* című kiadványsorozatában összesen 20 kötet jelent meg, két kategóriára bontva: *Fontes* és *Studia*, magyar,

* Käfer István tanár úrról korábban az Országos Széchényi Könyvtár honlapján jelentettem meg egy rövid búcsúztatót: Kovács Eszter, *Búcsú Käfer Istvántól* <https://www.oszk.hu/hirek/bucsu-kafer-istvantol> (letöltve: 2024. november 11.). Jelen írás ennek kibővített változata.

¹ Az intézet alapításáról ld. MARÓTH Miklós, *Köszöntő = A Duna vallomása, Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 9–11. Ugyanitt megtalálható *Käfer István műveinek bibliográfiája* (összeállította Dudás Anikó) 521–531.

cseh és szlovák nyelveken. Jelenleg már csak a lengyel tanszék működik, de az általa képviselt szellemiséget továbbvitték egykori tanítványai. Otthonában külön könyvespolcot tartott fenn azon kiadványok, könyvek számára, amelyeket tanítványai írtak. Úgy emlegette, a „tanítványok polca”. Nyugdíjazása után még évekig dolgozott a szegedi Gál Ferenc Hittudományi Főiskolán. Kutatásait haláláig folytatta, aktív tagja volt a *Magyar Sion* egyházi tudományos folyóirat szerkesztőségének, és részt vett a Surján László alapította Charta XXI Egyesület munkájában is.

Miben hozott újat Käfer István életműve? Természetesen nagyon fontosak az általa feltárt források, adatok, összefüggések, de az igazi különlegességet az a szemléletmód jelentette, ahogy a szlovakológiát művelte. Gyakran hangsúlyozta, hogy a magyarországi szlovakológia nem egy másik nép kultúráját kutatja, hanem saját örökségét, hiszen közös múltunk közös örökséget is jelent. Legjelentősebb publikációi a kora újkori közép-európai művelődéstörténet témaköréből valók, de tudományos érdeklődése kiterjedt a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok minden szegmensére, a kezdetektől napjainkig.

Felismerte, hogy a két nép közötti feszültségek, feldolgozatlan történelmi traumák, gyakran a politika által is táplált tévhitek és előítéletek miatt a tudományos megközelítés mellett a lélektani háttérrel is törődni kell, mert sem az ádáz ellenségeskedés, sem a megalkuvás nem visz közelebb egymáshoz. Alapvető meggyőződése volt, hogy jelenlegi tapasztalatainkat, történeti sebeinket nem lehet visszavetíteni a régebbi korokba. A régi szlovák irodalmi alkotások, kurucnóták, népdalok elemzése közben rávilágított arra, hogy a régi korokban a szlovákság története, kultúrája, fájdalmai és sikerei szorosan összeforrtak a magyarokéval. Együtt szenvedték végig a török hódítás időszakát, szlovák és magyar versek egyaránt siratták az elveszett Budát, buzdítottak a törökök elleni küzdelemre, szlovák és magyar lelkészek ugyanúgy élték meg a „protestánsok gyászévtizedét”, és a szlovák és a magyar katonák együtt harcoltak Rákóczi zászlói alatt Magyarország szabadságáért. Ugyanígy nem lehet a mai országhatárok között gondolkodni. Nincs középkori, kora újkori vagy reformkori Csehszlovákia, Szlovákia, de nincs Felvidék sem, amennyiben ezen a kifejezésen a mai Szlovákia területét értjük. Helyette egységes Magyar Királyság és magyarországi „Hungarus” kultúra van. Velünk, magyarokkal elfogadtatta, hogy Magyarország nemcsak a miénk volt, a szlovákok felé pedig azt közvetítette, hogy nem egy ezer éven át elnyomott nép voltak, hanem a magyarokhoz és a többi itt élő néphez hasonlóan a közös Magyarhon fiai. Mindkét félnek azt hangsúlyozta, hogy osztozkodás helyett fogadjuk el, hogy közös örökösei vagyunk a rendkívül gazdag magyarhoni kultúrának, amelyben az együtt élő szlovák és magyar nép hagyományai annyira összekapcsolódtak, hogy Käfer tanár úr tudatosan nem szlovák–magyar kapcsolatokról, hanem szimbiozisoról beszélt. Saját tudományterületét hungaroszllovakológiának nevezte, hiszen alapvető elve volt, hogy a régi szlovák irodalom vizsgálata kizárólag eredeti, magyarországi „Hungarus” környezetében lehetséges. Ez különösen formabontó volt a kommunizmus évtizedeiben, amikor a cseh és szlovák összetartozás bizonygatása volt a politika által támogatott irány.

Ugyanakkor fontosnak tartotta a magyar szempontú bohemisztikai kutatásokat is, hiszen a szlovákság kulturális közvetítő szerepet töltött be a két teljesen különböző nyelvű cseh és magyar nép között. Gyakran hallottuk tőle a „cseh–szlovák–magyar háromszög” kifejezést, és minél nagyobb előrelépések történnék a régi szlovák irodalmi örökség feltárása terén, annál inkább látható, hogy a magyarországi „Hungarus” beágyazódás mellett a cseh hatást is folyamatosan vizsgálni kell. Ez azonban külső hatás, míg nekünk magyaroknak a szlovákokkal közös történelmünk van.

Folyamatosan dolgozott új, tudományosan megalapozott, hungaroszllovakológiai terminológia kialakításán. Erről két konferenciát is szervezett Esztergomban magyar és szlovák szakemberek részvételével.²

² *Magyar-szlovák terminológiai kérdések, A 2006. június 8-án és december 1-jén Esztergomban rendezett nemzetközi konferenciák anyaga / Mad'arsko-slovenské terminologické otázky. Materiály*

A jelenkori párbeszédhez elengedhetetlennek tartotta a tudományos alapokat, a kölcsönös tisztetletet és a szeretetteljes, de nem megalkuvó hozzáállást. Mélyen vallásos emberként gyakran hangsúlyozta, hogy a magyar és a szlovák nép számára is fontos keresztény gyökerek olyan alapot jelentenek köztünk, amelyre ma is építhetünk. Munkásságának meghatározó eredménye volt a magyar, majd a szlovák katolikus püspöki konferencia által kiadott két testvéri levél a kiengesztelődésről és az együttműködésről (Megbocsátunk és bocsánatot kérünk”) 2006. június 29-én.

Nagyon fontosnak tartotta, hogy gondolatai ne csak a szűk szakmai rétegekhez jussanak el, ezért mindig örömmel mondott igent előadásfelkérésekre érdeklődő, de nem szakmai közönség számára. *Magyar szlovákságismeret*³ című ismeretterjesztő műve szinte azonnal elfogyott a könyvesboltokból. Kedvessége, humora és finom toleranciája mellett határozottan képviselt elvei, tudományos felkészültsége mindenütt elismerést váltott ki, azokból is, akik nem, vagy nem mindenben értettek vele egyet.

Munkásságát díjakkal is elismerték, 1992-ben Comenius-émlékérmét, 1993-ban Björnson-díjat, 2003-ban Fraknói Vilmos-díjat, 2004-ben Pázmány Péter-díjat, 2013-ban Jószomszédságért és Egyetértésért díjat vehetett át, 2021-ben a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével tüntették ki. Szlovákiai elismertségét mutatja, hogy egy időben tagja volt a Szlovák Akkreditációs Bizottságnak is.

Az Országos Széchényi Könyvtár, benne a Régi Magyarországi Nyomtatványok kutatócsoport kiemelten kedves volt számára. Borsa Gedeonnal, Hervay Ferencével, Holl Bélával és Kelecsényi Ákossal együtt szerkesztették a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetét (1473–1600).⁴ Borsa Gedeonnal együtt dolgozták fel a könyvtár biblikus cseh nyelvű régi könyv állományát.⁵ Még a rendszerváltás előtt két éven át heti rendszerességgel tartott szlovák nyelvtanfolyamot a kutatócsoport tagjainak, hogy munkájukhoz a szlovák nyelvű forrásokat és a szlovák szakemberek eredményeit is fel tudják használni. Mindezt teljesen ingyen vállalta. Jóval több, mint egy évtizeddel később, a kilencvenes évek közepe táján a *Régi Magyarországi Nyomtatványok III.* kötetének (1636–1655)⁶ munkálataiban is részt vett, szintén lelkes önkéntesként. Az anyagban negyven-ötven szlovák, azaz valójában biblikus cseh nyelvű nyomtatvány szerepelt. Két éven keresztül jártak Heltai Jánossal heti egy-kétszeri alkalommal az Akadémia mikrofilmtárába. Ott voltak a még a hatvanas években államközi megegyezések keretében készített mikrofilmmásolatok a felföldi szlovák nyelvű unikumokról. Käfer István olvasta és fordította az anyagot, továbbá összeszedte hozzá a szlovák nyelvű szakirodalmat, és röviden magyarul összefoglalta Heltai János számára, aki tartalmilag és formailag megszerkesztette az RMNy igényei és szokásai szerint. Käfer tanár úr munkájának elismeréseként 2015-ben az OSZK örökös tagja lett, amire ő nagyon büszke volt.

Käfer István tanár úr kedves, minden élethelyzetben bizakodó személyisége, vidám életszemlélete, optimista felfogása, és életbölcessége mindenkinek hiányozni fog, aki csak ismerte.

Nyugodjék békében!

KOVÁCS ESZTER

medzinárodných konferencií usporiadaných 8. júna a 1. decembra 2006 v Ostrihome, szerk., Ábrahám Barna, Piliscsaba, Esztergom, PPKE BTK Szlavisztika–Közép-Európa Intézet–Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, 2008.

³ Bp., Szent István Társulat, 2012.

⁴ Bp., Akadémiai, 1971.

⁵ BORSA GEDEON, KÄFER ISTVÁN, *Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig / Katalóg starych českých a slovenských tlači ... = Catalogus librorum veterum usque ad annum 1800 in lingua Bohemica et Slovaca impressorum quae in Bibliotheca Hungariae ...* Bp., Martin, Országos Széchényi Könyvtár, Matica slovenská Národná knižnica, 1970.

⁶ Bp., Akadémiai, 2000.

SZEMLE

Eric Suire, Nicolas Le Tourneux (1640–1686). *Dans l'ombre de Port-Royal*, Paris, Honoré-Champion, 2022. 316 p.

Nicolas Le Tourneux abbé neve nem hangzik teljesen idegenül a régebbi magyar irodalmat ismerők számára, mivel Mikes Kelemen rodostói emigrációja alatt fordította magyarra e népszerű francia szerző által írt Jézus Krisztus-életrajzot, amely az író összegyűjtött munkáit tartalmazó sorozatban jelent meg, *Krisztus Jézus életének históriája* címmel. Le Tourneux abbé határokon átvándorló népszerűsége elsősorban annak volt köszönhető, hogy a szélesebb olvasói közönség felé fordulva, gyakran az egyszerű emberek igényeit is figyelembe véve alkotta meg munkáit, amelyek népszerűségének köszönhetően eljutottak a korabeli Európa távolabbi területeire is. Nicolas Le Tourneux fogékony volt az új egyházi reformeszmék iránt is, ezért a janzenizmus bizonyos téziseinek hatását is fel lehet fedezni a műveiben, de nem vett részt a jezsuitákkal való teológiai vitákban, így az őt illető ilyen jellegű kritikákat is elsősorban halála után fogalmazták meg ellenfelei. E sokoldalú és nagy hatású egyházi író élettörténete eddig csak kisebb szócikkek és töredékes művek formájában került feldolgozásra. Eric Suire, a bordeaux-i Montaigne Egyetem professzorának többéves kutatómunkája eredményeként a közelmúltban jelent meg Le Tourneux abbé első tudományos értékű életrajza a neves párizsi Honoré Champion kiadónál, a Dominique Descotes által gondozott Lumière classique sorozat 123. köteteként.

A szerző a nagy központi gyűjtemények (Archives nationales, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Sainte-Genéviève stb.) mellett több vidéki levéltár (pl. az Aisne, Sarthe, Seine-Maritime, Yonne megyék archívumai) és könyvtár (pl. Bourges, Troyes) vonatkozó kézíratait is felhasználta munkájához. Emellett igen eredményes kutatásokat végzett az utrechti városi levéltárban, ahol sikerült azonosítania több izgalmas kézíratos Nicolas Le Tourneux-életrajzot is, nevezetesen a *Memoires pour servir à l'histoire de la vie Monsieur Le Tourneux P. D. V.* és a *Memoires pour servir à la vie de M. N. L. T. P. D. V.* című munkákat, amelyeknek egyúttal a valódi szerzőit is megtalálja.

Nicolas Le Tourneux roueni származására, születésére és fiatal éveire vonatkozóan csak nagyon töredékes és egymásnak ellentmondó adatok állnak a rendelkezésünkre. Eric Suire ezeket jól magyarázva és korabeli szokásokat figyelembe véve meggyőzően mutat rá a tévedések vélhető okaira, és jól pótolja a hiányzó információkat a mindennapi életre vonatkozó színes elemekkel. Le Tourneux clermont-i jezsuita kollégiumi tanulmányai után visszatért Rouenba, a szülővárosába, ahol teológiát hallgatott a helyi szemináriumban. A huszonnégy évesen pappá szentelt ifjú a város egyik plébániáján (Saint-Étienne-des-Tonneliers) kezdte pályafutását, ahol néhány évig helynökként szolgált. A fiatal lelkipásztor első hivatali éveinek buzgóságát jól tükrözi, hogy a Seine-Maritime megyei levéltári keresztlői anyakönyvi bejegyzései között fennmaradtak Le Tourneux kézjegyei is. Ugyanakkor a források rámutatnak a közte és Pierre Du Perroy plébános közötti ellentétre is, amely végül Le Tourneux távozásához vezetnek. Eric Suire jó érzékkel használja fel a rendelkezésére álló források sokszínűségét, melyek révén érzékletesen mutatja be a normandiai alsópapság kiszolgáltatott helyzetét.

DOI 10.17167/mksz.2024.4.539-542

A fiatal, de ambiciózus egyházi útja Párizsba vezetett, ahol az 1660-as években a janzenizmus szelleme már egyre erősebben terjedt a fővárosi körökben. Le Tourneux első párizsi éveiről keveset lehet tudni, mivel magányba vonuló életet élt, ugyanakkor ebben az időszakban vált valódi íróvá. Első művét a Nagyhét ünnepköréhez kapcsolódó szertartásoknak szentelte. A *L'Office de la Semaine Sainte en latin et en français selon l'usage de Rome et de Paris* – ellentétben a szakirodalomban elterjedt 1673-as évszámmal – nagy valószínűséggel 1674-ben jelent meg Párizsban. A kötet Michel de Marolles villedoini apát Daniel de Cigongné ferences szerzetes kommentárjaival kiegészített művének francia fordítása volt. Amint erre a szerző rámutat, Le Tourneux e munka megjelentetésével elsősorban jó szervezőképességéről és adaptációs képességéről is tanúskodik. Egyrészt viszonylag gyorsan bekerült a párizsi egyházi könyvkiadás legbefolyásosabb köreibbe, amelynek köszönhetően széles körben nagy hatást tudott elérni kötetével. A műben Le Tourneux megcsillogtatta írói tehetségének számos elemét, főleg az egyszerű és barokkos túlzásoktól mentes akadémiai stílusát, amely magán viseli a korabeli janzenista szerzők (pl. Arnauld és Le Maistre de Sacy) hatásait is. A fordított szöveg keretein túlmutat a hosszú bevezetője, amelyben jó pedagógiai érzékkel magyarázza el a híveknek a nagyheti liturgia lényegi elemeit. A szerző kiemeli, hogy a Szentírás fordítása ügyében Le Tourneux a középutas gallikán és a radikálisabb janzenista eszmék iránti fogékonyságát sem rejti véka alá, bár ezek egy része a könyv későbbi kiadásában már nem kapott helyet.

A magányból kimozduló Nicolas Le Tourneux párizsi egyházi karrierjét a Sorbonne egyetemhez tartozó Grassin kollégium káplánjaként folytatta, és emellett írói tehetségét is igyekezett kamatoztatni. A tehetséges fiatal katolikus író hamarosan elnyerte Colbert miniszter pártfogoltjának, a dúsgazdag Roland Le Vayer és felesége, Marguerite Sevin támogatását, akik gyakran látták vendégül vidéki kastélyukban. Az alapvetően városi környezetben szocializálódott egyházi számára meghatározó élmény volt a vidéki emberek életének, hétköznapijainak megismerése, és nagy hatást gyakorolt későbbi munkásságára is. Az 1670-es években Le Tourneux – erősödő hírnevének és egyre terebélyesedő kapcsolatainak köszönhetően – bekerült a párizsi egyházi elit legbelső köreibbe. Így részt vehetett a párizsi liturgia megújításán dolgozó bizottságban, és bekerült a híres párizsi Sainte-Chapelle kanonokai közé is. Az egyházi karrier ekkor már biztos egzisztenciát is jelentett számára, amelyet az írói tevékenységéből befolyó tekintélyes jövedelme még tovább erősített.

Az 1678-ban megjelent *Histoire de la vie de Nostre-Seigneur Jésus-Christ* Le Tourneux egyik fő művének tekinthető. A művet a szerző – a korabeli hasonló munkáktól eltérően – egy részletes és világos bevezetővel kezdi, amelyben kifejti írói szándékát és módszereit. Eric Suire szerint – aki egy korábbi monográfiájában (*Les Vies de Jésus avant Renan. Éditions, réécritures, circulation entre la France et l'Europe [fin XVe – début XIXe siècle]*) már kifejtette e könyv jelentőségét – a bevezető valóságos kis katekizmusnak tekinthető. A munka a teremtséssel kezdődő és Jeruzsálem 79-ben történt elpusztításáig tartó szélesebb időintervallumba helyezi Krisztus élettörténetét. A könyv szövege a szélesebb vidéki olvasóközönséget célozta meg, melynek kisebb mérete és viszonylag olcsóbb ára (1-2 livre) is ennek megfelelően lett kialakítva. A szerző bevallott célja a korban egyre jobban terjedő ponyvairódalom által megérintett célközönség megszólítása és megfelelő vallásos olvasmánnyal való ellátása volt. A Szentírás vulgarizálása folyamán is számos újítást vezetett be Le Tourneux. A bonyolult teológiai kérdések helyett fontos alapigazságokat, fogalmakat és tanokat elmagyarázva igyekszik az egyszerű hívek számára egy jól használható kézikönyvet nyújtani. A 156 fejezetből álló műben négy részre osztva tárgyalja Jézus Krisztus élettörténetét, amelynek szerkezete nagyon hasonlít Cornelius Jansen *Concordia Evangelica* című munkájához. Az *Histoire de la vie de Nostre-Seigneur Jésus-Christ* című munkának szentelt fejezet végén Eric Suire összefoglalja a mű kéziratának cenzori véleményeit, a könyv terjesztésének és hosszú távon, egészen a 18. század közepéig megfigyelhető sikerének és hatásának történetét.

Nicolas Le Tourneux írói munkásságának ismertetése mellett a szerző egy külön fejezetben emlékezik meg a cseppet sem elhanyagolható prédikációs tevékenységéről. Le Tourneux atya kora

leghíresebb prédikátorai közé tartozott, és szentbeszédeinek hatását jól tükrözik a korabeli források is. Az *ars loquendi* területén aratott sikerei közül kiemelkedik az 1675-ben írt Szent Lukács evangéliumának részletét magyarázó *Discours* című prédikációja, amely elnyerte a Francia Akadémia Guez de Balzac által alapított retorikai díját. Retorikai fegyvertárában a nemes egyszerűség mellett megtalálhatjuk a nyelvi leleményesség és a klasszikus stílus számos eszközét, mint például az anaforákat és a metaforákat. Le Tourneux számára a retorika mindig egyszerű eszköz marad, és soha nem helyezi az írói céljai középpontjába. Eric Suire következő fejezetében rámutat arra is, hogy Le Tourneux nemcsak jól érthető prédikációkkal világítja meg a Szentírás tanait, hanem azok befogadására is megpróbál eszközöket nyújtani az olvasói számára. Erre szolgál a szentmisén való elmélyült részvételre buzdító *De la meilleure manière d'entendre la sainte Messe* című harmadik könyve is, amely 1680-ban jelent meg. Ez a könyv újabb nagy sikert hozott Le Tourneux számára, és egészen a 18. század közepéig számos újabb kiadásban is megjelent.

Nicolas Le Tourneux pályájának csúcán akkor vált igazán spirituális vezéregyéniséggé, amikor a híres Port Royal-i janzenista szellemiségű zárda gyóntatója lett. A szerző a források alapján több példán keresztül rávilágított arra, hogy Le Tourneux már egyházi pályájának kezdetétől fogva milyen nagy jelentőséget tulajdonított a hívek lelki gondozásának és az életük személyes felügyeletének. A Madame Asselinnal kapcsolatos történetet Le Tourneux kéziratos életrajzából ismerhetjük meg, egy másik védencével, Madame de Fontpertuis-val való sűrű levélváltásának köszönhetően kapunk képet gyóntató és lelki támogató tevékenységéről. A Port Royalba való gyóntatói kinevezését 1681-ben nyerte el. Bár csak alig két évig viselte e megtisztelő titulust, az itteni tevékenységének köszönhetően sikerült számos kényes ügyet jó diplomáciai érzékével elsimítani. Le Tourneux szépen ívelő egyházi pályáját egy tiltott janzenista könyveket tartalmazó, a személyéhez is kapcsolódó csomag elkobzása törte meg, mellyel kapcsolatos részleteket a szerző egy külön fejezetben alaposan kifejti. Bár Le Tourneux abbé ügyesen elkerülte a Bastille-t, a személyére fokozottan felfigyelt a királyi rendőrség, és a hírnevét is alaposan megtépázta az ügy, amely nagy port vert fel a közvéleményben is.

A kötet tizenkettedik fejezete foglalkozik Nicolas Le Tourneux legismertebb művével, a *L'Année chrétienne* című liturgikus munkával. Írónk e kötetével is a szélesebb olvasóközönséghez fordul, különösen a korabeli oktatási rendszerből kiszorult női olvasókat célozta meg. A történelmi kontextus leírását és a szövegmagyarázatot követően erkölcsi kommentárok segítségével teszi érthetővé az egyházi év ünnepeit és a Szentírás ezekhez kapcsolódó részeit, valamint bemutatja az ünnepelt szentek rövid életrajzát is. A mű Le Tourneux egyik legsikeresebb alkotásának tekinthető, amelynek számtalan kiadása eljutott a világ sok könyvtárába, köztük magyar bibliotékákba is. A janzenisták körében különösen nagy sikernek örvendő mű kiadását végül kevéssel a szerző halála előtt állította le a párizsi érsek. Ekkora Le Tourneux már elveszítette neves támogatóit, akik megvédhették volna. Később XI. Kelemen pápa is index alá helyezte a művet, de annak a népszerűsége csak még tovább nőtt, és egészen a 18. század közepéig számos kiadást megért. A tizenhárom kötetes mű különböző kiadásainak azonosítása ma is valóságos könyvtörténeti enigmát jelent, amint erre Eric Suire saját kutatási tapasztalatai alapján rámutatott a fejezet végén.

Le Tourneux abbé élete végén Villers-sur-Fère-be vonult vissza, ahol perjelként tevékenykedett. Az alig ötszáz lelkes kis falu plébániájának hivatali ügyeibe nem nagyon avatkozott be – legalábbis a fennmaradt anyakönyvek tanúsága szerint. Ugyanakkor más források szerint a falusiak babonás szokásainak felszámolásából ugyancsak kivette a részét. A szellemi munkásságáról néhány emlékiró munkájában és levelezésekben találhatunk apróbb információkat. Le Tourneux életrajza szempontjából viszont fontos, hogy itt találkozott Augustin Samsonnal és Jean Louail-jal, akik tanítványaiként, a már említett két értékes, az utrechti városi levéltárban fennmaradt kéziratot írhatták. A francia egyházi író vidékre költözése semmiképpen sem jelentett egy gyakran neki tulajdonított remete életet, hiszen továbbra is kapcsolatban állt olyan neves párizsi teológusokkal és írókkal, mint Pierre Nicole, Jean Racine vagy Nicolas Boileau. Társasági életének másik fő színtere pedig a soissons-i királyi

akadémia volt, amelynek 1684 óta maga is tagja volt. Az 1674-ben XIV. Lajos által alapított tudós intézmény huszonegyedik tagjaként került be Nicolas Le Tourneux a helyi művelt *beau monde*, főleg jogászokból és egyháztudósokból álló közösségébe. Sajnos a források hiányában nehéz Le Tourneux abbé akadémiai tevékenységét rekonstruálni, ugyanakkor a könyv következő fejezetében a fennmaradt hitvitázó és polemizáló írásaival is megismerkedhetünk. Nicolas Le Tourneux életének 46. évében, egy párizsi utazás során bekövetkezett agyvérzésben halt meg 1686. november 28-án. Eric Suire kutatásainak köszönhetően a neves egyházi író halálának körülményeibe és részleteibe is betekinthetünk. Az életmű recepcióját tárgyaló fejezetben a szerző megemlékezik a különböző nyelveken született adaptációk között Mikes Kelemen rodostói éveiben készített, *Krisztus Jézus életének története* című magyar fordításáról is, amely jól jelzi a kötet határokon és korszakokon átívelő szellemi hatását. Le Tourneux janzenista körökben tapasztalható népszerűsége mellett e könyv számos példát hoz az ellentábor, elsősorban a jezsuiták részéről megnyilvánuló kritikákra is. Eric Suire kiegyensúlyozott életrajzában a janzenisták rajongó pátosza és a jezsuiták negatív véleménye mellett a különféle források alapján egy izgalmas kép bontakozik ki Nicolas Le Tourneux-ről, az emberről is, akinek az életéről és munkásságáról, azok számtalan homályzónája ellenére végre egy részletes objektív és tudományos monográfia született.

A kötet vegyes műfajú tudományos életrajz, amelyben a biográfia kronológiája alapján építkező fejezetek mellett Le Tourneux önálló művei is külön egységeket alkotnak. Ezzel a módszerrel Eric Suire az életrajzi monográfián belül, a szerző életpályájának felvázolása mellett az életmű fejlődését is jól szemlélti, illetve a kizárólag az egyes munkák iránt jobban érdeklődő olvasó számára pedig megkönnyíti a keresést a könyv tartalomjegyzéke alapján. A tudományos szakkönyvek minden klasszikus ismervével felvértezett munka egyéb felhasználóbarát lehetőségeket is kínál az olvasók számára. A precíz és kiegyensúlyozott jegyzetapparátus mellett gazdag forrásjegyzék és bibliográfia, valamint mutatók állnak az olvasó rendelkezésére. Végül, de nem utolsósorban fontos azt is kiemelni, hogy a könyv nem reked meg a tudományos szakirodalom száraz stílusának szintjén, hanem egyben lebilincselő olvasmány is mindazok számára, akik a 17. századi francia művelődéstörténet iránt érdeklődnek.

TÓTH FERENC

Szalai Béla, *Az ősi bátorságra emlékezzetek! A magyar történelem kortárs metszeteken 1660–1665*, Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023, 330 p. – Szalai Béla, *Két császár is ront már minket, A magyar történelem kortárs metszeteken 1666–1684*, Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023, 275 p.

A kora újkori nyomtatott vizuális információ jelentőségét és a magyar vonatkozású metszetek sokrétű forrásértékét meggyőzően bizonyítják Szalai Béla impozáns metszetgyűjteményéről eddig megjelent katalógusai. Szalai Béla intézményi feladatokat átvállalva gyűjti évtizedek óta szisztematikusan és elkötelezetten a három részre szakadt Magyar Királyságról készült korabeli ábrázolásokat végzettségének megfelelően, mérnöki, mérnök-közgazdászai precizitással, ugyanakkor a szükséges interdiszciplináris nyitottsággal. Apponyi Sándor világhírű hungarika könyv- és metszetgyűjteményének kiépítéséhez hasonló elhivatottsággal és eredményességgel térképezte fel a 16–17. századi Európában a magyar vonatkozású eseményekről készült grafikákat, rölapokat, tézislapokat, térképeket, könyvillusztrációkat az igényes tézislapoktól az alkotó és kiadási hely jelölése nélkül közzétett korabeli „tömegcikkéig,” a képek országhatárokat átlépő variációit is gondosan számontartva. A sok szépséget és örömet kínáló feladat több nehézséget rejt magában, összetett kihívás a gazdag, de szétszóródott és heterogén forrásbázis felkutatása, majd pedig a hatalmas képanyag közkinccsé tétele több tudományterület képviselői és laikusok számára egyaránt releváns rendezési elveket kialakítva, rövid és hosszú távon

jól használhatóan. Ilyen nagy méretű magyar vonatkozású gyűjtemény esetében érdemes kiemelni a ritkaságnak számító metszetek mellett jelenségeket, tendenciákat.

Az elmúlt évtizedekben nagy számban jelentek meg kora újkori röplapkollekciók különböző szempontú katalógusai. Wolfgang Harms kutatócsoportja a Herzog August Bibliothek sokféle, a nagypolitikai krízisekről, természeti katasztrófákról, a mindennapi élet normaváltásairól, egyházi és világi ünnepekről, technikai újdonságokról hírt adó képes tudósításait tematikai szempontot és kronológiai rendezést egyaránt érvényesítve tette közzé adatgazdag kommentárral (HARMS, Wolfgang, SCHILLING, Michael, *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts. Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel*. I. Ethica, Physica. II. Historica III. Theologia, Quodlibet, München, Kraus, 1985–1989). A sorozat folytatásai a zürichi, darmstadti, hallei gyűjtemények képi publicisztikáinak közlésekor azonban már nem a tematikai megközelítést helyezték előtérbe (Band IV: HARMS, Wolfgang, KEMP, Cornelia, *Die Sammlungen der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek in Darmstadt*, Max Niemeyer Verlag, 1987; Bänder VI–VIII. *Die Sammlung der Zentralbibliothek Zürich* Max Niemeyer Verlag; Band IX. PIETRZAK, Ewa, SCHILLING, Michael, *Die Sammlung des Kunstmuseums Moritzburg in Halle a. S.*, Berlin, Boston, De Gruyter 2018. <https://doi.org/10.1515/9783110565348>). A jelentős gyűjtemények anyagára építve külön készültek a tematikai szempontokat érvényesítő, sokrétű elemzést is tartalmazó katalógusok, mint a jezsuitaellenes röplapok kommentált kiadása (NIEMETZ, Michael, *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Geschichte, Ikonographie und Ikonologie*, Regensburg, Schnell-Steiner Verlag, 2008) vagy a házassággal kapcsolatos erkölcsnemesítő röplapok gazdag összképe (BAKE, Kristina, *Die Ehe in der Populären Druckgraphik des 16. und 17. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2013).

John Roger Paas az 1600 és 1700 között napvilágot látott, német nyelvű, politikai vonatkozású metszetekkel illusztrált röplapokat évről-évre közzétette 12 kötetben, illetve két kiegészítő részben (PAAS, John Roger, *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Wiesbaden, Harrassowitz, 1985–2017), bár a diplomáciai, dinasztikus, hadi eseményeket, kül- és belpolitikai, felekezeti kríziseket konkrétan és szimbolikusan bemutató képes kiadványoknál, de az emléklapok, térképek s gúnyképek esetében sem könnyű meghúzni a bekerülés határait.

Szalai Béla 2003-ban és 2006-ban három kötetben és több kiegészítéssel, a második kötetnél Szántai Lajossal együttműködve, magánkiadásban közzétett katalógusánál az ábrázolt települések szerint jelentette meg gyűjteményének fontos darabjait. (SZALAI Béla, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*, I, *A mai Magyarország*, Bp., Múzeum Antikvárium-Bookmaker, 2001, II, *A történelmi Magyarország*, Bp., 2006, III, *Összefoglalás*, Bp., 2006.). Várak, városok és falvak több időmetszetben készült ábrázolásai alapján a hitelesség, az időbeli változások, átvételek, variációk elemzése mellett az adott település kora újkori jelentőségének ismertsége, nyomtatott reprezentációja is vizsgálható lokális, regionális kutatásokon túli, nagyobb léptékű változásokat rekonstruálva, sőt az épített környezet elemzéséhez is támpontokat kínálva. Rózsa György Buda és Pest kora újkori ábrázolásait összegző műve adhatta az etalont (RÓZSA György, *Budapest régi látképeken/Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*, 2. átdolgozott kiadás, Bp., Új Művészet, 1999). A lokalizált rendszerezés széles körű használhatósága mellett probléma, hogy egy adott időszak, háborús krízis összefüggő eseménysora töredezetten jelenik meg.

A 2021-től indult újabb katalógussorozata esetében Szalai Béla már a kronológiai elvet érvényesítette a képanyag közlésekor az 1514-től, eddig három kötetben kiadott metszeteknél (SZALAI Béla, *Így tudták, így hitték, így képzelték, A magyar történelem kortárs metszeteken 1514–1592*, Bp., MTA KIK, 2021. <https://doi.org/10.36820/metszetek.2021.szalai.2>; SZALAI Béla, *A tizenöt éves háború metszeteken 1593–1603*, Bp., Magyarágkutató Intézet, 2021. <https://doi.org/10.36820/metszetek.2021>; SZALAI Béla, *Ad jobbat az Isten, A magyar történelem kortárs metszeteken, 1604–1660*, Bp., MTA KIK, 2022). A „képtáblák” időrendi rendezésének minden előnye megragadható a 2023-ban kiadott

két új kötetnél, melyben 1660 és 1665 közötti időszakból 498 metszetet közölt, 1666 és 1684 között pedig 356-ot. Egyrészt kitűnik, hogy a kortársak által (s többségében ezzel egyezően) a történeti emlékezetben is kiemelkedő jelentőségűnek ítélt hadi és politikai fordulópontok esetében nemcsak a vizuális információ mennyisége növekedett nagyságrendekkel, hanem a közzétett képanyag hírértéke és minősége is, ami hozzájárult ahhoz, hogy az aktuális képes tudósítások korabeli gyűjteményekbe is bekerültek. Másrészt az üzleti siker által is hajtott hírdömping csúcspontjain túl a változást előkészítő folyamatok is láthatóvá válnak, a hadszínterek mellett a politikai döntéshozás szerepét is megjelenítve. Az 1660–1665 közti metszetekből megragadható az 1663–1664-es magyarországi török háborút övező korabeli politikai propaganda, a több helyszínen zajló hadi események kölcsönhatása, a magyar főnemesség szerepvállalásának sokrétű reprezentációja. Kiugróan sok és sokféle műfajban tűnik ki a költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós horvát bán európai híre és ennek politika jelentősége (Vö.: R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, Bp., Argumentum, 2010). Láthatóvá válik, hogy nemcsak az 1664. januári és februári téli hadjárat alatt és 1664 tavaszán, Kanizsa ostromakor, hanem már 1661-től jelentek meg képes beszámolók a főúri rezidencia, Csáktornya látképével, az épülő Zrínyi-Újvár hadmérnöki rajzával és Zrínyi felismerhető, standardizált portréjával.

Az aktuális hírérték alapján a lokálisan nehezen köthető, sőt vizuálisan kevésbé igényes, de figyelemfelkeltő képes tudósításokat is több kontextusban lehet elhelyezni. A Zrínyi Miklós hosszúnakú tatár foglyáról készült meglepően sok, tizennégy változatban összegyűjtött ábrázolás (69–70. o., 131–144. kép) kevésbé műveltek számára is befogadható ismeretanyaga gyorsan lépett át országhatárokat. A német, olasz, francia, holland, angol vagy éppen egyidejűleg flamand, francia, spanyol és angol nyelvű, rövid feliratok általában a fogságba esés idejét, a téli hadjáratot emelték ki, de az egyik londoni változaton Roger L'Estrange főcenzor 1664. május 23-i engedélyezése szerepel dátumként (140. kép). Kéziratok nürnbergi krónikák már 1663 őszén megörökítették Zrínyi Miklós mainzi, kölni, trieri választófejedelmeknek küldött hadi zsákmányának (köztük tevéknek) elvonulását. A Zrínyi Miklós dicsősége címmel közölt augsburgi Elias Welhöffer lovasportré szöveges információi alapján elképzelhető, hogy nem 1664-ben, hanem már 1663-ban megjelent (74. o., 273. kép). A hadi eseményekben, s a képes tudósításokban gazdag 1664-es év után úgy tűnik az ismert kiadványok tükrében, hogy feltűnően kevés képes beszámoló látott napvilágot 1665-ben.

A képtáblák kronológiai közlése mellett a katalógustételek leírásánál a megjelenített helyszínek alfabetikus sorrendjében találhatók az adatok, ám nehezen lokalizálható 85 tétel. Az 1660 és 1665 közötti időszakból *Továbbiak* cím alatt szerepel Zrínyi tatár foglya vagy több különleges égi jelenség. Ide került a sokféle kiegészítéssel, portrékkal, „katonazenész” portrékkal is ellátott, egyértelműen azonosítható szentgotthárdi csatára vonatkozó kiugróan sok kiadási helyről, több változatban összegyűjtött ábrázolás, melyek közt csak kvalitásos röplapból 16 látható (70–73.).

Az 1666 és 1684 között megjelent képanyag kronologikus közlése soktényezős politikai, társadalmi, felekezeti és gazdasági krízisre irányítja rá a figyelmet. Nyilvánvaló az uralkodó és a rendek konfliktusa, bár – amint a katalógus is bizonyítja – a nyomtatott vizuális kommunikációban Nádasdy Ferenc országbíró és a későbbi nádor Esterházy Pál több műfajjal (lovasportré, fogadalmi kép, csatlódra, esküvői, nádorválasztási emléklap) tudatos mecénási szerepet vállalt. I. Lipót abszolutizmusra törekvő, új típusú hatalomgyakorlása a képi propaganda tudatos és hatékony irányításában is tetten érhető, amelyet a felségértésért elítélt magyar főmértóságok Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter horvát bán és Frangepán Ferenc 1671. áprilisi kivégzéséről készült képes beszámolók minősége és sokfélesége is tükröz. A magyarországi protestánsok 1671 és 1681 közötti üldöztetése is több vizuális műfajból kitűnt: imakönyvek, kalendáriumok címlapján, a kassai tűzvész tudósításán, „képregényszerű” húsz részes mementón. Nagy károkat okozott Felső-Magyarországon a rölapokon többször megörökített saskajárás, „féregeső”, amint Hain Gáspár (1632–1687) löcsei krónikája is bizonyítja. Hadszíntértől távolabbi városokról ekkor jelennek meg az első metszetek, jórészt Gualdo Galeazzo Priorato, Lipót császár uralkodásának 1670–1676 közötti időszakáról 1676-ban Bécsben kiadott művében (25.).

Gualdo Galeazzo Gualdo Priorato, I. Lipót császár udvari történetírója által írt *Historia di Leopoldo Cesare* neves udvari metszők által illusztrált, 1670–1674 között Bécsben, 3 kötetben kiadott művében hadmérnöki alaprajzok nyomán készültek igényes metszetek.

Az 1666-tól 1684-ig tartó eseményekről készült metszeteket tartalmazó kötetben hármas csoportosításban: helyszínek és események szerint, műfajokat kiemelő (gyűjtőlapok és térképek időrendben), valamint események szerinti katalógusleírás található.

Szalai Béla 2023-as új katalógusai arra is felhívják a figyelmet, hogy két nagy jelentőségű török háború közötti időszakban is sokoldalú kép jelent meg a korabeli Magyar Királyságról és kisebb részben az Erdélyi Fejedelemségről. A töredékesebb kora újkori erdélyi vonatkozású képanyagot 65 településéről gyűjtve, 650 ábrázolást magyar, román és angol nyelven külön is kiadta a szerző (SZALAI Béla, *Iconographia Locorum Transsylvaniae, Banatum, Partiumque, Regni Hungariae, regionum hodiernae Romaniae*, Kolozsvár, Szepsiszentgyörgy, Iskola Alapítvány Kiadó, ArtPrinter Könyvkiadó, Székely Nemzeti Múzeum, 2018).

A kronologikus közlésnek talán az a hátránya, hogy nem könnyű szerves egységekben, minden szempontból logikusan meghúzni egy adott kötet korszakhatárát. 1660-ban Várad török kézre kerülése nagy átrendeződést indított el a hatalmi erőviszonyokban, s még 1665-ben is jelent meg képi információ a török elleni háború vonatkozásában: a vasvári békét ratifikáló küldöttségek, vagy az 1663-ban elfoglalt (sokféle röplapon bemutatott) Érsekújvárral szemben ellenerőként épített Lipótújvárról is ekkor jelentek meg az első érdemi képes közlések. A következő kötet kezdetéhez is logikus az 1666. decemberi bécsi esküvőre (I. Lipót császár a spanyol örökség reményében Margit Teréziával kötött házasságot) érkező Esterházy Pál bevonulásáról készült Johann Martin Lerch-metszet (VISKOLCZ Noémi: *Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban* = „Ez világ mint egy kert... Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, szerk. Bubryák Orsolya, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Gondolat, 2010, 129–142). Az 1684-es év azonban kevésbé hozott átütő változást. A kompromisszumot jelentő, 1681-es soproni országgyűlés képes beszámolóit fordulópontot jeleztek, mégis az elhúzódó konfliktus is megjelenik a protestáns érdekeket képviselő Thököly Imrét dicsőítő 1682-es nyomtatványokon. A korábbi „kereszténység védőbástyája” topossal szemben a törökorientált, lázadó politikát megtestesítő Thökölyről 1685-ig kiugróan sok portré és gúnykép látott napvilágot. Az Oszmán Birodalom Bécs elleni 1683-as támadásával, majd októbertől Esztergom visszafoglalásával nagy átalakulást eredményező korszak vette kezdetét, amely megfigyelhető a törököt kiűző háború eseményeiről készült képes tudósítások mennyiségében és információ gazdagságában is. Mind a védekező, mind pedig a támadó háború időszakában nyomon követhető a sokközpontú, közös értékeket, de érdekellentéteket is képviselő, egymással is rivalizáló szövetséges propaganda, mely ugrásszerű változást hozott a nyomtatott képes közlés minőségében hadmérnöki alaprajzokkal, térképekkel, neves metszők gondosan komponált, művészi igényű csatajeleneteivel és fordulatokat kiemelő képszatírral. Bővülnek a műfajok, nemcsak hosszabb időszakot, hanem egyes évek jelentős eseményeit is összegzik az emléklapok. Hadi mustrák rendjét rögzítő hadmérnöki rajzokról is készülnek nagyméretű, reprezentatív metszetek, mint az 1683. május 6-i Pozsony melletti seregszemle hadi és politikai információkban gazdag metszete (Pozsony 1683/3. 1.84. kép), melynek új példányát is felfedezte Szalai Béla Korabinszky János Mátyás szinte feledésbe merült 1781-es közlése mellett.

A sorozat folytatásának problémájaként jelzi Szalai Béla, hogy 1683–1699 között megsokszorozódott a Magyar Királyság városairól, várainál készült metszetek száma, sokféle variáció, szerteágazó átvételek és a műfaji kölcsönhatások nehezítik a feldolgozást, kiadást. Rövidebb periódusok, a metszetes műfajok következetes szétválasztása segíthet a rendezésben, melyhez a digitalizálás többféle megoldást kínál (a katalógusban digitalizált kötetek linkjei is szerepelnek), mégis közérdek lenne a hagyományos, könyvként kiadott katalógus folytatása a sokrétű, soktényezős, tematikailag is változatos összkép megragadhatósága érdekében. A nemrégiben napvilágot látott újabb részben két

kötetet tettek ki az 1685–1686 eseményeire vonatkozó metszetek (SZALAI Béla, *Most van az ideje a hadakozásnak, A magyar történelem kortárs metszeteiken 1685–1686*, I–II, Bp., MTA KIK, OSZK, 2024. <https://doi.org/10.36820/metszetek.2024.2>).

A katalógusba rendezés esetében a műfajok szétválasztásánál több lehetőség kínálkozik. Érthető Szalai Béla döntése, hogy külön közli a metszetsorozatokat, hiszen neves kiadók nagy fordulópontokról rendszeresen tettek közzé képanyagra támaszkodó vizuális földrajzi és történelmi összeggé-eket. A Magyar Királyság története kapcsán bestsellernek számító szerzők (Hieronymus Ortelius, Martin Zeiller, Sigmund von Birken, Erasmus Francisci) új kiadásainál a szöveg mellett a képanyag is bővült, megújult.

A műfaji dominancia változása is sokatmondó. A rölapok aránya jelentős az 1660 és 1665 közötti metszetek között, míg az 1666 és 1684 közöttiben alacsonyabb, miközben a rölapműfaj hírértéke, politikai jelentősége nőtt a 17. század folyamán. Nagy kapacitású nyomdák a rendszeres postahálózat gyorsan frissülő híreit a hetilapok mellett igényes metszetekkel is közzé tették, a műveltebb elit számára is értékes információt sűrítve, nagy politikai krízisek kapcsán kifinomult véleményformálásra törekedve. A nem esztétikai igényrel, hanem tájékoztatás céljából készült kép és a szöveg együttesen közölt érdemi ismereteket a korabeli olvasóknak. A szöveg több aspektusból segíti a metszet datálását, funkciójának, ismeretanyagának értelmezését, különösen ostrom- és csataképeknél. A jelentős európai eseményeket a hetilapok értékes információk alapján félévente összegző, nagy tavaszi és őszi vásárokra Frankfurt am Mainban kiadott vásári füzetekbe, diáriumokba, s a *Theatrum Europaeum*ba rendszeresen kerültek – a katalógusban is szereplő – magyar városlátképek.

Bár a katalogizálást megnehezíti a sokféle műfajú metszet együttes megjelenítése, a kora újkori képhasználatához illeszkedik a heterogén műfajú és minőségű képek együttes bemutatása. A kortárs hírfogyasztók mindenfajta képes közlésnek információs értéket tulajdonítottak. Carlo Cartari (1614–1697) római ügyvéd 1642-től 1691-ig vezetett naplójába is sokféle metszetet mellékel a római egyetemen bemutatott szofisztikált tézislapoktól törökellenes gúnyképekig. 1685-ben a neves polihisztor, Johann Weichard von Valvasor (1641–1693) saját kezűleg rendezte 7921 metszet, rajzot, akvarellt tartalmazó kollekciónak a műfajok, tematikák szerint 18 kötetbe. Valvasor gyűjteményébe sok portré került be a korabeli gyűjtési szokásoknak megfelelően. Szalai Béla a negyedik kötetben hangsúlyozza, hogy csak akkor emeli be a katalógusába az arcképsorozatokat, lovasportrékat, ha a metszeten látképek is megjelennek. Érthető döntés az is, hogy alapvetően hadmérnöki rajzok sem kerültek be a katalógusba, mégis egyre több stratégiai központ (Pozsony, Érsekújvár, Zrínyi-Újvár) metszetének felirata jelzi neves hadmérnökök alaprajzának használatát, a hitelességet hangsúlyozva. Az eszéki híd stratégiai jelentőségét is a hadmérnöki alaprajzok metszetei közvetítették (*Veliki Osječki Most/ The Great Osijek Bridge*, ed. Ivana Haničar Buljan et al., Zagreb – Osijek, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2014).

A művészek, metszők, kiadók jegyzéke segít a tájékozódásban, miközben még a 17. század második felében is sok képes tudósítás jelent meg kiadási hely és alkotó jelölése nélkül. Szalai Béla nagy figyelmet szentelt a metszetek azonosításának az egyedi lapok kötetekben feltűnt variációit is felkutatva, magyar vonatkozású metszetek tekintetében meghatározó könyvtárakkal együttműködve, múzeumok katalógusait is felhasználva. Neves metszők, jelentős kiadók kapcsán nemzetközi katalógusok és lexikonok is segíthetik a magyar vonatkozású metszetek azonosítását. A személy és helynévmutatóban az ábrázolt település, a kiadási hely és a bevezető tanulmányhoz használt szakirodalom szerzői is szerepelnek (79–84.). Az azonosítást, datálást segíti a kora újkori neves kiadók, mint az augsburgi Jakob Koppmayer, gyakorlata, hogy több műfajban is kiadták bevált képanyagukat. A gyors képes beszámolókat rölapként, majd részletes jelentések kis méretre hajtogatott mellékleteként, végül történeti összeggé-ekben jelentetik meg az üzleti haszonért és a vizuális információ tezaurálásáért. A kötetekből ismert metszetek esetében sokszor feltételezhető, hogy az aktuális hírközlésben rölapként is megjelent, amint Szalai Béla is kiemeli a jelenséget, például egy olyan

röplap esetében, melyet John Roger Paas csak metszet nélkül tudott közölni 16 ország 86 lelőhelye alapján készült katalógusában. Szalai Bélánál Visegrád, Vác és Pest-Buda látképével szerepel Heinrich Heuss 1684-es hamburgi röplapja (PAAS 2012, i. m. 186. kép; SZALAI 2023, i. m. 45, 163, 128. kép).

A kora újkori magyar vonatkozású, sokszorosított grafikák alapvető jellegzetessége, hogy nem a Magyar Királyság területén jelentek meg, hanem döntő többségében a Német-római Birodalom legjelentősebb nyomdaközpontjaiban (Augsburg, Nürnberg, Frankfurt am Main, Köln, Lipcse, Hamburg) és a császárvárosban. Ezek mellett itáliai, főként velencei, római, bolognai, milánói kiadóknál, ritkábban antwerpeni és amszterdami, sőt párizsi, londoni kiadványokat is feltérképezett Szalai Béla katalógusa. A kora újkori nemzetközi nyilvánosság előtt kirajzolódó Magyarország-képnek jelentős politikai értéke van, sőt – amint Fodor Pál kiemelte az 1666 és 1684 közötti kötethez írt ajánlásában – a külföldön alkotott kép és az önkép közötti egyre nagyobb eltérésnek is. Szalai Béla is fontosnak tartja a nemzetközi kontextust, amit lényeglátóan fejez ki az új sorozata első kötetének címe *Így tudták, így hitték, így képzeltek*, melyet azonban a két újabb kötet korabeli magyarországi nézőpontot kiemelő, szubjektív címadása elhomályosít. Alkalmanként meg lehet ragadni jelentős európai kiadóknál magyar mecénások kifinomult politikai reprezentációját vagy a képes közlés értő hazai használatát, mint a Weber János és Israel Hibner által készített, Kassán kiadott Eperjes látképénél (74.) és metszeteinél (vö. BUBRYÁK Orsolya, *Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1684) = Ars Hungarica*, 31[2003], 225–280), de többségében sem az alkotók, sem a megrendelők nem a magyar politikai és kulturális elit tagjai. E téren is különlegesek a jezsuita egyetemeken használt tézislapok, melyek magas művészi kvalitással képviselték a megrendelt politikai programot, mint a katalógusban szereplő Széchy Gáspár kassai jezsuita egyetemen 1663 augusztusában megvédett, Matthäus Küssel által Augsburgban metszett tézislapján (113. o., 32. kép). A Wesselényi Ferenc nádornak ajánlott magyar vitézség apoteózisát megjelenítő tézislapon Elias Widemann bécsi arcképsorozatóban kiadott Wesselényi portréjával (WIDEMANN, Elias, *Icones illustrium heroum Hungariae*, Wien, 1652) egyezik a lovasportré. A kép középpontjában látható fiktív jelenet, melyben a török lovas és a ló fejét egyetlen suhintással vágja le a keresztény katona, Báry Péter vitézsége címmel is ismert; s amint Szalai Béla rámutat, sok változatban, több krízis kapcsán feltűnt a délvidéki harcok emlékeztetőt megőrkítve: így 1684-ben Giuseppe Maria Mitelli bolognai kiadványánál, de ismert Leonhard Loschge 1684-es nürnbergi kötetéből is.

Az 1664-es téli hadjárat széleskörű nemzetközi visszhangja, s a délvidéki területeken a török elleni küzdelemben több generációval szerepet vállaló családok (Batthyány, Nádasdy, Leslie), sőt több konfliktusban aktív főnemese (Johann Joseph von Herberstein) jelentős hírneve is okozhatta azt az aránytévésztsé, melyet Everhard Goffart metsző és kiadó 1683-as röplapja jelenített meg, ami már ekkor jelentős hadi eseményekről tudósított Kanizsa, Babócsa és Berzence látképével. Goffart röplapja Kölnben jelent meg, (21., 58., 59.), amint Wilhelm Altzenbach is kölni, nem pedig berlini kiadó (12.).

A több tudományterület számára értékes, hagyományos és új módszertani megközelítésekkel egyaránt kutatót forrásanyag elé nehéz bevezető tanulmányt írni, az értelmezéshez történeti, hadtörténeti, művészet-, irodalom-, társadalom-, nyomdászattörténeti, muzeológiai eredmények összegzése szükséges. Szalai Béla hangsúlyozza is, hogy nem lábjegyzetekkel argumentált tudományos elemzést ír, s nem célja az ismeretterjesztés sem, hanem a katalógus képanyagát exponálja képes elbeszélésként a történeti aspektust kiemelve. Egy-egy hadi és politikai eseményt ábrázoló metszethez hatalmas hazai és nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre, amely az egyes tételek értelmezéséhez nagy segítséget nyújthat. Szalai Béla is szükségesnek tartja a nagyobb ívű áttekintés mellett a metszetanyag mélyreható, interdiszciplináris elemzését Matthias Greischer metszőről külön kétnyelvű kötetet jelentetett meg (SZALAI Béla, *Matthias Greischer, Egy rézmetsző Esterházy Pál udvarában/Matthias Greischer An Engraver to Court of Palatine Pál Esterházy*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2020). Tokaj 1565. évi ostromáról készült korai igényes ábrázolásról több nézőpontú elemzés jelent meg (SZALAI

Béla, N. KIS Tímea, ORBÁN Áron, *Tokaj 1565. évi ostromának ábrázolása*, Budapest, Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja 2023). Az Oszmán Birodalom elleni küzdelem fordulatát elfogott lófarkas török zászlókkal érzékeltető rölapokat is vizsgálta (SZALAI Béla, *A párkányi csatában zsákmányolt török zászló = Magyar Sion*, 13[55][2019], 233–256).

Öröndetes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (egyes kötetek esetében az OSZK-val együttműködve) egységes sorozatként tudja megjelentetni a nagy méretű gyűjteményt, hangsúlyt fektetve a képek minőségére, a metszetek feliratait és a rölapok képanyagához szorosan hozzátartozó szöveges részt is olvashatóan közölve. Mindkét kötetet Farkas Gábor Farkas lektorálta. Az 1660 és 1665 közötti metszeteket közlő kötet már online változatban is hozzáférhető, e módon kapcsolódva a digitálisan elérhető olyan jelentős gyűjteményekhez, mint az Országos Széchényi Könyvtár által Apponyi Sándor metszeteit, rölapjait érdemi háttérinformációkkal, a részletek tanulmányozására alkalmas, nagyíthatóan közzétett online anyaga. Hosszútávon mindenképpen szükséges lenne a feltárt jelentős metszetanyag digitalizált katalógusának elkészítése több tudományterület szakembereinek együttműködésével. A Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár által az egyedülálló hungarika térképgyűjtemény különlegességeinek bemutatására létrehozott, logikusan strukturált, áttekinthető, sokrétűen használható, folyamatosan bővülő Földabrosz gyűjteménye jelzi a perspektívát.

Amint az 1660 és 1665 közötti metszeteket közlő kötet bevezetőjében Deli Gergely is kiemeli, a katalógusban közölt hatalmas metszetanyag alapvető kulturális örökség. E különleges „magyar történelmi emléktár” gondozásáért és közkinccsé tételéért végzett munka elismerését méltán fejezte ki Szalai Béla 2023-as Magyar Örökség díja.

G. ETÉNYI NÓRA

SZÁMUNK SZERZŐI

BERNHARD, JAN-ANDREA, Teológiai Kar, Zürich, bernhard@theol.uzh.ch

BORDA LAJOS, antikvárius és könyvkiadó, lajos@borda.hu

DÓBÉK ÁGNES, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, dobekagnes1@gmail.com

G. ETÉNYI NÓRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kora Újkori Történeti Tanszék, etenyi.nora@btk.elte.hu

KOVÁCS ESZTER, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, koveszt@gmail.com

LÁZS SÁNDOR, sandor.lazs@gmail.com

METZGER SOMA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Kora Újkori Történeti Tanszék, metzy.soma@gmail.com

MOLNÁR PÉTER, ELTE BTK, molnar.peter@btk.elte.hu

OLÁH RÓBERT, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen), lapislydius@gmail.com

POGÁNY GYÖRGY, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Bibliográfiai Szekció, bibliofil52@gmail.com

ROZSONDAI BÉLA, rozsondai.bela@hotmail.com

TÓTH FERENC, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, toth.ferenc@btk.mta.hu

TÜSKÉS ANNA, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tuskes.anna@gmail.com

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomda: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

140. évfolyam
2024

Szerkesztőbizottság

MONOK ISTVÁN főszerkesztő ÁCS PÁL társszerkesztő

TERBE ERIKA szerkesztő

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA
BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE
GRANASZTÓI OLGA OLÁH RÓBERT
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON
TÓTH GERGELY

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bánfi Szilvia – V. Ecsedy Judit: Széll Farkas könyvtáráról –
Adalékok a könyvtár történetéhez 165–180

Báthory Orsolya: A kálvinisták ördöge – Pázmány Péter eddig ismeretlen
latin nyelvű röpirata 28–44

Dóbké Agnes: Klimó György pécsi püspök és Koller József történész
Janus Pannonius-kutatói itáliai gyűjteményekben 479–492

Erdős Zoltán: Olvasmányműveltség és érveléstechnika, Váradi Mátyás olvasmányai
Erdélyben és Németalföldön 45–78

Farkas Gábor Farkas: András, a könyvmester 12–27

Granasztói Olga: Mentés másként – A Barkóczy család könyvtárának kalandos
története a 18. századtól 2022-ig 141–164

Halász János: Az osztályharc Robin Hoodjai? – Nevezetes bűncselekmények
interpretációs gyakorlata a Kádár-kori sajtóban és szórakoztató
irodalomban 247–266

Horváth László: Az Erdélyi Szépművészeti Céh amatőr könyvsorozatának pártolótag
intézményei 1924–1944 között 229–246

Kőrösi Ferenc: Heltai Gáspár Biblia-idézési módszere életművében 273–282

László Sándor: A Jordánszky-kódex passiói, A Jordánszky-kódex szentírási
könyveinek fordítóhoz 413–446

<i>Mércz András</i> : A budaszentlőrinci pálos kolostor könyvtárának egy megmaradt kötete	1–11
<i>Metzger Soma</i> : Egy köznemesi női napló és szerzője. Felső-asgúthi Szentpétery Éva 1694 és 1702 közötti feljegyzéseinek konzekvenciái	456–478
<i>Molnár Péter</i> : A <i>Dubnici Krónika</i> kódexének újkori másolata (OSZK, Fol. Lat. 331.)	447–455
<i>Simon Melinda</i> : Ranschburg Viktor, a magyar könyvkiadás európai nagykövete	81–214
<i>Tóth Ferenc</i> : A szultáni szerájtól a párizsi Királyi Könyvtárig. Egy <i>corvina</i> megmentésének különös 18. század története	325–340
<i>Tüskés Anna</i> : Marczibányi Márton (1785–1834) könyvtárai	493–505
<i>Vallasek Júlia</i> : Határkérdések az irodalom határterületén – A Trianon-téma megjelenése a két világháború közti magyar tömegirodalomban	215–228
<i>Varga Bernadett</i> : Prédikáció I. Rákóczi Ferenc keresztelőjén	283–306
<i>Viskolcz Noémi</i> : Esterházy Pál bécsi kiadványai	307–324

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borda Lajos</i> : Unikum csiksomlyói nyomtatványok	527–531
<i>Gömöri György</i> : Skaricza Máté Angliában: az angliai magyar peregrináció kezdeteiről	86–89
<i>Helmrich Márton Tamás</i> : Sophonias Paminger Balassi Ferencnek írt versei	90–94
<i>Jan-Andrea Bernhard</i> : Huszár Gál, Bullinger Henrik Libellusának (1551/1559) nyomdása. Hátterek, kapcsolatok és teológiai kérdések	506–513
<i>Károlyi Bálint</i> : Adalék Vitnyédy István könyvtárának kiépüléséhez: Vitnyédy István levele Dömötöri Györgyhez	106–110
<i>Kisdi Klára</i> : Pécseli Király Imre húsvéti énekének újonnan előkerült kézírata	95–100
<i>M. Horváth Mária</i> : Az első fennmaradt magyar méhészeti szakkönyv ismert és ismeretlen kiadásai	111–120
<i>Molnár Dávid</i> : Filiczki János Konrad Rittershausen házasságára írt versének autográf hamburgi kézírata (A kritikai kiadás kiegészítése)	341–343
<i>Oláh Róbert</i> : Heltai Gáspár wittenbergi könyve	514–516
<i>Orbán Áron</i> : Új levelek és versek Georg Purkirschertől	79–85
<i>Ősz Sándor Előd</i> : Hírmondó a Várdi Schola könyvtárából	101–105
<i>Rozsondai Béla</i> : Faut Márk és Klein Menyhért Soproni krónikájának egy példányáról	517–526

FIGYELŐ

450 éve jelent meg Bornemisza Péter Prédikációinak első kötete (1573) (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	125–126
550 éves a magyarországi könyvnyomdászat (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	121–124
Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. kötet, 1671–1686 (<i>Pogány György</i>)	532–535

A MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK HELYZETE

<i>Boreczky Anna</i> : Eredmények és fehér foltok a középkori magyar könyv és könyvhasználat kutatásában	344–352
<i>Granasztói Olga</i> : A könyvkereskedelem története a 19. század első harmadáig	364–370
<i>Hegyí Ádám</i> : Az olvasás Magyarországon a 18. században	399–410

<i>Oláh Róbert: A 16–17. századi Kárpát-medence olvasmánytörténete –</i> Eredmények és fehér foltok a kutatásban	382–398
<i>Perger Péter: Eredmények és fehér foltok a régi könyv kutatásában.</i> A könyvkiadás története a nyomtatás kézműves korszakában	353–363
<i>Zvara Edina: A kora újkori magyarországi könyvtárak Széchényi Ferenc</i> alapításáig – kutatástörténeti áttekintés	371–381

NEKROLÓG

Käfer István emlékére (1925–2024) (<i>Kovács Eszter</i>)	536–538
--	---------

VITA

Bezeczky Gábor válasza Gazda István hozzászólására	116
--	-----

SZEMLE

Christine Schlosser, <i>Das lyrische Werk Sándor Petőfis in deutscher Übersetzung, Eine Bibliographie</i> , Berlin, Frank und Timme, 2023 (<i>Újvári Hedvig</i>)	267–269
Elena Gatti, <i>Francesco Zambrini tra filologia e bibliografia</i> , [Dueville], Ronzani Editore, 2023 (<i>Storia e cultura del libro. Historica</i> , 5.) (<i>Szovák Márton</i>)	130–133
<i>Enyészetnek örvényéből ki ragadtam, Jankovich Miklós és kora</i> , szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2023 (<i>Reciti konferenciakötetek</i> , 21) (<i>Bodnár Krisztián</i>)	128–130
Eric Suire, <i>Nicolas Le Tourneux (1640–1686), Dans l'ombre de Port-Royal</i> , Paris, Honoré-Champion, 2022 (<i>Tóth Ferenc</i>)	539–542
Mikó Árpád, <i>Régi magyar bibliofilek nyomában, Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniatúrafestészet köréből, 15–17. század, 1–2. kötet</i> , Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2023 (<i>Rozsondai Marianne</i>)	127–128
Simon Melinda, <i>Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1921–1940</i> , Budapest, OSZK, 2023 (<i>Újvári Edit</i>)	269–270
Szalai Béla, <i>Az ősi bátorságra emlékezzetek! A magyar történelem kortárs metszetein 1660–1665</i> , Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023 – Szalai Béla, <i>Két császár is ront már minket: A magyar történelem kortárs metszetein 1666–1684</i> , Budapest, MTA KIK, OSZK, 2023 (<i>G. Etényi Nóra</i>)	542–548
Zvara Edina, <i>Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya</i> , Budapest, MTAK–Kossuth, 2023 (<i>Esterhazyana</i>) (<i>Németh S. Katalin</i>)	133–136

SZÁMUNK SZERZŐI

Számunk szerzői	137
Számunk szerzői	271
Számunk szerzői	411
Számunk szerzői	549

